

Ірина Васильків,
Ілля Паршин,
Валерій Островський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

7

ЦЕХ 1204 НОРМАНИ
ВІКІНГИ
ПАРЛАМЕНТ 1302
843 ГАНЗА
ВІЧЕ
ВАРЯГИ 1253
1453
988 КНЯЗЬ
ГРАФ 1240 1199
БЕНЕФІЦІЙ
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО
800 ІМПЕРІЯ
1492
1215
РИЦАР
СЕЙМ 1265
РАТУША
КОРОЛЬ
1362
ВОТЧИНА
РИЦАР
КНЯЖИЦЯ
1811
1385
САЛІЧНА
РУСЬКА
ФРЕСКА
ХАЛІФАТ
ПРАВДА
ДЕРЖАВА
ДИНАСТИЧНА УНІЯ
ВАСАЛ
КОДЕКС
ЮСТИНІАНА
ГУСИТИ 1054
ВІТРАЖ
ЗОЛОТА
БУЛГАРІЯ
РЕКОНКІСТА 962
ХРЕСТОВІ
ПОХОДИ
ІСЛАМ
СЕНЬЙОР СУЛТАН
1410
ІНДУІЗМ

УДК 94(100)(075)
В 85

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05. 02. 2024 № 124)

Видаєно за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми
«Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.)

Васильків І. Д.

В 85 Всесвітня історія : підручник для 7 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, І. Л. Паршин, В. В. Островський. — Тернопіль : Астон, 2024. — 200 с. : іл.

ISBN 978-966-308-925-6

Підручник підготовлено відповідно до модельної навчальної програми «Всесвітня історія. 7–9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Малієнко Ю. Б., Мороз П. В.), рекомендованої Міністерством освіти і науки України (наказ Міністерства освіти і науки України від 06 вересня 2023 № 1090).

УДК 94(100)(075)

ISBN 978-966-308--925-6

© Васильків І. Д., Паршин І. Л.,
Островський В. В., 2024.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2024.

ЗМІСТ

Вступ. Середньовіччя як період розвитку людства 7

Розділ 1.

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ДЕРЖАВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

- § 1. Утворення «варварських королівств».
Імперія франків 15
- § 2. Візантійська імперія 23
- § 3. Арабський халіфат 31

Практична робота

- «Вплив культури Візантії на духовне життя
Русі-України» 40

Узагальнення за розділом

- «Становлення перших держав Середньовіччя» 42

Розділ 2.

ФОРМУВАННЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СУСПІЛЬСТВА

- § 4. Людина і природа в Середньовіччі 44
- § 5. Середньовічне західноєвропейське суспільство 50
- § 6–7. Повсякденне життя середньовічної Європи 57
- § 8. Роль християнської церкви
в Ранньому Середньовіччі 65

Практична робота

- «Середньовічні міста на українських землях» 70

Узагальнення за розділом

- «Формування європейського середньовічного
суспільства» 72

Розділ 3.

ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ в X–XV ст. ДОБА ВІКІНГІВ. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

- § 9. Доба вікінгів 74
- § 10. Хрестові походи 81
- § 11. Середньовічні держави: від роздробленості
до станово-представницьких монархій 87
- § 12. Франція 93
- § 13. Англія 100
- § 14. Іспанія 107
- § 15. Священна Римська імперія. Італійські торговельні
республіки 113

Практична робота

- «Вплив військово-торговельних груп норманів-русів
на землях Русі-України» 122

Узагальнення за розділом

«Європейські держави в X–XV ст.
Доба вікінгів. Хрестові походи» 124

Розділ 4.

**МАТЕРІАЛЬНЕ І ДУХОВНЕ ЖИТТЯ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

§ 16. Католицька церква в XI–XV ст. 126

§ 17. Середньовічні школи та університети.
Наукові й технічні досягнення. Книгодрукування 132

§ 18. Архітектура і мистецтва. Гуманізм.
Раннє Відродження 139

Практична робота:

«Школи Русі-України,
Волинсько-Галицької держави» 147

Узагальнення за розділом

«Матеріальне і духовне життя
європейського Середньовіччя» 148

Розділ 5.

**ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК ДЕРЖАВ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В XI–XV ст.**

§ 19–20. Польське королівство. Велике князівство Литовське.
Боротьба з Тевтонським орденом 150

§ 21. Чехія. Гуситські війни. Угорське королівство 159

§ 22. Монгольське панування.
Формування Великого князівства Московського 165

§ 23. Османська імперія в XIV–XV ст. 172

Практична робота

«Українські землі у складі Польського королівства та
Великого князівства Литовського» 178

Узагальнення за розділом

«Виникнення та розвиток держав
Центральної та Східної Європи в XI–XV ст.» 181

Розділ 6.

ЦИВІЛІЗАЦІЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СХОДУ (оглядово)

§ 24–25. Середньовічні Китай, Індія, Японія 183

Узагальнення за розділом

«Цивілізації середньовічного Сходу» 191

Узагальнення до курсу

«Спадщина Середньовіччя в історії світу й України» 192

Синхроністична
таблиця

Словник
понять і
термінів

Список
літератури

Шановні семикласниці й семикласники!

У цьому підручнику пропонуємо матеріал для пізнання всесвітньої історії періоду Середньовіччя. У текстах, таблицях, ілюстраціях, запитаннях, завданнях, вправах зіставлено події та процеси, що відбувалися у світі та на українських теренах впродовж V–XV ст. Це сприятиме розумінню синхронності та взаємопов'язаності розвитку світу й України. Тож цією книжкою ви зможете послуговуватися ще й під час навчальних занять із предмета «Історія України».

«Родзинками» параграфів є пізнавальні наукові, але водночас доступні розповіді, промовисті кольорові зображення, історичні мапи, цікаві й «непрості» запитання та завдання в рубриці «Думаємо і діємо!», і — овва!, — такі схеми-«шпаргалки», які ви спочатку «розшифруватимете», а відтак навчитесь створювати самостійно. Є також д-у-у-уже захоплива рубрика «Чи знаєте ви, що...».

За допомогою QR-кодів ви читатимете про такі дивовижі, які не описує «навіть» Вікіпедія, а це — виконуватимете ігрові тренувальні вправи. На початку кожного розділу — добірки зображень, наприкінці — узагальнювальні таблиці. Щоб ви удосконалювали свої вміння критично та системно мислити, після параграфів передбачено спеціальні «заморочки», які можна обмірковувати самостійно, у парах, у групах, усно або письмово, у школі чи вдома. Ви навіть зможете придумати свої запитання і «повипитувати» відповіді у вчительки / вчителя.

Упродовж року вас незмінно супроводжуватимуть посміхайлики — «королівна» і «лицар». Вони — приязні, отож своїм радісним виглядом залюбки підніматимуть настрій, коли якісь запитання чи завдання здаватимуться складними. А таку «скриньку скарбів» ви наповнюватимете інформацією про історичні події, явища, процеси та історичних діячів, коли працюватимете з нашим підручником щоденно, ретельно та наполегливо.

Із повагою та шануванням — авторський колектив

Підручник, з яким цікаво та легко вчитися!

Чи знаєте ви, що...

Читаючи цю рубрику, ви дізнаєтеся про настільки неймовірні факти, що в них важко повірити. А також отримаєте «ниточки», які допоможуть пов'язати події, які ви вивчатимете, з історією України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

А ця рубрика ду-у-уже серйозна! Адже без знання «спеціальних слів» неможливо розуміти минувшину та висловлювати свою думку про неї.

Додаткова інформація з теми

У Середньовіччі відбулося так багато подій, що вони «не помістилися» в підручник. Щоб дізнатися більше, скористайтесь своїми смартфонами чи комп'ютерами. За допомогою QR-кодів, які є наприкінці параграфів, зможете ще й погратися-потренуватися.

Думасмо і діємо!

Після кожного підпараграфу на вас очікують запитання й завдання, які опрацюватимете самостійно, в парах, у групах, колективно, з учителями, батьками. Деякі завдання можна виконувати як практичні роботи.

Мовою історичного джерела

Історія, мов річки, починається з джерел. Із цієї рубрики ви довідаєтеся про те, як давнину бачили та описували очевидці.

У той час, коли...

Тоді...

у світі

на теренах України

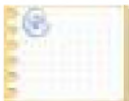
Історія України є складником всесвітньої історії. У такій таблиці ви «побачите», які події відбувалися у світі та водночас на теренах України.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Як відомо, щоб добре опанувати матеріал, його треба час від часу повторювати. Запитання, завдання та вправи, що є наприкінці параграфів, не лише перевірять ваші знання, а й навчать розуміти, діяти, аналізувати, оцінювати, творити. Виконуйте їх усі або вибірково, у класі чи вдома.

«Nota bene» в перекладі з латини означає «зверніть увагу». У такі «шпаргалки» можна підглядати на уроках і вдома. Ви обов'язково навчитеся їх «розшифровувати» й створювати самостійно.

Вступ. Середньовіччя як період розвитку людства

Чи знаєте ви, що...

... в історії України період Середньовіччя тривав від межі VI–VII ст. до 1569 р. з виокремленням Ранняго (межа VI–VII — кінець X ст.), Зрілого (кінець X — середина XIV ст.) та Пізнього (середина XIV —

1569 р.) підперіодів;

... саме в Середньовіччі постали попередниці сучасних європейських держав, у тому числі Русь-Україна.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Велике переселення народів — масове переміщення різномірних (германських, слов'янських, іранських, тюркських, арабських) племен територією Європи впродовж IV–VII ст.

(Велике) розселення слов'ян — переміщення й осідання слов'янських племен на теренах Центральної, Південної та Східної Європи впродовж VI–VII ст.

Середньовіччя (Середні віки) — період євразійської історії від останньої чверті V ст. (падіння Західної Римської імперії) до кінця XV ст. (відкриття Христофором Колумбом Америки).

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/lwZczYsz>

QR 1.1. Культурні здобутки Стародавнього світу.

QR 1.2. 5 вирішальних битв Римської імперії у IV–V ст.

QR 1.3. Що ми знаємо про походження українського народу?

1. Що таке «Велике переселення народів»?

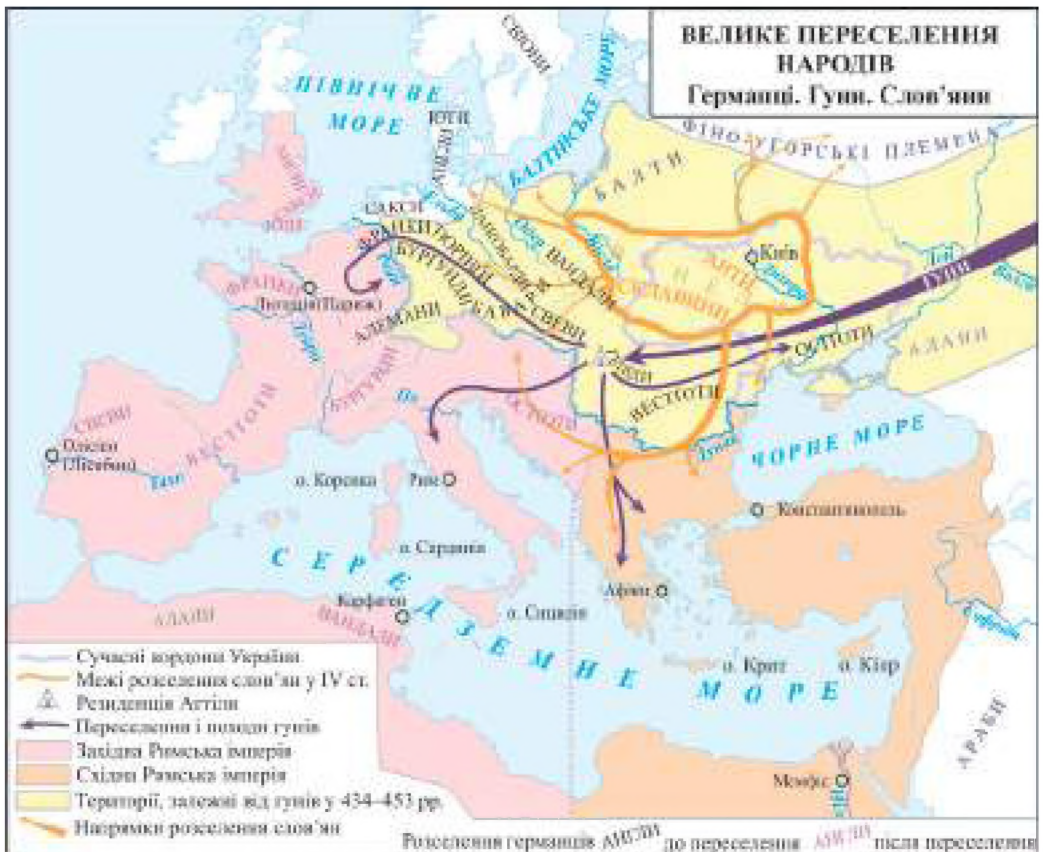
Як гуни «посприяли» падінню Західної

Римської імперії? Де розселилися слов'яни?

Упродовж III – другої третини IV ст. Римська імперія перебувала в оточенні германських народів, яких звали *варварами*. Ситуація погіршилася із появою степовиків — *гунів*. У середині 370-х рр. вони підкорили *остготів* (східних готів) і аланів, які жили в Північному Причорномор'ї. Деякі з них, а також *вестготи* (західні готи) попросили захисту в римського імператора Флавія Юлія Валента, який восени 376 р. дозволив їм перейти річку Дунай і оселитись на прикордонні. Водночас *вандали*, *бургунди*, *свеви* та інші, рятуючись від нападників, теж вторгалися в простори імперії, не зустрічаючи опору від нашвидкуруч зібраних небоєздатних легіонів. Саме гуни підштовхнули **Велике переселення народів**. Сотні тисяч людей полишали обжиті місця та втікали від нестримних кочовиків. Цьому сприяли також зміна клімату, збільшення населення і нестача земель.

Прикінцевий час існування власне Західної Римської імперії наблизився після 444/445 р., відколи гунів одноосібно очолив вождь *Аттіла*. Спочатку, аби його задобрити, «римляни» сплачували чималу данину. Але він не полишав завойовницьких намірів. Правителям Риму довелося залучити на свій бік германців, щоб зупинити нашествя, після чого ті надто впевнено почувалися на нових територіях, де бажали урядувати самостійно. В V ст. вони двічі захоплювали «вічне місто». У 476 р. германський вождь Одоакр усунув останнього імператора *Ромула Августула*. Історія Західної Римської імперії припинилася. Натомість розвивалася Східна Римська імперія, утворювалися нові держави, попередниці сучасних європейських.

Велике переселення народів не вичерпалося нашествям гунів. У VI ст. в Європі з'явилися *авари*. Близькі за походженням із гунами, вони теж прийшли з Центральної Азії і теж невпинно воювали. У боях їхні вершники використовували стремена, що допомагали впевнено сидіти на коні. У VI–VII ст. поява аварів привела до **розселення слов'ян**. (Нині ними йменують окремі

групи споріднених індоєвропейських народів, які живуть у Центральній, Південній і Східній Європі.) Перші слов'яни, яких описували як *венедів*, ще на рубежі I тис. до н. е. – I тис. розселилися між річками Одер та Дніпро. У середині VI ст. готський історик Йордан і візантійський Прокопій Кесарійський згадували про слов'янські об'єднання *склавинів* та *антів*, що жили між річками Дунай і Дніпро. Постійно їм усім доводилося протистояти то готам, то гунам, то іншим нападникам. До того ж, як і в германців, зростання населення породило потребу в освоєнні нових земель. Тому, а також під натиском аварів, слов'яни й змушені були переселятися, поступово зайнявши простори Балканського півострова на півдні; сучасні німецькі й польські — на заході; узбережжя Балтійського моря — на півночі та, звичайно, сучасні українські.

1. Розгляньте схему. 2. Знайдіть у тексті описи проілюстрованих епізодів. 3. Послуговуючись описами, «розшифруйте» зображення і розкажіть про події, що відтворені на схемі. 4. Назвіть схему. 5. Складайте свої «схеми» до інших епізодів і пропонуйте їх однокурсникам/однокурсницям для «розшифрування».

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі: а) напрямки Великого переселення народів; б) території розселення слов'ян. 2. Чому розпочалося Велике переселення народів? Скільки століть воно тривало? Через скільки століть після початку Великого переселення народів почали розселятися слов'яни? Скільки років тривало їх розселення? Згадайте, хто такі «венеди», «анти», «склавини». 3. Сучасники називали вождя Аттілу «батогом Божим». Як ви вважаєте, за які вчинки він отримав таке прізвисько?

2. Який період історії називають Середньовіччям?

Період всесвітньої історії, який охоплює V–XV ст., називають **Середніми віками**, або **Середньовіччям**. Це поняття аж у XV ст. вигадали італійські мислителі й митці для позначення «безкультурної», нібито «темної» доби людства. Вони вважали, що падіння античної цивілізації призвело до кризи суспільства, посягло хаос у політичних відносинах, зупинило розвій господарювання, торгівлі, культури. Себе ж вони називали представниками нової доби — Відродження, яким належало покінчити з попереднім «варварством».

Таке сприйняття виглядає надто спрощено. Справді, чимало досягнень античності було знищено, але відбувались і позитивні зрушення. Наприклад, у Європі спорудили сотні замків, у містах відкривали майстерні, відновлювали старі й налагоджували нові комерційні зв'язки, при монастирях досліджували давні, писані латиною, рукописи, створювали мистецькі шедеври. Врешті, «середньовічні» люди не жили «дикунами». Працелюбні селяни й містяни дбали про власні господарства, впроваджували технічні винаходи, відстоювали свої права. Шляхетні лицарі дотримувалися правил честі. Мудрі богослови сперечалися про буття й залишили для нас повчальні твори.

Спірне питання — чи всі держави «пережили» період Середньовіччя? Науковці XV ст. не сумнівалися, що йшлося лише про територію Західної Європи, де зародилася Римська імперія. Нині таке твердження спростовано істориками. Встановлено, що Середні віки тривали у Східній Римській імперії (Візантії), в Арабському халіфаті, на теренах Скандинавії, Центральної, Південної, Східної Європи. У країнах Азії та Африки теж розгорталися схожі процеси. Потрібно зазначити, що й Русь-Україна пройшла шляхом Середньовіччя, додаючи до своїх набутків чимало як від європейського Заходу, так і від азійського Сходу. Середньовічний період української історії IX–XV ст. часто називають Княжою добою.

Думасмо і дісмо!

1. Який період всесвітньої історії називають Середніми віками, або Середньовіччям? 2. Чому до Середньовіччя ставилися як до «безкультурної», «темної» доби людства? Чи справедливе таке ставлення? 3. Чи можемо ми говорити про «українське Середньовіччя»?

3. Звідки ми можемо дізнатися про Середні віки? Якою є їхня періодизація?

Як ви вже знаєте, чи не головне, чим займаються історики, — це досліджують джерела. Із Середньовіччя до нас дійшло чимало знарядь праці, предметів домашнього вжитку, зброї, виробів ремісників, монет, витворів митців тощо. Ці речові знахідки надзвичайно важливі для розуміння буденних подій. Натомість політичну історію краще відновлювати, черпаючи знання з писемних матеріалів: документів, хронік, літописів, листів, наукових праць, художніх книжок. Чимало цікавого про середньовічних людей та їхні вчинки «повідомляють» зображувальні пам'ятки: книжкові мініатюри, картини, вітражі, статуї, споруди (величні собори, неприступні замки, оборонні вали і вежі, площі з кам'яними будинками, ратушами). Навіть сьогодні, гуляючи вуличками європейських міст, можна уявити ті минулі епізоди. Щоправда, не всі джерела «сповіщають» правдиву інформацію. Наприклад, середньовічні географи часто лишень у мріях «відвідували» віддалені землі, а тому «населяли» їх казковими створіннями. Змайстровані за середньовічними схемами катапульти здебільшого не стріляли, бо тодішні креслярі припустилися помилок. Тому наявні знахідки V–XV ст. потребують копіткого, вдумливого «прочитання» та «розшифрування».

У результаті тривалих досліджень історики виокремили і описують три «підперіоди» Середньовіччя.

Перший. Раннє (середина V – кінець IX ст.), що є нібито перехідним від античності. Саме тоді тривали масові переселення в Європі. Германці створили «варварські королівства». Згуртовувалися ромеї (візантійці), араби, слов'яни. На мапі Східної Європи з'явилися обриси держави з центром у Києві — Русі. Поступово утверджувалося християнство та зародився й ширився іслам.

Другий. Зріле (X–XIII ст.), або **Високе**, коли відбувався політичний та економічний розквіт. Установлювалися феодальні порядки. У державах Заходу і Сходу розгорталася бурхливі події. На той час припав пік державотворення та розвитку Русі-України.

Третій. Пізнє (XIV–XV ст.), за якого настала криза феодального суспільства. Водночас розросталися й міцніли міста, причому деякі з них отримали право самоврядування. На ідеалах гуманізму засяяла культура Відродження. Відбулися важливі наукові, технічні та географічні відкриття. На жаль, землі України поступово захоплювали сусідні держави.

Думасмо і діємо!

1. Визначте вид кожного із зображених джерел. 2. Чи може історичне джерело бути і писемним, і речовим водночас? 3. Розпочніть роботу над укладанням синхронізованої хронологічної таблиці згідно із запропонованим зразком.

Світ та Русь-Україна в Середньовіччі

	Період, дата (століття або рік)	Події на теренах України	Події поза теренами України
Раннє Середньовіччя			
Зріле (Високе) Середньовіччя			
Пізнє Середньовіччя			

У той час, коли...

Тоді...

у світі

IV–VII ст. —

Велике переселення народів

Середина V ст. — кінець IX ст. —

підперіод Раннього Середньовіччя

X–XIII ст. — підперіод Зрілого

(Високого) Середньовіччя

XIV–XV ст. — підперіод

Пізнього Середньовіччя

на теренах України

VI–VII ст. —

(Велике) розселення слов'ян

V–IX ст. — період гуртування племен і

виникнення князівств

IX–XII ст. — період виникнення і

державотворення Русі-України

XII–XV ст. — період

поліцентричності Русі-України та

приєднання її земель

сусідніми державами

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Як підперіоди середньовічної історії України збігаються з підперіодами Середньовіччя всесвітньої історії? Поясніть, послугуючись таблицею «У той час, коли у світі, тоді на теренах України».

2. **А.** Позначте на контурній мапі територіальні зміни в Європі під час Великого переселення народів. **Б.** Позначте на контурній мапі напрямки (Великого) розселення слов'ян і переміщення союзів племен, які заселяли територію сучасної України.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли _____? Що _____? Хто _____? Де _____? Звідки ми можемо дізнатися про _____? Чому _____? Як _____? Який результат _____? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Поясніть, як ви розумієте твердження: «Середньовіччя — це період між історією Стародавнього світу та Новою історією». Знайдіть у параграфі факти для розповіді за схемою «Середні віки». Повідомте їх у класі.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

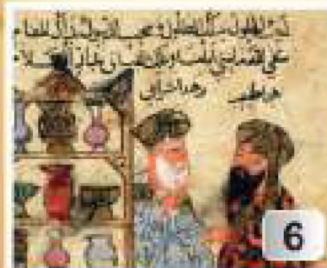
5. Якими виявилися результати та наслідки Великого переселення народів для європейців?

6. **А.** Доберіть слова чи словосполучення, якими ви описали життя людей під час Великого переселення народів і (Великого) розселення слов'ян у Європі. Із дібраними словами й словосполученнями складіть речення та запишіть їх у зошит. Зачитайте свої речення в класі. **Б.** Створіть схему-шпаргалку «Походження українського народу». Продемонструйте її в класі.

Становлення перших держав Середньовіччя

Розділ 1

1. Свята Клотильда молиться, мініатюра, XIV ст.
2. Монета Карла Великого з його зображенням, 812–814 рр.
3. Король франків Піпін Короткий, мініатюра, XII ст.
4. Хрещення Хлодвіга, різьблення на слоновій кістці, IX ст.
5. Посольство до арабів, манускрипт, XII ст.
6. Арабські алхіміки за роботою, мініатюра, XI ст.
7. Храм Кааба, індійська мініатюра, XIX ст.
8. Імператриця Зоя, мозаїка, місто Константинополь, собор Святої Софії, середина XI ст.

§ 1. Утворення «варварських королівств». Імперія франків

Чи знаєте ви, що...

... за однією з версій, слово «король» є слов'янським варіантом імені Карла Великого, правителя франків із династії Каролінгів;

... в історії Русі-України першим королем вважають правителя Волинсько-Галицької держави, князя Данила Романовича, якого короновано в 1253 р.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Варварське королівство (від поєднання слів «варвар» і «королівство»; «варвар» — від грецької назви «барбарос» — «негрецький», «чужоземець» та «королівство» — від імені «Карл» — держава, очолювана королем) — держава, створена якимось із варварських народів на території Західної Римської імперії після її падіння.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/xwZcxB93>

QR 1.1. Про слона Карла Великого і не тільки.

QR 1.2. Чому Карл Великий хотів стати імператором?

1.1. Як поставали «варварські королівства»?

Як ви пам'ятаєте, варвари ще від IV ст. масово оселялися на території Західної Римської імперії. Тамтешня влада то протидіяла їм, то навіть залучала до війська. Не маючи змоги платити за службу грошима, розраховувалася землями, де переселенці створювали власні «королівства». До дати падіння імперії у «римських» кордонах вже існувало декілька таких королівств. Після 476 р. вони розкинулися чи не на всіх просторах колишньої величної держави. У північно-західній частині Піренейського півострова оселилися *свеви*. Решту півострова та південь сучасної Франції захопили *вестготи*. На місці римської провінції Африка постало королівство *вандалів* та *аланів*. На теренах Італії створили державу *остготи*, а після них там у VI ст. осіли *лангобарди*. *Англи*, *сакси* та *юти* переправилися через протоку Ла-Манш і започаткували королівства в Британії.

На захоплених територіях прибульці поводитися як господарі. Тому корінне населення жило в нелегких умовах. Лише варвари могли служити у війську, за що звільнялися від податків. До того ж, їхні правителі відбирали землі місцевих

володільців та роздавали їх своїм воїнам. Скаржитися на свавілля зазвичай було нікому, адже рішення ухвалювали *герцоги* — представники германської знаті. Вони мали величезні повноваження і в обмін на підтримку того чи іншого вождя поводитися на свій розсуд.

Кожне із «варварських королівств» трималося на впливовості та силі правителя. Його смерть призводила до політичної кризи, а часто до воєн між наступниками, адже керівні структури лише формувалися, і їхні урядовці не могли вчасно втручатися в проблемні ситуації. Унаслідок такої нестабільності вже до VIII ст. майже всі римські володіння завоювали ромеї (візантійці), араби та **франки**.

Думасмо і діємо!

1. Що означає слово «королівство»? Обговоріть можливі варіанти його походження. Покажіть на мапі території «варварських королівств». Чи сусідили вони із землями сучасної України? 2. Як уживалися варвари з мешканцями Римської імперії? 3. Обчисліть, скільки століть проіснували «варварські королівства». Чому вони занепадали?

1.2. Хто такі франки і якою була їхня держава?

Королівство франків стало наймогутнішим з усіх варварських. (Слово «франк» перекладається як «вільний», «хоробрий», «дикий».) Вони віддавна поділилися на *салічних* (населляли узбережжя Північного моря) та *ріпуарських* (жили вздовж річки Рейн). Уперше франки напали на ще єдину Римську імперію у 242 р. Хоча той напад не вдався, римлян уразила воєнничість чужинців. У 481 р. салічних та ріпуарських франків об'єднав **Хлодвіг (481–511)** із династії *Меровінгів*, утворивши **Франкську державу**. В 486 р. військо під його командуванням знищило рештки римської присутності в Галлії. До кінця V ст. воно розбило і підкорило довкільні племена.

Величезні простори потребували вмілого правління. Тому Хлодвіг усунув представників знатних родин, натомість повсюди розставив вірних підлеглих — *графів*. Їх наділили поліцейськими і судовими повноваженнями. Графи відповідали за збір війська з народу, коли виникала потреба. Щоб упорядкувати відносини з місцевими жителями, упровадили писані закони — «Салічну правду».

Відповідно до її статей суворо карали за образи, крадіжки, умисно заподіяні шкоди, вбивства. Найчастіше з порушників і злочинців стягували грошові штрафи. За кровопролиття винуватець сплачував *вергельд* (відшкодування родичам за відмову від помсти). Вільний франк зазвичай володів ділянкою землі, брав участь у сільських і судових зборах, служив у війську.

У 493 р. Хлодвіг побрався з Клотильдою, донькою бургундського короля. Їхній шлюб став важливим для європейської історії тому, що дружина навернула чоловіка до віри в Ісуса Христа. Ймовірно, після **496 р.** за прикладом вождя франки теж прийняли християнство. Такий учинок усунув наявні суперечки, сприяв зближенню між завойовниками та підкореними.

Мовою історичного джерела

Франкський хроніст (у сучасному розумінні — історик) Григорій Турський про обставини, за яких Хлодвіг погодився стати християнином, VI ст.:
«...Королева безупинно вмовляла Хлодвіга визнати істинного Бога і відмовитися від язичницьких ідолів. Але ніщо не могло схилити його до цієї віри доти, доки одного разу, під час війни з алеманами, він вимушений був визнати те, що колись відкидав. А відбулося це так: коли обидва війська зійшлись, і між ними зав'язалася жорстока битва, то війську Хлодвіга загрозувало повне винищення. Бачачи це, він підвів очі до неба і, розчулившись серцем, зі сльозами на очах вимовив: «О Ісусе Христе! ... Якщо Ти подаруєш мені перемогу над моїми ворогами, і я відчую силу Твою, то ... увірую в Тебе і хрещуся в ім'я Твоє. Тому що я закликав своїх богів на допомогу, але переконався, що вони не допомогли мені» ... І як тільки він вимовив ці слова, алемани повернули назад і кинулися тікати. А побачивши свого короля вбитим, вони здалися...».

Думасмо і дісмо!

1. Покажіть на мапі територію Франкської держави. Коли вона виникла? Унаслідок яких подій? 2. Розкажіть, як управляв підлеглими король Хлодвіг. 3. Про хрещення Хлодвіга йдеться в текстах параграфа й історичного джерела. Чим відрізняються обидві розповіді?

1.3. Хто такі «ледачі королі» і «мажордоми»? Що таке «бенефіцій»?

Мабуть, Хлодвіг помилився, коли вирішив розділити власне королівство на чотири частини (Нейстрію, Аквітанію, Бургундію та Австразію) між синами. Спочатку вони королювали одностайно, а тому змогли збільшити володіння, поширивши владу на північ і схід, підкоривши тамтешні племена, окрім фризів та саксів. Проте їхні нащадки виявилися слабовільними. Вони втратили владу, за що прозвані «ледачими королями», хоча насправді справедливіше звати їх «нещасними». Управління державою перебравли *мажордоми* («старші в домі») — вищі придворні особи Франкського королівства в VII–VIII ст. Вони порядкували від імені королів, за потреби змінюючи впертих на більш піддатливих. Це виявилось доволі легко. Рід

Меровінгів розрісся, і завжди можна було знайти неповнолітнього претендента на владу, посадити його на трон та правити замість нього. Мажордоми часто сварилися. Безкінечні війни *всіх проти всіх* ледь не знищили Франкське королівство.

Ситуацію врятував рід австразійських мажордомів. До нього належав видатний *Карл Мартел (714–741)*. Він завдав поразки конкурентам, упокорив бунтівні германські племена тюрингів, баварів та алеманів, намагався їх християнізувати. Важливою стала його перемога над арабами в битві поблизу міста Пуатьє в 732 р. Зупинивши завойовників, правитель задумав реформувати військо. За зразок узяв арабську кінну армію. Оцінивши її бойові якості, вирішив комплектувати власну кінноту. Вартість коня, списа, меча, щита та обладунків одного воїна сягала вартості 40 корів! Звичайний франк не мав таких грошей, тому Карл Мартел роздавав *бенефіції* — великі

ділянки землі в тимчасове володіння. Селяни та містяни, які жили й працювали на бенефіціях, передавалися новому власникові. Той, отримуючи прибутки, купував усе необхідне, за це служив королю та захищав увірені йому території.

Наступником Карла Мартела став *Піпін Короткий* (751–768). Він, звісно, вмів володіти мечем, але, що важливіше, мав непохитну волю. У листопаді 751 р. оголосив себе королем. Таким чином, династію Меровінгів усунули, а їхнє місце зайняли *Каролінги*, нащадки Карла Мартела. Римське духовництво підтримало нового правителя.

Думасмо і діємо!

1. Чому нащадків Хлодвіга називають «ледачими» або «нешчасними» королями? 2. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», з'ясуйте походження прізвищ «Мартел», «Короткий». Чому Карл Мартел роздавав бенефіції? 3. Розгляньте схему. Як почали правити Каролінги?

1.4. Як утворилася і чому занепала імперія Карла Великого?

За часів **Карла Великого (768–814)**, сина Піпіна Короткого, Франкське королівство досягло вершини могутності. Значну частину життя цей правитель провів воюючи. Відомо про 53 походи франкської армії, із них він узяв участь у двадцяти семи. Зокрема, знищив королівство лангобардів, і надбанням Каролінгів стала територія Італії. Згодом остаточно підкорив германські племена саксів, а впродовж 788–796 рр. провів успішні військові кампанії проти баварів та Аварського каганату. Як мовилося попередньо, авари — тюркські племена, які проживали в Центральній Азії. Перейшовши через теперішні українські причорноморські степи, вони в VI–VII ст. оселилися в Паннонії (сучасній Угорщині). Перемога над ними зміцнила міжнародний авторитет Карла Великого, адже кочівники загрожували не тільки франкам, а й Візантійській імперії та центральноєвропейським слов'янським землям.

Король управляв державою, опираючись на вірних людей. Для захисту рубежів він створив *марки* — укріплені прикордонні графства. Їх очолювали *маркграфі*. Володар намагався менше часу проводити у власному палаці в місті Аахен і більше роз'їжджати державою, спілкуючись із населенням. Двічі на рік відбувалися збори франків: простолюдинів, знаті та духовництва. Також щовесни король оголошував і свої рішення (які

пізніше видавали в *грамотах-капітуляріях*) для низів, а восени для обговорення важливих дій збирав світську знать та духовництво. Він ревно охороняв права церкви, насильно охрещував підкорені народи, будував храми і монастирі, зробив обов'язковою *десятину* (вид податку). Під його особливою опікою перебувало місто Рим. У **800 р.**, як винагороду за придушення бунту міської аристократії, Карл Великий отримав із рук Папи Римського імператорську корону. Відтоді Франкське королівство, де проживали десятки народів, стало **імперією**.

Після впокоєння Карла Великого титул та владу успадкував його син *Людвиг Благочестивий* (814–840). Але невдовзі він утягнувся в збройне протистояння зі своїми синами. Після смерті батька в **843 р.** вони зібралися в місті **Верден** і вирішили мирно розділити велику державу. Зокрема, Карл II отримав західні володіння — чи не всю територію сучасної Франції; Людвиг II запанував у східних землях — майбутній Німеччині; Лотар успадкував імператорський титул, італійські території та вузьку смугу володінь уздовж річки Рейн (нинішню Лотарингію, за яку Німеччина та Франція воюватимуть навіть у ХХ ст.). У результаті Верденського поділу Франкська імперія перестала існувати. Що цікаво, деякі сучасні українські науковці стверджують: в історії Східної Європи Русь відіграла таку саму роль, яку імперія Карла Великого зіграла в історії Західної Європи.

Коронування Карла Великого як імператора, мініатюра, XIV ст.

Думасмо і дісмо!

1. Коли і за яких обставин утворилась Франкська імперія? Розкажіть її історію, послуговуючись опорною схемою, що на С. 19. Доповніть схему необхідними фактами. 2. Розкажіть про умови Верденського договору, послуговуючись мапою. Якими були наслідки розпаду імперії Карла Великого? Чому пізнішу Русь порівнюють із державою франків? 3. Розгляньте світліну. Чому Карл Великий, приймаючи імператорську корону, стоїть навколішки? Як цей епізод свідчить про відносини між правителями й очільниками християнської церкви?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

486 р. — утворення королем Хлодвігом Франкської держави, початок правління династії Меровінгів

751 р. — утвердження Піпіна Короткого королем Франкської держави, початок правління династії Каролінгів

768–814 рр. — правління Карла Великого у Франкському королівстві

800 р. — проголошення Франкського королівства імперією

843 р. — укладення Верденського договору, припинення існування Франкської імперії

на теренах України

482 р. — заснування міста Київ (за однією з «офіційних» версій)

602 р. — фіксування останньої згадки про антів у писемних джерелах

Кінець VIII – початок IX ст. — вторгнення війська, очолюваного князем Бравлином, у Крим

IX ст. — осідання військово-торговельних груп норманів-русі у Середньому Подніпров'ї

839 р. — згадування про народ «рос» у Бертинських анналах — відомій писемній пам'ятці Франкської держави

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Обчисліть, скільки років існувало Франкське королівство та його наступниця — імперія. Позначте потрібні дати на лінії/стрічці/шкалі часу в хронологічній послідовності.

2. Покажіть на політичній мапі Європи, із якими сучасними державами співвідносяться території «варварських королівств». Які теперішні найбільші європейські міста постали на теренах імперії Карла Великого?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Поясніть, як ви розумієте словосполучення «варварське королівство». Складіть із ним речення, яке запишіть у зошит.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Як управляв своїми підданими Карл Великий? У класі обговоріть питання: «Чи був неминучим розпад імперії Карла Великого?».

6. А. Доберіть слова чи словосполучення, якими ви схарактеризували б Карла Великого. Запишіть їх у вигляді асоціативної хмари власноруч або скористайтесь однією зі спеціальних інтернет-програм. **Б.** Скориставшись QR-кодом, розміщеним на початку параграфа, підготуйте повідомлення про Карла Великого. У що з прочитаного ви вірите, а в що ні? Чому? **В.** Індивідуально або колективно підготуйте навчальний мініпроект «Салічна правда — правова пам'ятка франків». Презентуйте результат своєї роботи в класі.

§ 2. Візантійська імперія

Чи знаєте ви, що...

... ім'я «Василь» походить від грецького слова «василевс» та означає «цар»; під час хрещення Василем назвали князя Русі Володимира Святославовича (Великого);

... згідно із твердженнями деяких літописців, сучасних істориків, у 860 р. руси, очолювані Аскольдом, здійснили військовий похід на столицю Візантійської імперії, місто Константинополь, після чого князь і дехто з дружинників охрестилися.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Експансія (від латинського слова «експансіо», що означає «розширення», «розповсюдження») — розширення, розповсюдження чийогось панування чи впливу за межі яких-небудь початкових територій, що здійснюється мирним або військовим способами.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/zwZccipb>

QR 2.1. Візантійське суспільство.

2.1. Коли і як постала Східна Римська (Візантійська) імперія та хто правив нею?

Історики доводять: Візантійська імперія з'явилася в травні 330 р. Саме тоді імператор *Константин I Великий* «освятив» (цікаво, що за язичницьким обрядом) нову столицю на Сході — місто Константинополь. Його звели на узбережжі протоки Босфор замість колишнього поселення **Візантій**. Тим часом стародавній величний Рим, знесилений проблемами та війнами, поступово втрачав провідне становище. Тому в 395 р., як вам відомо, Римська імперія розпалася на Західну та Східну. Східна частина (зі столицею в Константинополі) іменувалася *Ромейською* (тобто Римською, звісно), згодом (у XVI ст.) — *Візантійською*. Її «громадяни» — *ромеями*, рідко — візантійцями або й греками, які спілкувалися багатьма мовами, хоча державною була грецька. Територія Ромейської імперії спочатку охоплювала Балканський півострів, Малу Азію, Єгипет, Сирію, Палестину, Месопотамію, Закавказзя, острови Середземномор'я (зокрема Крит та Кіпр), але надалі розпросторювалася завдяки невпинній **експансії** у віддалені регіони Європи, Азії та Північної Африки, навіть на терени сучасної України.

Систему правління Візантійська імперія запозичила з античності. Першість належала імператорові, якого звали *василевсом* (у перекладі з грецької — «царем»). Йому належала найвища влада, його вказівки сприймали як закони, а поява на людях перетворювалася на справжнє дійство. Навіть визначні полководці, керівники великих провінцій, багаті та впливові чиновники визнавали себе «рабами» імператора. Він спирався на численних урядовців та могутнє військо. Уважалося, що василевс правив із волі Бога, а тому християнська церква помітно впливала на життя ромеїв.

Міцність такої системи часто залежала від особистих якостей правителів. Якщо вони виявлялися слабовільними, держава потрапляла в складні ситуації. Величезні простори, різноманіття населення, відсутність порядку успадкування престолу, інтриги й незгоди, військові заклоти призводили до політичної нестабільності. Тому періоди піднесення змінювалися періодами занепаду.

Думасмо і діємо!

1. Покажіть на мапі, як розширювалася територія Візантійської імперії. Чи сусідила вона з теренами сучасної України? Що спільного і що відмінного між експансією та колонізацією? 2. Як здійснювалось правління у Візантії? 3. Згадайте, які події світової історії відбувалися одночасно зі становленням Візантійської імперії? Позначте їх синхронність на лінійній шкалі часу.

2.2. Як розвивалася Візантійська імперія за правління Юстиніана I?

Першого злету могутності Візантійська імперія досягла за **Юстиніана I (527–565)**. Дослідники вважають, що цей імператор мав слов'янське коріння. Його дядько Юстин I, досвідчений і завзятий воїн, очолив державу внаслідок палацового перевороту. Не маючи дітей, усиновив племінника, дав йому якісну освіту, загалом готував до майбутнього передання влади. Як наслідок, Юстиніан I володів кількома мовами, розумів тонкощі придворної служби та те, як діяло державне управління. У побуті він поводився по-простому, не вживав алкоголю, не їв м'яса, легко знаходив спільну мову з людьми, багато працював. Про нього навіть писали, що він — «імператор, який ніколи не спить», адже вночі блукав численними залами власного палацу, обмірковуючи закони і способи розв'язання щоденних проблем.

Імператриця Феодора, мозаїка, базиліка Сан-Вітале, м. Равенна, VI ст.

Від початку правління Юстиніан I поставив за мету відродити велич імперії, об'єднати її, посилити роль християнства. Для цього він опирався на енергійних і талановитих помічників. Із-поміж близьких найвпливовішою була його дружина Феодора. Вона вирізнялася вродою, мала винахідливий і практичний розум, теж чудово розумілася на людях. Коли в 532 р. в Константинополі спалахнуло народне повстання «Ніка» («Перемога»), її думка вплинула на чоловікову, який упокорив бунтівників. Водночас її непомірна любов до розкоші обтяжувала державну скарбницю. На-

приклад, для Феодори утримували флот, а під час постійних мандрівок її могли супроводжувати майже чотири тисячі людей обслуги!

Правове життя Візантійської імперії визначав збірник законів «Зведення цивільного права» («Кодекс Юстиніана»). Його принципи донині є основою цивільного законодавства більшості держав Європи. Також Юстиніан I дбав про укріплення прикордонних фортець, прокладання доріг, за його наказом будівельники викопували криниці, зводили мости через гірські річки, упорядковували міські водогони. Однак активна зовнішня політика поглинала величезні ресурси.

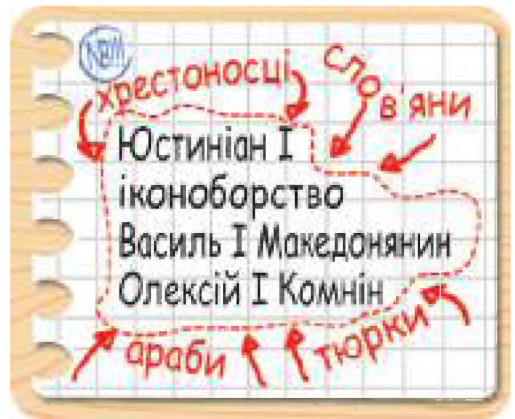
Думасмо і дісмо!

1. Покажіть на мапі територію Візантійської імперії в період правління Юстиніана I. 2. Які заходи провів імператор Юстиніан I для укріплення держави? 3. Чому правителі Франкського королівства та Візантійської імперії намагалися створювати закони для своїх підданих? «Салічна правда» і «Зведення цивільного права» — писані збірники. Про що свідчить такий факт?

2.3. Як розвивалася Візантійська імперія в роки правління Македонської династії та за Комнінів?

Після того, як Юстиніан I упокоївся, Візантія поступово втратила чимало власних володінь. Найдужче дошкуляли вторгнення іноземних народів — арабів і слов'ян. Упродовж VII ст. араби відібрали Сирію, Месопотамію, Вірменію та Північну Африку. Доволі відчутною виявилася втрата Єгипту, житниці імперії. Слов'яни, зокрема анти, загрожували Балканському півострову і неодноразово з'являлися під стінами Константинополя. Зрештою, вони оселилися на частині Балканського півострова. Окрім того, на початку VIII ст. імперію ослабила внутрішня криза, зумовлена рухом іконоборців. Влада, вишукуючи грошей для продовження воєн, посягнула на церковні багатства. Заборонила поклонятися іконам, пояснюючи вірянам, що вшановувати потрібно Бога, а не його зображення. Незгодних суворо карали. Зважаючи на те, що таким рішенням противилися насамперед духівники, їхнє майно та землі відбирали. Протистояння між іконоборцями й іконошанувальниками тривало понад століття. Зрештою, ікони повер-

нули до монастирів і церков, також їм відшкодували частину збитків. Суспільство нібито заспокоїлося.

У наступні роки становище потрохи поліпшувалося. Для цього правителі докладали чимало зусиль. Насамперед вони заопікувалися військом. Василевсам все-таки вдавалося утримувати добре вишколену армію з вільних селян та потужний флот. Частково завдяки цьому, починаючи із середини IX ст., Візантія вступила у «квітучий» період, пов'язаний із правлінням **Македонської династії (867–1056)**. Зокрема, *Василь I Македонянин (867–886)* установив таке престолонаслідування, внаслідок якого найвища посада належала представникам одного роду. Крім того, було впорядковано й посилено фінансову систему, реформовано адміністративний устрій, оновлено законодавство. Відвойовано (щоправда, тимчасово) Сирію, захоплено Болгарію. Для її упокорення довелося залучити руського князя Святослава Ігорьовича. На уроках історії України ви дізнаєтеся про його Балканські військові походи, а також про походи на Константинополь Аскольда, Олега, Ігоря, Ярослава Володимировича (Мудрого). Цікавими були стосунки з Візантією княгині Ольги та Володимира Святославовича (Великого). А князь Володимир Всеволодович (Мономах) доводився онуком візантійському імператорові Константину Мономахові.

За династії **Комнінів (1081–1185)** розвивались міста, зріс вплив знаті. Імператор *Олексій I Комнін (1081–1118)* повернув Малу Азію, перемиг печенігів, убезпечивши північні кордони. Однак його успіхи не зупинили кризи. У 1176 р. ромеї зазнали поразки від *тюрків-сельджуків*, а в 1204 р. столицю імперії захопили *хрестоносці* (про це йтиметься в наступних розділах). У державі почастишали народні виступи. Хоча в XIII ст. Візантія ненадовго відродилася, її міць занепадала. Недовіра до західних християн пожвавила взаємодію, а згодом протистояння з народами, які сповідували іслам. Коли тюрки-сельджуки, неспинно розширюючи межі новопосталого Османського князівства, захопили Малу Азію і Балканський півострів, візантійські кордони стиснулися лише до європейського берега протоки Босфор і декількох дрібних заморських володінь, зокрема в Криму. У травні 1453 р. османи оволоділи Константинополем і пере-

йменували його в **Стамбул**. Понад тисячолітня історія Східної Римської (Візантійської) імперії закінчилася.

Думасмо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Візантійської імперії в XII ст. 2. Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу основні події, що відбулися у Візантії за правління Македонської династії та за Комнінів. Як розгортався рух іконоборців? Чому вони зазнали поразки? 3. За яких обставин закінчилася історія Візантійської імперії? Обчисліть, скільки років вона існувала.

2.4. Якими культурними досягненнями уславилася Візантія?

Ромеї із повагою ставилися до наук. Традиційно передусім шанували філософію, богослов'я. Від IX ст. константинопольські патріархи відправляли проповідників для поширення християнства довкільними просторами. Відомо, що святі Кирило і Мефодій із міста Солунь створили слов'янську абетку «кирилицю», переклали Святе Письмо з грецької на слов'янську мову. Медики працювали над розпізнаванням і лікуванням хвороб. Вагомими були досягнення в астрономії та математиці. Наприклад, *Лев Математик* заклав основи алгебри, механіки, до всього ще й розумівся у навчанні дітей. Візантійський флот застосовував «грецький вогонь» — займисту суміш, яка нищила кораблі противників, тому що її неможливо було загасити. За легендою, дії цієї незвичної зброї зазнали кораблі руського князя Ігоря у 941 р. під час його походу на Константинополь.

Популярністю користувалися «життя святих», де реальні біографії визначних релігійних діячів поєднували з легендами. Світські автори описували минуле, як-от *Проконій Кесарійський* у восьмитомній «Історії війн Юстиніана з персами, вандалами й готами» чи *Анна Комніна*, яка написала «Олексіаду» — огляд життя і діяльності свого батька, імператора Олексія I Комніна.

Чимало уваги приділяли архітектурі й живопису. Споруджували дивовижної краси церкви-базиліки — видовжені прямокутні споруди, зорієнтовані по осі «схід-захід», із входом із західного боку та *апсидою* (півкруглим виступом) у східній (вітварній) частині. Стіни прикрашали розкішними мозаїками та фресками. У Константинополі неймовірною красою сяяв *собор Святої Софії (Премудрості)*, зведений за наказом Юстиніана I. За легендою, імператор побачив уві сні ангела, який показав проєкт майбутнього храму, що коштував державній скарбниці

близько 100 тонн золота! Майстри створили справжнісінький шедевр. Купол собору був велетенським (діаметр — 30,95 м; висота — 55,75 м), але мав вигляд невагомого. Незрівнянне освітлення, полиск різнокольорових мармурів, унікальні мозаїчні панно справляли приголомшливе враження. Імператор бажав, щоби його дітище перевершило велич уславленого Єрусалимського храму. Задумане вдалося повною мірою. Визначна пам'ятка слугувала предметом наслідування для іноземців. Так, візантійські архітектори брали участь у будівництві схожого Софійського собору в місті Київ.

Храм Святої Софії (Премудрості), м. Стамбул, сучасний вигляд

Думасмо і діємо!

1. Розгляньте ілюстрації до параграфа. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підготуйте невеликі розповіді про найвідоміші винаходи та досягнення візантійців у науках і мистецтвах. Повідомте свої розповіді в класі. 2. Які з досягнень візантійців поповнили світову скарбницю? 3. Які з досягнень візантійців запозичили руси?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

330 р. — утворення
Візантійської імперії

на теренах України

375 р. — початок вторгнення гунів у
Північне Причорномор'я

527–565 рр. — правління імператора Юстиніана I
IX–XI ст. — правління Македонської династії

1081–1185 рр. — правління династії Комнінів

1453 р. — припинення існування Візантійської імперії

VI–VII ст. —

(Велике) розселення слов'ян
Від **882 р.** — правління в Києві Олега, а згодом князів із династії Рюриковичів

1097 р. — скликання з'їзду князів у місті Любеч

1185 рр. — невдалий похід Ігоря Святославовича проти половців

1452 р. — ліквідація Волинського удільного князівства

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Уявіть, що франк, який жив у період правління Карла Великого, забажав би помандрувати у Візантію. Чи міг би він побачити події періоду володарювання Юстиніана I? А ті, що передували Македонській династії? Які саме?
2. **А.** Послугуючись мапою, покажіть, із якими сучасними країнами співвідноситься територія Візантії періоду її розквіту. **Б.** Покажіть на мапі шлях, що ним могли добиратися руси з Києва в Константинополь.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
4. **А.** У вигляді запитання до кросворда поясніть значення слова «експансія». Наведіть приклад його вживання, який стосувався б Візантійської імперії, Русі-України. **Б.** Зобразіть розвиток Візантійської імперії такою кривою: . На «вершинах» і в «долинах» запишіть відповідні події. Поясніть свої міркування. **В.** Побутує історична закономірність, згідно з якою будь-яка імперія рано чи пізно припиняє існування. Доведіть справедливості цієї закономірності на прикладах тих імперій, що вам відомі.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. **А.** У книзі Прокопія Кесарійського «Таємна історія» розповідається про повстання «Ніка» в Константинополі в 532 р. Імператор Юстиніан I налякався і збирався зректися влади, проте його дружина Феодора наполягала на рішучих діях. Саме тоді з її уст пролунав усталений вислів: «Багряниця — найкращий саван». Поясніть його значення. Чи справді влада є найвищою цінністю в житті людини? **Б.** У чому особливості взаємин між папами римськими й правителями у «варварських королівствах» та між патріархами й імператорами у Візантії? Як ви вважаєте, чи враховував ці особливості князь Володимир Святославович (Великий), обираючи саме «візантійське» християнство для Русі?
6. Поміркуйте, які особливості системи управління відображено в уривку з візантійського закону: «Держава складається з частин і членів, на зразок людини, найвеличніші та найпотрібніші частини — цар і патріарх, тому мир і благополуччя душ і тіл підданих залежать від повної однастайності й згоди між царством та священством».

§ 3. Арабський халіфат

Чи знаєте ви, що...

... Ісус Христос є одним із найшанованіших пророків в ісламі, а в сучасній Україні налічується приблизно 1 млн мусульман;
... сьогодні українці послуговуються цифрами, які араби перейняли в індійців та по-своєму вдосконалили.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Іслам (від арабського слова, що в перекладі означає «смиренність», «покірність» (богові)) — одна зі світових релігій, що сформувалася в Аравії у першій третині VII ст.

Коран (від арабського слова, що в перекладі означає «декламація», «читання вголос») — священна книга мусульман, де містяться основні релігійні норми, правила та пророцтва.

Халіфат (від арабського слова, що в перекладі означає «заступник», «наступник заступника пророка») — у мусульманських общинах — правління, за якого влада належить релігійному діячеві; держава, очолювана халіфом.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/UwZccleB>

QR 3.1. Як читати і розуміти арабське ім'я?

QR 3.2. У чому таємниця успіхів арабського війська?

QR 3.3. Араби в пошуках філософського каменя.

QR 3.4. Арабські мандрівники.

QR 3.5. Чому Арабський халіфат припинив існування?

3.1. Якими були природно-географічні умови в Аравії?

Аравійський півострів — найбільший в Азії. Із заходу його омивають хвилі Червоного моря, зі сходу — води Перської та Оманської заток, а з півдня — Аденська затока й Аравійське море. Півострів поєднує кілька великих регіонів, що різняться природними умовами.

Південна Аравія (або *Ємен*) віддавна славилася родючими ґрунтами, багатими рослинністю. Там також мешкали численні тварини: верблюди, антилопи, газелі, тигри, леви, гієни, вовки, лиси, зайці, віслюки та ін. Місцеві жителі займалися поливним землеробством, виготовляли ладан (пахощі, які отримували, переробляючи смолу дерев), що його дотепер використовують під час релігійних обрядів. У прибережному гірському регіоні — *Омані* — розкинулися зручні затоки, що слугували торговельними шляхами. *Західна Аравія* (або *Хіджаз*) розташована

на північному узбережжі Червоного моря. Землі там бідні, без річок, тому сільським господарством займалися лише довкола невеликих оаз. Натомість здебільшого ловили рибу, добували корали, які годилися для ювелірних виробів і прикрас. Решта півострова — це величезна *Аравійська пустеля*, де вдень температура подекуди могла сягати + 60 °С, а вночі спадала аж до заморозків.

Попри все, Аравію не варто вважати бідною. Там вирощували лікарські та пряні рослини — алое, корицю, шафран. У гірських місцевостях залягали поклади золота, срібла, заліза, міді, свинцю, білого мармуру. Розгалужені караванні шляхи з'єднували півострів із Китаєм, Індією та Африкою.

Думасмо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Аравійського півострова. Із якими тогочасними країнами він сусідив? 2. Що ви знали і що дізналися про природні умови та клімат цієї частини Азії? 3. Як ці умови впливали на заняття мешканців Аравійського півострова? Які із занять переважали?

3.2. Хто такі араби, як вони жили і в що вірили?

Араби належали до семітських народів. На півночі півострова мешкали напівкочівники — *бедуїни* («жителі пустелі»). Вони одомашнили верблюдів (ця тварина може не пити впродовж п'яти днів і при цьому перевозити до 300 кг вантажу), що давало змогу пересуватися пустелею, грабувати каравани або силою стягувати мито з купців. Окрім того, бедуїни утримували велику рогату худобу, віслюків, мулів, коней (породистих і надзвичайно дорогих скакунів), торгували виробами зі шкіри. Традиційно одягалися в сорочки з довгими рукавами та розстібні плащі, голову пов'язували хустиною. Харчувалися м'ясом, верблюдячим молоком, прісними коржами з проса або ячменю та фініками. Жінки вбиралися майже так само, як і чоловіки, але носили прикраси, користувалися косметикою.

Торговельний караван, європейська мініатюра, XIV ст.

Південні ж араби — *єменіти* — надавали перевагу осілому господарюванню. На відміну від північних братів, які ночували в пустелі в наметах, вони мешкали в печерах або зводили кам'яні чи глиняні хатини з гостроверхими солом'яними дахами. Споживали зернові каші, молоко, сир, зелень, гарбузи, моркву, огірки, дині, фініки, м'ясо (баранину і яловичину), рибу, фрукти, пряно-

щі. Носили запнуті спідниці та пов'язки на головах. Жінки ходили в темних покривалах поверх суконь вільного крою.

Араби, особливо бедуїни, вирізнялися міцними сімейними, родинними і клановими зв'язками, адже самотня людина не могла вижити в пустелі. Намагалися не ворогувати, хоча це вдавалося не завжди. Із різних причин спалахували конфлікти, які загострювало й традиційне багатобожжя. Із поодинокими християнами, юдеями уживалися численні сповідники язичницьких культів. Релігійним центром вважалася *Мекка* — найзаможніше місто в Хіджазі. Там розташована священна *Кааба* («куб») — споруда, куди вмурували Чорний камінь — метеорит. Його оточували сотні ідолів. Молитися до Кааби приходили з різних куточків півострова.

Думасмо і дісмо!

1. Чому араби гуртувалися особливо міцними сімейними, родинними й клановими зв'язками? 2. Розгляньте мініатюру «Торговельний караван». Як європейці уявляли арабських купців? Чим вони торгували? Яких тварин використовували для пересування? Як одягалися? 3. Багато середньовічних народів, до прикладу, готи до IV ст., араби і слов'яни до VII ст. сповідували язичництво. Як ви вважаєте, чому згодом вони прийняли єдинобожжя? Які внутрішні й зовнішні чинники цьому сприяли?

3.3. Що таке іслам і хто такий пророк Мухаммад?

Пророк Мухаммад навертає перших послідовників, перська мініатюра, XIII ст.

Араби Півдня неодноразово пробували створити власні держави, та їх спроби закінчувалися невдало через різні причини. Унаслідок зміни клімату (збільшення кількості опадів) притаманні єменітам заняття (поливне землеробство, а отже, й торгівля) занепали. До всього додалися внутрішні чвари з бедуїнами і зовнішні загрози, що

породило розчарування у всесиллі богів, які не допомагали. Не вистачало особистості, яка б повернула віру та об'єднала арабів. Але в критичний момент, з'явилася така людина, яка змінила їхнє подальше існування. У місті Мекка в знатній сім'ї народився **Мухаммад ібн Абдаллах (*570–†632)**. Він рано осиротів, тому, щоб виживати, пас овець свого дядька. Пізніше працював караванником у заможної вдови Хадіджі, з якою одружився, перебравши її багатство. Тривалі подорожі, спілкування з християнами Сирії та юдеями Палестини укріпили в ньому віру в єдиного бога. Близько 610 р. Мухаммаду почали з'являтися небесні видіння, під впливом яких він проповідував свої релігійні погляди. Першими в них увірували дружина й родичі. Нову релігію назвали **ісламом**, а її прихильників — **мусульманами**, тобто «підданими», «покірними» Всевишньому (Аллаху).

Язичники зустріли проповіді Мухаммада вороже. Він вимушено переселився в місто Ясріб, де до його одкровень поставилися прихильно. (Згодом Ясріб перейменували в *Медину* (скорочено від Мадина́т ан-Набі — «місто пророка».) Там відкрили перший храм — *мечеть*, узялися проводити богослужін-

ня. 622 р. став роком «хіджри» («переселення»). Відтоді мусульмани ведуть своє літочислення. Навернувши мединців, Мухаммад зініціював війну проти Мекки. Частина містян стали на його бік, решта — здалися. Від ідолів очистили Каабу. Чорний камінь перетворили на культову святиню. Під вплив ісламу невдовзі піддалися кочові племена. Як наслідок, на теренах Аравії утворилася міцна держава, об'єднана релігією та владою.

Нова релігія — іслам — накладала на вірян певні обов'язки. Серед них: шанувати єдиного бога Аллаха й вірити в місійну роль Мухаммада; чинити *намаз* (молитися) п'ять разів на день; постити впродовж місяця *рамадану* (навесні); не красти, не пити вина, не їсти свинини, платити «податок на бідних» (п'яту частину від прибутку), не утри-

мувати мусульман у рабстві; хоча б раз у житті здійснити *хадж* (паломництво) до святих місць — Медини і Мекки.

Думасмо і діємо!

1. Чому араби опиралися наверненню в іслам? Якими були наслідки ісламізації арабів? 2. Якими були правила нової релігії? Чому місто Мекка стало святим для мусульман? 3. Розгляньте зображення арабів, що слухають проповідь Мухаммада. Як художник змалював їхній вигляд, настрій, емоції?

3.4. Якою була історія Арабського халіфату?

У 632 р. після смерті Мухаммада створену ним державу очолили *халіфи* («наступники» пророка). Свої зусилля вони спрямували на завоювання. Мусульмани називали язичників «невірними». Тому для захисту і поширення ісламу вели *джихад* («священну війну»). Чи не першими під удар потрапили Візантійська та Перська імперії. Ще в 637 р. араби захопили стародавню перську столицю — місто Ктесифон. Далі поневолили Межиріччя, Палестину, Сирію, Єгипет. Збройну експансію продовжили представники родини **Омейядів (644–750)**, знатні та багаті. За правління одного з них, Османа ібн Аффана (644–656), зібрано й записано всі «божественні одкровення» Мухаммада. Так складено канонічну добірку текстів *Корану* («читан-

ня», «декламація») із 114 глав. Пізніше уклали *Сунну* — офіційну біографію пророка з описом його життя і вчинків. Омейяди розширили свої впливи у Східній Персії, у Малій Азії, підкорили Північно-Західну Африку. В 711 р., скориставшись нестабільністю у Вестготському королівстві, проникли на Піренейський півострів і за два роки захопили його. Опісля вирушили в Галлію, лише в 732 р. франкський король Карл Мартел завдав їм поразки в битві поблизу міста *Пуатьє*. На сході араби досягли Індії та Китаю.

«Битва Карла Мартела з арабами 732 року», мініатюра з «Великих французьких хронік», початок XI — кінець XV ст.

Унаслідок придворних перипетій, громадянських та завоюницьких воєн сформувалася величезна держава — **Арабський халіфат** зі столицею в місті *Дамаск*. Державу очолював *халіф*, який мав необмежену владу. Уже від середини VIII ст. важливою стала посада *візира* (першого міністра). Він оберігав печатку, керував військом та чиновниками, за відсутності верховного володаря виконував його обов'язки. У провінціях правили *еміри*. Їх підвладність халіфу здебільшого обмежувалася даниною. Своєю чергою еміри призначали *хакімів*, які управляли дрібнішими територіями. На захоплених землях Омейяди засновували нові міста. Крім того, зводили лікарні та притулки для хворих і немічних, дбали про торговців, підтримували науки й мистецтва. Водночас при їхніх дворах набували популярності заборонені ісламом забави, танці, музика. Халіфи з найближчими поплічниками не соромилися порушувати пости, а їхні родичі грабували провінції, брали хабарі.

У 750 р. владу перехопила династія **Абассидів (750–1258)**, нащадки Абасса, дядька пророка Мухаммада. Столицю перенесли в місто Багдад. Проте не всі визнали нову династію. Від халіфату відкололися Північно-Західна Африка та Іспанія. Уже від X–XI ст. Абассиди потрапили в залежність від сусідніх народів, а в **1258 р.** *монголи* завдали остаточного удару арабській державі. Цікаво, що в X–XII ст. їй загрожували руси. Їх військові походи на Каспій відбувалися настирливіше, ніж проти візантійців. Русів цікавили товари купців, які жили в містах на узбережжі Каспійського моря. За повідомленнями мусульманських авторів, чи не всі ці походи проти арабів були невдалими.

Думасмо і діємо!

1. Чому лише після навернення в іслам араби змогли створити державу?
2. Визначте наслідки арабської експансії для народів Європи та Азії.
3. Унаслідок яких подій занепав Арабський халіфат?

3.5. Як розвивалася арабсько-мусульманська культура?

Лікар відвідує пацієнта, мініатюра, XIV ст.

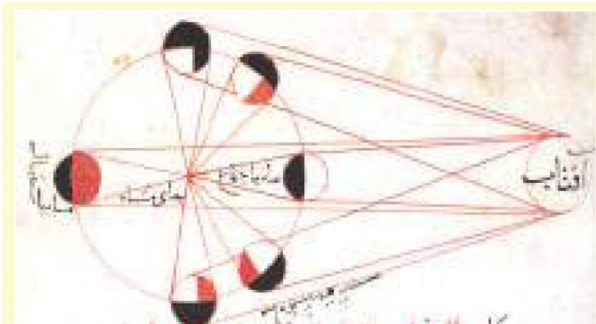

Механічний годинник на слоні, арабська мініатюра, XIV ст.

У IX ст. потужним науковим осередком Арабського халіфату став Багдад. У місті була лікарня, де медики застосовували грецькі, перські, індійські досягнення в лікуванні хворих. Місто також могло похвалитися обсерваторією, у якій працювали десятки астрономів та математиків. Слава про них сягала за межі держави. Наприклад, *Аль-Хорезмі* доклався до розвитку

алгебри. Ще в XI ст. знавець зоряного неба *Аль-Біруні* припустив, що Земля обертається довкола Сонця, а не навпаки.

Першими твори античних істориків та філософів переписували і вивчали саме араби. Майже мільйон релігійних і світських текстів вміщувала *Багдадська бібліотека*. Але вона була далеко не єдиною у країні. Каїрські володарі вихвалялися книгозбірнею в 600 тис. томів, а в мусульманській Іспанії, у провінції Кордова, зберігалось 400 тис. книг. Досягти таких рекордів удалося завдяки паперу, секрет виготовлення якого араби дізналися від полонених китайців у середині VIII ст. При мечетях (мусульманських храмах) закладали *медресе* — вищі богословські школи. Набула розквіту література. Поети оспівували побут та воєнні звитяги, складали повчальні байки про дивовижні пригоди, вправних і спритних героїв. Найпопулярніші казки ввійшли до збірки *«Тисяча й одна ніч»*, які легендарна *Шахразада* начебто переповідала своєму чоловікові.

Пояснення фаз Місяця, мініатюра з трактату Аль-Біруні, X ст.

Арабська карта світу, XII ст.

Розквітло будівництво. Вулиці новопосталих міст вимощували, встановлювали ліхтарі для нічного освітлення, про що навіть не мріяли в тогочасній Європі. Стіни помпезних палаців прикрашали орнаментами. Іслам забороняє зображувати людські фігури та обличчя, тому для оздоблення використовували рослинні узори, поєднуючи їх із в'яззю особливого письма. Араби навчилися облаштовувати власні двори фонтанами і виготовляти справжні дивовижі — водяні механічні годинники.

Думасмо і діємо!

1. Розгляньте ілюстрації. Підготуйте нетривалі (1–2 хв) розповіді про відомі винаходи й досягнення арабів у науках і мистецтвах. 2. Які з досягнень арабів поповнили світову скарбницю? 3. Що від арабів запозичили руси й сучасні українці? Дізнайтеся, послуговуючись підручником з історії України та пошуковим сервісом «Гугл».

У той час, коли...

Тоді...

у світі

610 р. — започаткування Мухаммадом проповідницької діяльності

VII ст. — створення Арабського халіфату, виникнення ісламу

644–750 рр. — правління династії Омейядів в Арабському халіфаті

750–1258 рр. — правління династії Абассидів в Арабському халіфаті

1258 р. — припинення існування Арабського халіфату

на теренах України

602 р. — фіксування останньої згадки про антів у писемних джерелах

VI–VII ст. — (Велике) розселення слов'ян

IX ст. — осідання військово-торговельних груп норманів-русі у Середньому Подніпров'ї

860–1264 рр. — виникнення, становлення та роздроблення Русі-України, державотворення у Волинсько-Галицькому князівстві

1253 р. — коронування правителя Волинсько-Галицького князівства Данила Романовича в місті Дорогичин

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Чи міг би ромей, який проживав у період правління Юстиніана I, слухати проповіді Мухаммада? Чи міг би франк, який проживав у період правління Карла Великого, брати участь у битві біля міста Пуатьє? **Б.** Скільки років Арабським халіфатом правили династії Омейядів, Абассидів?

2. Покажіть на мапі напрямки завойовницьких походів арабів та території, приєднані в результаті цих завоювань.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Упорядкуйте слова, що називають світові релігії, у хронологічній послідовності їх виникнення: іслам, буддизм, християнство. **Б.** Скажіть одним словом «намісник пророка». Складіть речення із цим словом.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. А. Охарактеризуйте організацію влади в перших Арабських халіфатах. **Б.** Яка з десяти заповідей, що їх дотримуються християни, відповідає такому припису ісламу: «Немає ніякого божества, крім Аллаха, і Мухаммад — посланник Аллаха»? Поясніть свої міркування.

6. А. Сучасні українці послуговуються цифрами, що їх називають арабськими. Дослідіть їхню історію, скориставшись пошуковим сервісом «Гугл». Доберіть для свого повідомлення 2–3 ілюстрації. **Б.** Індивідуально або в групах підготуйте навчальний міні-проект: «Коран — священна книга мусульман». Презентуйте результат своєї роботи в класі.

Практична робота «Вплив культури Візантії на духовне життя Русі-України»

Думасмо і діємо!

У зошиті складіть і розв'яжіть хронологічні задачі, щоб з'ясувати, які події відбулись давніше чи пізніше.

А. Заснування міста Константинополь чи заснування міста Київ. **Б.** Утворення Східної Римської (Ромейської, Візантійської) імперії чи згадування народу «рос» у Бертинських анналах. **В.** Падіння Візантійської імперії чи підкорення монголами Русі-України.

Думасмо і діємо!

Визначте (за необхідності скориставшись пошуковими системами інтернету) роки подій, що про них говорить автор «Повісті минулих літ». У зошиті намалюйте лінію часу, де зафіксуйте визначені роки. Як ці уривки свідчать про вплив культури Візантії на духовне життя Русі-України?

А. «...І охрестив її цесар із патріархом... Просвітившись же, радувалась вона душею і тілом. І поучив її патріарх про віру [християнську]. <...> І відпустив її [цесар], назвавши донькою своєю...»

Б. «...Потім же, коли Володимир жив у законі християнському, надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці і, пославши [послів], привів майстрів із Греків [і] почав зводити...»

В. «...Бояри ж <...> сказали: "Якби лихий був закон грецький, то не прийняла б хрещення баба твоя Ольга". <...> А Володимир, відповідавши, мовив: "То де ми хрещення приймемо?" І вони сказали: "Де тобі вгодно". А коли минув рік, пішов Володимир з військом на Корсунь, город грецький...»

Г. «...Князі їхні <...> послали [послів] до цесаря Михайла, кажучи: "Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив і повчав, і витолкував святії книги". <...> І умовлені вони [Мефодій і Кирило] були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю. <...> Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати письменна азбуковні слов'янські...»

Думасмо і діємо!

Розв'яжіть хронологічну задачу. Запишіть послідовність обчислень у зошит.

Як відомо, в 1037 р. у Києві завершили спорудження собору Святої Софії на тому місці, де роком давніше князь Ярослав Володимирович здолав печенігів. У 2011 р. в Україні відзначали 1000-річчя заснування храму. Коли насправді його започаткували? Через скільки років відкрили для прихожан?

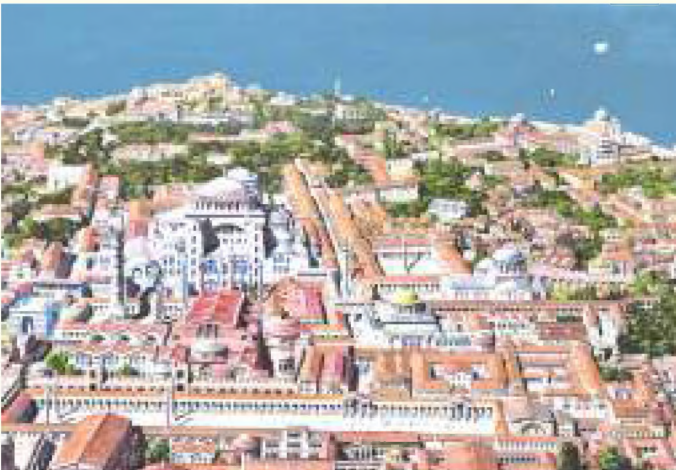
Думасмо і дісмо!

Уявіть себе руським купцем. Які товари ви повезете шляхом «із варягів у греки» та, навпаки, – «із греків у варяги»? Запишіть обидва переліки в зошит. Покажіть шлях на мапі. Як торговельні відносини вплинули на взаємодію ромеїв і русів у культурно-духовному житті?

Думасмо і дісмо!

Об'єднайтеся в пари чи групи. Розгляньте й зіставте зображення уявних макетів середньовічних Константинополя і Києва. Які з досягнень Стародавньої Греції та Візантії доповнили культурно-духовну скарбницю Русі та сучасної України?

*Фрагмент
зображення макета
Константинополя,
IV–XIV ст.,
художник
Антуан Елбер,
сучасність*

*Фрагмент
макета Києва,
X–XII ст.,
авторка
Дінора Мазюкевич,
1965–1973 рр.*

Узагальнення за розділом «Становлення перших держав Середньовіччя»

Королівство франків — імперія франків	Візантійська імперія	Арабський халіфат	Русь-Україна
IV	330 р. — утворення Константином I Великим Візантійської імперії		
V	486 р. — утворення Хлодвігом королівства франків		Заснування міста Київ
VI	527–565 рр. — правління Юстиніана I		
VII	622 р. — вихід (хіджра) Мухаммада з міста Мекка в місто Медина; започаткування мусульманського літочислення VII ст. — створення Арабського халіфату 644–750 рр. — правління династії Омейядів		Князювання династії Києвичів
VIII	751 р. — започаткування правління Піпіна Короткого 768–814 рр. — правління Карла Великого 800 р. — проголошення Франкського королівства імперією	 <p>Гра «Цікаві слова»</p>	
IX	843 р. — укладення Верденського договору, припинення існування Франкської імперії	750–1258 рр. — правління династії Абасидів	860 р. — здійснення Аскольдом походу на Візантію
X	IX–XI ст. — правління		
XI	Македонської династії		980–1015 рр. — правління Володимира Великого
XII	1081–1185 рр. — правління династії Комнінів	 <p>Гра «Послідствість»</p>	1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого XII–XIII ст. — удільні князівства Русі-України
XIII	 		1258 р. — припинення існування Арабського халіфату
XIV	1399 р. — припинення існування Волинсько-Галицької держави		
XV	1453 р. — припинення існування Візантійської імперії		

Формування європейського середньовічного суспільства

Розділ 2

1. Рицар, мініатюра, XIV ст.
2. Жінки за роботою, мініатюра, XV ст.
3. Урочиста клятва васала, мініатюра, XIII ст.
4. Гра в нарди, мініатюра, XIV ст.
5. Христина Пізанська дарує книгу, мініатюра, XV ст.
6. Знатні дами займаються ткацтвом, мініатюра, XV ст.
7. Єпископ освячує церкву, мініатюра, XV ст.
8. Міська урочиста процесія, мініатюра, XV ст.
9. Домашній улюбленець, мініатюра, XV ст.

§ 4. Людина і природа в Середньовіччі

Чи знаєте ви, що...

... навіть після Великого переселення народів та (Великого) розселення слов'ян європейці активно змінювали місця проживання; ... останніми кочовиками, які колонізували Центральну Європу, були угри (угорці), печеніги та половці, і всі вони в різні часи залишили непроминальні сліди в історії Русі-України.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Внутрішня колонізація — заселення та освоєння територій, земель усередині країни.

Зовнішня колонізація — заселення (підкорення) і освоєння територій, земель за межами країни, що деколи супроводжується жорстокими діями щодо місцевого населення.

Колонізація (від латинського слова «колонія», що означає «поселення») — 1) заселення вільних територій; 2) захоплення якої-небудь території або країни з метою подальшого освоєння чи використання у своїх інтересах.

Міграція (від латинського слова «міграціо», що означає «переселення») — переміщення людей через кордони країни чи всередині зі зміною місця проживання назавжди або на певний час.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/5wZccMog>

QR 4.1. Як полювали на єдинокорів?

4.1. Як співіснували людина і природа в Ранньому Середньовіччі?

Якби людина античності раптом потрапила в ранньосередньовічну Європу, то здивувалася б побаченому. Тодішня буденність була нестерпною, сповненою поневірянь унаслідок постійних війн і чвар «варварських» королів та їхніх підлеглих чиновників. Занепадали міста, пустіли села, оточені загорожами, мурами, зведеними для захисту від раптових розбійницьких чи загарбницьких набігів. Географічні чинники зумовлювали певні відмінності у веденні господарства. Рільництво не скрізь могло забезпечувати харчами. Оралі здебільшого перелоги, тобто цілинні, незаймані раніше землі. Навіть там, де їх обробляли, залишали у спокої на два роки, щоб природа відновлювала родючість. За зрощувальними каналами й дамбами ніхто не доглядав. Через це надто збільшилися площі боліт. У деяких регіонах Європи хащі швидко «відвойовували» полишені земле-

робами простори. За відсутності сухопутних шляхів мандрівники плавали річками, які часто слугували і додатковими джерелами добування їжі, і оборонними перешкодами, і державними кордонами, і торговельними маршрутами. Кліматичні умови також не сприяли розвитку. Холодні зими та дощі знищували врожаї. Лише з X ст. настало потепління, яке дозволило вивести сільське господарювання на вищий рівень. Однак і надалі весняні повені та літні посухи залишалися для селян величезною проблемою.

Найбільшим другом та водночас і ворогом ранньосередньовічної людини був ліс. Дерево слугувало будівельним матеріалом. Воно також живило рятівний вогонь, на якому готували невибагливі страви, яким зігрівали домівки суворими зимами. Ліси ще й «постачали» їжу, бо там полювали на дичину, м'ясо якої неодмінно входило до тогочасного раціону. Окрім того, з дупел добували *бортний мед* (від «диких» бджіл), на узліссях збирали ягоди, гриби, кедрові горіхи, жолуді, що ними годували свиней. Водночас ліси «жахали». Зграї вовків, ведмеді та інші дикі звірі завдавали відчутної шкоди маєткам, а іноді нападали і на людей. У заростях підстерігали грабіжники. Казки й легенди розповідали про дивовижних і небезпечних істот. Разом із реальними вепрами та оленями неначебто уживалися фантастичні единороги, дракони, кентаври, феї, гноми, грифони і чимало тих, зустрів з ким не віщувала нічого доброго.

Із огляду сучасності здається, що ранньосередньовічні європейці свавільно поводитися з довкіллям. Безперечно, впродовж IX–XI ст. пожвавлення господарської діяльності призвело до вирубування лісів, виснаження земель, загалом — до «пограбування» природи. Однак причина цього — виживання, а не нажива. Люди справді виявляли жорстокість до середовища, але передусім тому, що так забезпечували свої життєві потреби.

Смаження дикого кабана,
мініатюра, XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Чи справедливо історики називають Раннє Середньовіччя періодом занепаду в Європі? 2. Що можна дізнатися про «відносини» природи і людини, розглянувши мініатюру «Смаження дикого кабана»? 3. Як ранньосередньовічні європейці ставилися до довкілля? Як громадяни держав теперішньої Європи «поводяться» з природою?

4.2. Чому відбувався рух населення в середньовічній Європі? Що таке внутрішня та зовнішня колонізація?

Народна мудрість каже: риба шукає, де глибше, а людина — де ліпше. Середньовічні європейці також шукали кращого, тому часто змінювали місця проживання. Запорошеними, розмоклими чи перемерзлими дорогами мандрували прочани, ченці, жebraки, ремісники, актори і передусім торговці. Саме вони були першопрохідцями як на суші, так і на морі. Іноді потрапляли в небезпечні ситуації, але на шляху до збагачення їх це не зупиняло. Від XI ст., коли відроджувалися міста, *негоціанти* (купці, які займалися гуртовою торгівлею), слугували своєрідними магнітами, що притягували народи.

З іншого боку, торговці з'являлися зазвичай у вже обжитих містах, а отже, засновувати нові їм майже не доводилося. Зростання народжуваності в селах змушувало і селян задумуватися про майбутнє своїх родин, адже площі оброблюваних земель не збільшувалися. Родючих угідь на всіх не вистачало. Від неврожайів рятувалися переселеннями.

Цікаво, що влада сприяла переселенцям. Воліючи розкішніше облаштувати власні маєтки й вигідніше порядкувати на неозорих, але занедбаних полях, знатні та заможні спеціально запрошували звідусіль працівників, гарантуючи їм певні привілеї: права і свободи. Так відбувалася **внутрішня колонізація**. Однак вільних місць, придатних до освоєння всередині країн, бракувало. Тому позирали на

Селяни обробляють землю феодала, мініатюра, XV ст.

закордонні простори, зазвичай, завойовуючи їх, що породило зовнішню колонізацію.

Думаємо і діємо!

1. Чому відбувалися рухи населення в Європі? 2. Чи можлива мирна зовнішня колонізація? 3. Розгляньте мініатюру, де змальовано повсякдення селян. Чому відбувалися їхні переселення? Поясніть свої міркування.

4.3. Як відбувалася зовнішня колонізація в Західній Європі? Що таке міграції?

Зовнішня колонізація в Західній Європі відбувалася по-різному, але здебільшого збройно. Показовим прикладом можна вважати експансію скандинавів (норманів-вікінгів-варягів, про яких ітиметься далі). Через несприятливі природні умови на батьківщині вони нерідко з боями «вигризали» собі чужі осідки, де господарювали, засновували нові міста й села, долучалися до «чужого» державотворення, як у випадку із Руссю. Подекуди «корінні» європейці навіть за сприятливих років удавалися до зовнішньої колонізації. Зокрема, заклик до хрестових походів призвів до масового кривавого руху «християнських» військ на землі сповідників ісламу (про цей епізод історії ітиметься в розділі 3 підручника).

Хоча період Великого переселення народів минув, деякі з них продовжували **мігрувати**. Скажімо, в IX ст. у Європі з'явилися *угри* (угорці), які заволоділи територією Паннонії (давньої Римської провінції, обмеженої із півночі і сходу річкою Дунай, на заході — «верхньою» Італією, на півдні — Далмацією та «верхньою» Мезією). Тоді ж степами Північного Причорномор'я кочували *печеніги*, які після поразки від візантійського війська поступилися *половцям*. Їх у першій чверті XIII ст. витіснили *монголи*. Із попередніх параграфів ви дізналися, що східно-франкські війська посунули слов'ян на схід. В Іспанії місцеві жителі протистояли арабській військовій колонізації. Згодом відвойовані іспанцями їхні рідні землі обжили представники різних народностей майже з усього континенту.

Похорон жертв чуми в місті Турне, фрагмент мініатюри з «Великої хроніки» Жюльєн Ле Муїзі, 1272–1352 рр.

Часто до міграційних рухів призводили епідемії, що спалахували в різних регіонах Європи. У середині XIV ст. «чорна смерть» (чума) звела зі світу ледь не половину населення. На території сучасної України перша хвиля хвороби вирувала в 1346–1349 рр., насамперед викосивши значну частину жителів Північного Причорномор'я. За підрахунками науковців, у деяких країнах і державах повністю подолати людські втрати вдалося лише в XIX ст. Ті, які вижили, вимагали для себе кращих умов праці. Інші, які могли пересуватися, рятуючись від хвороби, втікали з батьківських земель та оселялися в «безпечних» місцевостях. Отже, колонізаційні та міграційні процеси в Середньовіччі тривали практично безперервно.

Думаємо і діємо!

1. Що спільного і що відмінного між словами «експансія», «колонізація», «міграція»? Складіть із цими словами речення та запишіть їх у зошит.
2. Згадайте значення слів «русь», «русинка»/«русин», «Русь». Чи взаємопов'язувались причини міграцій у Європі та на теренах Русі-України? Які їхні основні наслідки?
3. Чому хвороби спричиняли переселенські рухи? Чи спостерігаємо такі випадки тепер?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

на теренах України

IX ст. — переселення угрів на територію Паннонії

IX ст. — проникнення варягів на територію Середнього Подніпров'я

Середина XIII ст. — підкорення монголами Русі-України, витіснення половців зі степів Північного Причорномор'я

Середина XIV ст. — поширення чуми («чорної смерті») Європою

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Скільки століть минуло: від початку Великої грецької колонізації до початку Великого переселення народів; від початку переселення угрів у Паннонію до витіснення монголами половців із Північного Причорномор'я? Для зручності обчислень позначте вказані дати на лінії/стрічці/шкалі часу.

2. Уявіть, що Вам потрібно потрапити із середньовічного Києва в Париж. Послуговуючись мапами, поміщеними в попередніх параграфах, прокладіть для себе сухопутний та водний маршрути. Який із них виявиться коротшим? Який — безпечнішим? Які країни ви відвідаєте?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Заповніть пропуски в тексті: «Влада сприяла переселенським рухам. Знатні та заможні спеціально запрошували працівників, гарантуючи їм певні привілеї: права та свободи. Так відбувалася _____ — заселення й освоєння вільних земель усередині країни. За браком «внутрішніх» територій зазіхали на закордонні володіння, завойовуючи їх, що виливалося в _____». Доберіть синоніми до слова «колонізація». **Б.** Розташуйте словосполучення в логічній послідовності: внутрішня колонізація; зростання потреб у землях, придатних для господарювання; збільшення кількості населення; освоєння занедбаних територій. Можливі взаємозалежності позначте стрілками: «→», «←», «↔». Поясніть свої міркування.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Ураховуючи те, що європейці Середньовіччя займалися здебільшого сільським господарством, обміркуйте відповідь на запитання: «Чому в параграфі майже не йдеться про природні «багатства», які впливали на розвиток землеробства і тваринництва, натомість детально розповідається про значення лісів?». Яке значення мають ліси для сучасної людини?

6. **А.** За допомогою пошукового сервісу «Гугл» дізнайтеся про перебіг «чорної смерті» на теренах Русі-України. Чи спричинила ця хвороба внутрішні або зовнішні переселенські рухи? Відповідь повідомте в класі. **Б.** Створіть схему-шпаргалку, де відобразить причини, сутності й наслідки колонізаційних та міграційних процесів Середньовіччя. Продемонструйте її в класі.

§ 5. Середньовічне західноєвропейське суспільство

Чи знаєте ви, що...

... тривалий час не лати, а кольчуги, що ними, зазвичай, убезпечувалися руські дружинники, слугували основним обладунком європейських рицарів;

... перший король Волинсько-Галицької держави Данило Романович сформував важкоозброєне військо «оружників», які зовнішнім виглядом нагадували західноєвропейських рицарів.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Васалітет — відносини особистої залежності одних землевласників (васалів) від інших (сеньйорів, сюзеренів). Васал — землевласник, який одержав від заможнішого землевласника (сеньйора, сюзерена) сільськогосподарські угіддя, маєтки й заступництво, за що виконував повинності й дотримувався зобов'язань. Сеньйор, сюзерен — великий землевласник, якому належали обширні сільськогосподарські угіддя, маєтки і право влади на підлеглих територіях.

Міська комуна (від латинського слова «комуна» — «спільнота», «грумада») — міська громада, яка домоглася від власника права самостійно управляти, тобто розв'язувати свої внутрішні та зовнішні проблеми.

Суспільний стан — велика група людей, які наділені спільними правами, обов'язками, мають приблизно рівні майнові можливості.

Феод (від латинського слова «феодум» — «плата») — грошова плата або земельні володіння, які надавали у спадок і за які потрібно було нести службу (здебільшого військову) та виконувати повинності.

Феодалізм — система відносин між людьми, що вибудовувалася на основі володіння феодами, підпорядкування, зобов'язань і використання праці підданих.

Феодальна ієрархія (від поєднання слів «феодальний» та «ієрархія» — послідовне розміщення чинів, посад від найнижчих до найвищих або в порядку підлеглості) — система взаємозалежностей за правилом «сеньйор-васал», де на вищих «щаблях», «сходах» перебували найбагатші та найвпливовіші, на нижчих — «середні», на ще нижчих — «дрібні» й не впливові феодалі.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/LwZcvo8c>

QR 5.1. Як відбувалася клятва васала?

QR 5.2. Жінки та їх суспільні ролі в Середньовіччі.

5.1. Що таке «феод» і «феодалізм»?

У попередніх параграфах ішлося про існування бенефіціїв — земельних ділянок, що їх дарували на період служби. У VIII ст. їх узявся роздавати франкський мажордом Карл Мар-

тел, унаслідок чого забезпечив існування потужного кінного війська. Однак землями, на яких жили селяни та містяни, можна було володіти лише тимчасово. Якщо власник зазнавав травми і припиняв служити чи досягав поважного віку й не міг воювати, то позбавлявся володінь на користь молодшого воїна. Бенефіції не можна було передавати в спадок, тому дітям і дружині в разі втрати годувальника (а війни відбувалися повсякчасно!) доводилося дуже скрутно. Аби відновити справедливість, наступники Карла Мартела стали наділяти тих, хто служив у війську, **феодами**. Воїнів нового типу називали **феодалами**.

Феод — земельна власність або фіксовані доходи з певних територій, що ними «віддячували» за службу при дворі, у владі чи у війську. Від бенефіцію феод відрізнявся тим, що передавався в спадок (якщо нащадки продовжували служи-

ти). Так зародився **васалітет**, коли «дрібні» феодалы залежали від впливовіших і багатших, які роздавали землі чи права на прибутки. Отримуючи дар, **васал** (слуга) складав клятву своєму **сеньйорові, сюзеренові** (панові). Щоправда, часто васал теж отримував право передавати землю своїм слугам, що створювало складну й заплутану систему відносин у суспільстві. Історики назвали такі відносини **феодалізмом**. Щоправда, не існує єдиного тлумачення цього терміна. Як явище, феодалізм теж мав свої особливості в розрізі часових періодів, а ще — на різних територіях, у різних державах.

Феодална система змінила тогочасну європейську спільноту. Поступово виокремилися три **суспільні стани** — групи населення, що відрізнялися своїми статками, правами та обов'язками. Знатні, панівні, багаті та воїни згурпувалися в привілейований стан **«людей, які воюють»**. Християнство було надзвичайно важливим для світогляду середньовічної людини. До того ж, духівництво й собі заволоділо величезними земельними угіддями, від яких отримувало величезні прибутки. Тому воно зазвичай підтримувало владу. Церковні керівники та духівники, ченці теж належали до привілейованого стану — **«людей, які моляться»**. Натомість селяни, містяни, ремісники, купці і решта простого люду, які не отримали феодів, потрапили до непривілейованого стану **«людей, які працюють»**. Отже, життя кожного залежало від належності до того чи того стану.

Мовою історичного джерела

Єпископ Адальберон Ланський про устрій суспільства, XI ст.: «...Віriamo в єдність Господнього дому; та все ж він — тридільний. Хтось до молитви стає, а хтось — до бою, а хтось — до роботи. Трійця чинів одностайна, якій невідомі розколи. Перший — служінням підтримує цілість; а два позostalі, кожен по-своєму діючи, — кожному втіху приносять...».

Думаємо і діємо!

1. Що означає слово «феодалізм»? 2. Як ви розумієте значення своєрідного правила для середньовічних феодалів: «Васал мого васала — не мій васал»? 3. Що Адальберон Ланський називав «Господнім домом»? Чому він уважав його «тридільним»? Про які суспільні стани мовив автор?

5.2. Хто такі «люди, які воюють»?

Феодалів, які служили у війську, називали *рицарями*. Їхнє життя минало в постійних бойових сутичках, що розгорталися чи не за кожен клаптик вільної території. Часто в боротьбі за землі і замки брат виступав проти брата. Навіть християнські заповіді витіснялися бажаннями слави та багатств. Уважалося, що в битві перемагає той, хто підтримує справедливе діло, а тому вбивство іншого воїна, а тим паче іновірця, пояснювалося задумом і волею Небес.

Статус рицаря визначало місце у **феодалній ієрархії**, де кожен посідав свій «щабель», перебував на своїй «сходині» відповідно до знатності й «посади». Найвищим уважався титул *імператора*. Хоча нащадки Карла Великого із різних держав намагалися отримати імператорські регалії, далеко не всім те вдавалося. А тому, що більш поширено, на верхівці феодалної ієрархії «сиділи» *королі*. Їм підпорядковувалися *герцоги*, *маркграфу* та *графу*. Нижчий «щабель» займали *барони*. Більшість із-поміж «людей, які воюють», становили рядові рицарі. У державах Європи «сходини» ієрархії дещо відрізнялися. Як приклад, у Русі-Україні найвищу владу утримували *князі*. «Посаду» князя прирівнювали до герцогської. Це, однак, не означало пониження статусу. Навпаки, в європейських джерелах про руських князів писали як про королів.

Рицарів виховували змалку. Кожен майбутній вояк повинен був, починаючи зі семи–восьми років, при дворі сеньйора набувати бойових умінь, дбати про спорядження, доглядати коня. Крім того, мав добре плавати, змагатися в турнірах, грати на музичних інструментах, грічно поводитися з жінками. Обладунки та зброя важили майже 40 кг. Рицарі в металевому спорядженні бігали та стрибали, вправлялися у верховій їзді, танцювали. Разом із фізичним гартуванням опановували *кодекс честі* — правила лицарської поведінки. Сильніші зобов'язувалися захищати слабших, не виказувати страху, переховувати за потреби простолюдинів у власних *замках*. Як смертний гріх сприймали порушення клятви. Чимало «людей війни» мирно співіснували з цивільними, надаючи посильну допомогу тим, хто її потребував.

Думасмо і діємо!

1. Скориставшись пошуковим сервісом «Гугл», з'ясуйте відмінності між словами «рицар» і «лицар». З'ясуйте походження та значення усталеного словосполучення «кодекс честі». Що він означав у Середньовіччі, що означає в наші дні? 2. Ви прочитали, що рицарські обладунки і зброя важили майже 40 кг. Опишіть участь такого воїна в бою влітку, взимку. Як він наступає? Як проти нього можна було боронитися? 3. Поясніть, як ви розумієте значення усталеного вислову «розхитувати посадову драбину».

5.3. Хто такі «люди, які моляться»?

Духівництво відіграло вагому роль у європейському середньовічному суспільстві. Адже воно несло відповідальність за

душі вірян. «Люди, які моляться», поділялися на «білих» (священників і мирян, які допомагали під час богослужінь) та «чорних» (ченців, які жили в монастирях).

Духівниками ставали вихідці з різних станів. Нащадки селян, містян, ремісників, торговців, феодалів раз у раз поповнювали лави служителів церкви. Це пов'язувалось із правом *майорату*, згідно з яким батьківські титул і майно успадковував старший син. Натомість молодших часто відправляли навчатися в монастирі, звідки вони розпочинали релігійну кар'єру. Безсумнівно, впливові та заможні батьки «просували» своїх дітей на вищі посади. Хоча монастирське виховання було жорстким (навіть жорстоким), воно вартувало витрачених зусиль і коштів: адже потім, перебуваючи на посадах, пастирі невпинно молилися за душі рідних, чим нібито допомагали їм потрапити в рай. Від XII–XIII ст. духовні особи (окрім певних винятків у церкві східного обряду) дотримувалися *целібату* — безшлюбності, тому залишалися без кровних спадкоємців.

Не все духівництво зналося на Біблії та релігійних теоріях. Богослужіння вели латиною, якої не розуміли парафіяни і якою погано розмовляли священники. Безперечно, серед них вирізнялися освічені, як-от Аврелій Августин і Григорій Турський. Грамотними були й жінки, причетні до церкви, скажімо, Бригіда Шведська. Проте подекуди єпископи скаржилися, що висвячують тих, які ледь читають поширену молитву «Отче наш».

Бригіда Шведська на вітарі в церкві комуни Салем (Швеція), художник Герман Роде, кінець XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Чому монахи належали до «чорного» духівництва? Як право майорату впливало на формування стану духівництва? 2. Побудуйте посадову ієрархію для «тих, які моляться», враховуючи особливості християнських церков західного та східного обрядів. 3. Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», дізнайтеся про Бригіду Шведську. Поділіться інформацією в класі.

5.4. Хто такі «люди, які працюють»?

У середньовічному суспільстві до найчисленнішого стану належали «люди, які працюють». Більшість із них становили селяни. Саме вони вирощували та виготовляли продукти харчу-

вання, а в Ранньому Середньовіччі — ще й ремісничі товари. Витівки природи, постійні розорення, спричинені війнами, змушували їх шукати захисту в тих, «які воюють» і «які моляться». Так налагоджувався своєрідний «обмін» можливостями й послугами. Селяни визнавали зверхність землевласників і духівництва, сплачували їм податки й виконували повинності. Зверхники своєю чергою надавали захист у разі збройних нападів, зберігали у власних коморах запаси збіжжя для посівів.

У державах Європи ступінь підлеглості селян відрізнявся. Наприклад, французькі мешканці сіл поділялися на вілланів та сервів. *Віллани* — це нащадки вільних франкських общинників, тому насамперед сплачували податки та виконували необхідні повинності (ремонт мостів, дамб, доріг). Вони могли заповідати власне майно і розпоряджатися ним без дозволу сеньйора. *Серви* походили з колишніх рабів та полонених, тому їхня служба була тяжчою, а майно успадковували лише після сплати податку (зазвичай, у вигляді корови чи свині) феодалові. Також європейські простори населяло чимало вільних селян. Зокрема, скандинавські *бонди* не визнавали нічиєї влади, а в разі порушення прав могли найняти убивць, щоби покарати кривдників.

Селяни за роботою, мініатюра, XIV ст.

Кравець за роботою, мініатюра, XIV ст.

Відчутне зростання міст, що розпочалося в XI ст., зумовило появу суспільної групи містян (городян). У їхньому середовищі виокремилися ремісники й торговці. Ремісники досконало опанували способи виготовлення потрібних речей. Торговці ті речі скуповували і продавали на взаємовигідних умовах. Пересічних містян, ремісників і купців деколи ще йменували *бюргерами*. У деяких містах вони взялися засновувати **комуни** — громади, які домагалися позбавлення від феодальної залежності. Однак в очах феодалів та духівництва навіть багатший за них ремісник, купець, представник міської ради та пар-

ламенту (про що йтиметься в наступних розділах) завжди залишався «тим, який працює».

Думаємо і діємо!

1. Який із суспільних станів був найчисленнішим? Чому? 2. Якщо б у Середньовіччі існував четвертий стан — містяни, як ви би його назвали? Чому ремісники і торговці мешкали здебільшого в містах? Як вони співіснували із селянами, феодалами, духівництвом? 3. Які епізоди з життя середньовічного суспільства розкривають мініатюри?

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. До яких із підперіодів Середньовіччя належали VIII ст., XI ст., XIV ст., XV ст.? Відобразіть свої міркування на лінії/стрічці/шкалі часу.

2. **А.** Покажіть на мапі історично-географічні об'єкти, згадані в параграфі. **Б.** Покажіть на мапі найбільші міста середньовічної Європи.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** До яких суспільних станів належали: барон, бонд, бюргер, герцог, граф, гончар, єпископ, зброяр, кардинал, коваль, король, купець, лихвар, священник, серв, чернець, ювелір? **Б.** Як ви вважаєте, до якого суспільного стану належали люди розумової праці? **В.** До яких суспільних станів належали особи, зображені на ілюстраціях?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. **А.** Розв'яжіть історичну задачу. «Герцог Жак викликав до себе барона П'єра і наказав йому зібрати військо з підлеглих рицарів, щоб воювати з герцогом-конкурентом. Що мав відповісти барон П'єр? Чи герцог Жак мав право так учинити?». **Б.** Що вам подобається в поведінці рицарів, а що ви засуджуєте? Поясніть свою думку.

6. Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», або після прочитаної книжки, переглянутого фільму підготуйте нетривалу (до 2 хв) розповідь про середньовічний замок. Свою розповідь проілюструйте та презентуйте в класі.

§ 6—7. Повсякденне життя середньовічної Європи

Чи знаєте ви, що...

... на етнічних українських територіях одним із перших (у 1339 р.) магдебурзьке право отримало місто Сянок, що нині є адміністративним центром однойменного повіту Підкарпатського воєводства

у Польщі;

... у 1356 р., через століття після першої писемної згадки, магдебурзьке право отримало місто Львів.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Ганза (Ганзейська унія, Ганзейський союз, Любецька унія, Німецька Ганза, Любецька Ганза) (від німецького слова «ганзе» — «союз», «товариство») — з XII–XIII ст. — об'єднання вільних німецьких міст та купців Північної Європи для захисту своїх інтересів та розвитку торгівлі.

Гільдія (від німецького слова «гільде» — «об'єднання») — у Західній Європі — об'єднання купців та ремісників для захисту своїх інтересів або відстоювання привілеїв.

Лихварство (від давньослов'янського слова «лихва» — «надлишок» або готського «лихтва» — «прибуток») — надання грошової позики з умовою сплати за неї відсотків.

Майстер (від латинського «магістер» — «навчитель», «начальник», згодом — від німецького «мейстер» — «майстер») — вправний фахівець із якого-небудь ремесла.

Підмайстер — ремісник, який не мав власної майстерні і працював у наймах чи помічником майстра.

Учень (від однойменного давньослов'янського слова, що означало «послідовник») — особа, яка навчається певному ремеслу.

Цех (від німецьких слів «цехе», «цейхен» — «знак», «прапор») — об'єднання ремісників однієї чи споріднених спеціальностей для захисту прав та інтересів.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/owZcbSBh>

QR 6–7.1. Домашні улюбленці середньовічної знаті.

QR 6–7.2. Середньовічні джерела про повсякдення.

6—7.1. Скільки людей населяло середньовічну Європу?

Кількість середньовічних європейців порахувати нереально. Можливо лише опиратися на поодинокі суперечливі записи. За тими джерелами, які збереглися до наших днів, наприкінці XI ст. Британію (без Шотландії та Ірландії) населяли приблизно 1,1 млн людей. Уже на початку XIV ст. там проживали 3,5 млн «британців». Тоді ж в Італії налічувалося приблизно 9 млн осіб.

Загалом, на початку XV ст. майже 43 млн представників різних народів уважали своїм домом Європу. Безперечно, ці дані не є точними, однак вони дають підставу стверджувати, що впродовж XI–XIV ст. населення збільшилося принаймні втричі. Жінки зазвичай переважали, позаяк постійні війни невпинно забирали життя чоловіків. За підрахунками французьких дослідників, тоді середній вік становив трохи більше 20 років. Уважалося, що сорокарічна людина досягала старості. Хоча, якщо обчислити роки життя, скажімо, руських князів, то вони були довгожителлями.

Тодішні діти — це «маленькі дорослі». Вже із 6–7 років вони працювали, допомагаючи батькам. Нащадків знаті та ремісників віддавали до інших сімей, де вони навчалися рицарським манерам чи ремісничій справі. Через недоїдання, злидні підлітки Середньовіччя від сучасних відрізнялися нижчим зростом (приблизно на 10 см) і значно худішою статурою. Надзвичайно високою була їхня смертність. Медицина до XV–XVI ст. майже не розвивалася, тому багато хворих малюків помирало. Аби запобігти цьому, батьки насамперед немовля хрестили. Це не тільки «оберігало» його душу, а й дозволяло залучити до опіки родичів чи наближених до сім'ї друзів. Нерідко хрещеними батьками і матерями ставали одразу декілька осіб. Якщо могли, обирали заможних.

Дитячі ігри з маріонетками, мініатюра, XV ст.

Дитячі забави та іграшки, мініатюра, XV ст.

Маленький Ісус на ходулях, мініатюра, XV ст.

Також дбали і про виховання. Дітей не розпещували й не догоджали їм. У XIII ст. щодо цього своєрідну думку висловив німецький проповідник Бертольд Ратісбон із міста Регенсбург. Він вважав, що дитина подібна до казанка, який стоїть на вогнищі. Якщо таку посудину переповнити харчами й дарунками, то юшка з неї витече і загасить полум'я життя. Що цікаво, середньовічною Європою поширювали мініатюри-малюнки Божої Матері із Сином-Ісусом на руках. Тепер ці сотні зображень

допомагають історикам досліджувати та реконструювати дитяче повсякдення Середньовіччя.

Дуємо і діємо!

1. Чому немає точних даних щодо кількості населення Європи в Середні віки? 2. Чому тодішніх дітей називали «маленькими дорослими»? 3. Поясніть, як ви розумієте вислів Бертольда Ратісбона про виховання дітей. Як зображення Діви Марії з маленьким Ісусом допомагають історикам реконструювати повсякдення? Відповідь обміркуйте в парах.

6—7.2. Яким було повсякдення в середньовічному замку?

Життя рицарів минало здебільшого у воєнних походах. Однак, коли наставали мирні дні, ці «люди, які воюють» поверталися до власних замків та проводили час безтурботно. Господарськими справами відали їхні управителі, рідше — дружини. Воїни не обробляли землю, не випасали худобу, не займалися ремеслами. Натомість споживали готову їжу, користувалися готовими виробами. Мешкали в *донжонах* — баштах, споруджених у центрі замків на підвищеному й важкодоступному місці. Заможніші рицарі будували палаци та облаштовували їх дорогими шафами, скринями, ліжками, шовковими покривалами, срібним посудом. Найбідніші часто не мали навіть даху над головою і жили з випадкових заробітків, інколи грабунків.

Рицарі полюбляли перебувати в оточенні рівних собі, тому часто запрошували товаришів на банкети. Після спільної трапези грали в шахи, кості або нарди, обмінювалися новинами. Вдосвіта починали лови. Собаками заганяли кабанів, оленів, вовків, ведмедів. За допомогою хижих птахів (соколів, яструбів, кречетів) полювали на качок, зайців, лисиць. Опісля на черговому вечірньому святкуванні лунала музика, а до столу подавали вишукані страви з дичини. Подекуди то були дуже дивні наїдки. Як приклад — варені ведмежі лапи, що слугували більше оздобленням столу, ніж стравою.

Найбільше рицарі прагнули слави. Якщо у війнах її здобути не вдалося, то влаштовували *турніри*. Про такі змагання ого-

лошували завчасно. До участі допускали лише тих, які мали середньовічні «логін» і «пароль» — знали свій родовід до найменших дрібниць та могли похвалитися *гербом* (родовим знаком). Суть змагань полягала в тому, щоб вибити супротивника із сідла. Переможець отримував визнання, а в Пізньому Середньовіччі — ще й грошовий приз. Одна з найцінніших нагород — прихильність котроїсь із прекрасних дам, які прибували на турнір із батьками. Навіть у XVI ст., коли вогнепальна зброя остаточно похитнула міць рицарського війська, продовжували проводити турніри.

Соколине полювання,
мініатюра, XIV ст.

Рицарський турнір,
мініатюра, XIV ст.

Думаємо і діємо!

1. За допомогою пошукового сервісу «Гугл» знайдіть схематичне зображення чи будь-яку світлину середньовічного замку. Вкажіть його основні елементи. Які з них слугували для проживання? Які для оборони? 2. Розгляньте мініатюру про дозвілля та розваги рицарів. Увідповідніть їх із реченнями тексту. Яка додаткова інформація міститься в тексті? Що додаткового зображують мініатюру? 3. Як минало буденне життя середньовічного рицаря?

6—7.3. Яким було життя в середньовічному місті?

Уже з XI ст. міське життя поступово поживавлювалося. Завдяки розвитку торгівлі насамперед відроджувались міста на узбережжі Середземного моря. Упродовж XII–XV ст. розквіту набули італійські Генуя, Венеція та Флоренція. Тамтешні ко-

мерсанти, витіснивши візантійців, дуже швидко налагодили надзвичайно прибуткові зв'язки між Сходом і Заходом. Згодом почали створювати **гільдії**. Найзаможніші заробляли не тільки торговими операціями, а й **лихварством**. Вже в XIV ст. італійські лихварі кредитували англійських і французьких королів. Тоді ж німецькі підприємці й міста Балтійського узбережжя (Любек, Штральзунд, Росток) утворили **Ганзу (Ганзейський союз)**, до якого згодом приєдналися північноєвропейські Бранденбург, Краків, Гамбург, Гданськ, Торунь, Рига та інші. Окрім морських, використовували сухопутні торговельні шляхи. Наприклад, той, що пролягав зі Сходу через Київ, Львів, Краків, Прагу і Регенсбург, забезпечував постачання східних товарів до серця Європи.

Унаслідок удосконалення технологій у сільському господарстві й завдяки жвавій ремісничо-підприємницькій діяльності зросла кількість городян. Якщо в Ранньому Середньовіччі чимало вважали міську громаду, де мешкали 5–10 тис., то вже в XIII ст. декілька таких осередків могли похвалитися показниками понад 50 тис. осіб. (Першість тривалий період утримував Константинополь, де налічувалось до 1 млн мешканців.) Зазвичай міста поповнювали селяни-втікачі. Тоді навіть побутувало своєрідне правило: якщо втікач «дихав» міським повітрям рік та один день, то його вже не повертали землевласникові. Щоби захиститися від впливу феодалів-рицарів, городяни об'єднувалися в комуни, комплектували власні військові підрозділи та

самостійно розв'язували внутрішні проблеми. Зокрема, з XII ст. поширилося **магдебурзьке право**, започатковане в німецькому місті Магдебург. Відповідно до цього права містян звільняли від суду феодала й вони могли самостійно господарювати. Управління і судочинство вони здійснювали через виборні органи — *раду* й *лаву*.

Навіть будівництво планували за певними нормами. Так, у центрі розташовували *ратушу* — величну споруду, в підземеллях якої утримували злочинців, а в наземних приміщеннях засідали управлінці, вирішували громадські справи, виносили вироки. Проте на облаштування виділяли не так багато грошей. У багнюці невимощених вулиць «плавали» збудники небезпечних хвороб. Щільна непорядкована забудова заступала сонячні промені. Загалом, духівництво, наймані робітники, торговці дрібним крамом, різні авантюристи, студенти, жебраки формували строкате й хаотичне середовище. Та навіть за таких обставин влаштовували урочисті прийоми на честь візитів шанованих чи владних персон, проводили театралізовані дійства, організовували свята, які нині ми називаємо карнавалами. Якщо ж видовищ бракувало, «насолоджувалися», скажімо, стравами злочинців, що вважалося цілком прийнятною розвагою.

Ремісники, які мешкали в містах, теж упорядковували своє повсякдення. Вони гуртувалися в **цехи**, які складали статuti щодо регулювання взаємин, якісного виробництва і збуту товарів. Зазвичай, цех очолював *цехмістер*, якому підпорядковувалися **майстри**, **підмайстри** та **учні**. Щоб стати майстром, потрібно було

тривалий час платно навчатися, виготовити найкращий виріб («шедевр», що його зараховували як іспит), організувати розкішний бенкет. Підмайстри допомагали майстрам або наймитували в них. Учні — це підлітки та юнаки, щойно прийняті опановувати певне ремесло. Часто вони жили в приміщенні, де розташовувалася майстерня. Навчали дуже суворо — лише в XIII ст. німецьким майстрам заборонили бити учнів по голові.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть і покажіть на мапі найбільші середньовічні міста Європи та основні торговельні шляхи. 2. Якими особливостями вирізнялися міста, що отримали магдебурзьке право? Складіть посадову ієрархію цехових ремісників. Хто такі партачі? З'ясуйте у вчительки/вчителя. 3. Зіставте і порівняйте повсякденне життя мешканців європейських міст та городян Русі-України. Що в їх буденності було спільним, а що відмінним?

6—7.4. Яким було життя в селянській господі?

Сільська робота, мініатюра, XIV ст.

Селянські оселі виглядали скромними, а їхнє внутрішнє оздоблення — бідним. Скажімо, ліжко слугувало головним і чи не єдиним предметом у кімнаті. Сім'ю, яка могла дозволити собі таке спальне місце, уважали цілком заможною. Спинки та боковини ліжка прикрашали різними оббивками, оздобами. Матраци, подушки та ковдри набивали сіном чи соломою. Убогі спали на земляній підлозі, теж укритій сіном. Старе «постеління» не викидали, а докла-

дали зверху новий пласт сухої трави. Невибагливу їжу готували на відкритому вогнищі, тому не дивно, що в таких будівлях часто ставалися пожежі. Завдавали господарям не лише клопотів, але й збитків, щурі, миші та комахи, які залюбки оселялися в селянських помешканнях. Узимку в хати селяни переводили худобу, щоб та не замерзала.

Робочий день селянина чи селянки починався вдосвіта. Кожен із сім'ї виконував певні обов'язки. Адже потрібно було не лише дати лад власному господарству, а й виконати повинності для феодала. На відміну від знаті й заможних містян, мешканці села носили темний одяг (яскраві одяги були їм заборонені). Деякі рицарі ставилися до селян як до нижчих істот, однак і ті недолюблювали «людей, які воюють», та відповідали їм своєю зневагою. Наприклад, на турніри часто приходили місцеві трударі, які радо вболівали за суперників свого пана.

Селяни об'єднувалися в *громади*. Разом працювали, спільно користувалися лісами та луками, гуртом святкували, колективно відповідали за скоєні злочини. Не всіх задовольняло таке життя. Найрішучіші або ті, хто зневірювалися, втікали до міст. Дехто вдавався до розбійництва чи ставав учасником народних бунтів (наприклад, Жакерії, що в середині XIV ст. сколихнула Францію). Однак здебільшого селяни сумлінно порядкували на власній землі, терплячи незгоди та радіючи успіхам.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте мініатюру «Сільська робота». Розкажіть, які види робіт виконували середньовічні селяни. Чи відрізнялися ті заняття від сучасних? Якими знаряддями праці користувалися? 2. Зіставте повсякденне життя селян країн Європи та Русі-України. Що спільного, а що відмінного в їхніх звичаях і традиціях? 3. Чому селяни часто втікали в міста?

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Позначте на лінії/стрічці/шкалі часу в хронологічній послідовності всі століття, що їх згадано в параграфі. Установіть, до якого з підперіодів Середньовіччя вони належать.

2. Покажіть на мапі найбільші міста Європи та основні торговельні шляхи в Середньовіччі.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** З'ясуйте походження слова «турнір». Які ви знаєте турніри, окрім рицарських? **Б.** Із добірки слів «Ганза», «гільдія», «лихварство», «майстер», «підмайстер», «учень», «цех» виберіть ті, що потрібні для розповіді про розвиток середньовічного ремесла. **В.** Поясніть походження та значення усталеного вислову: «Міське повітря робить людину вільною».

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. **А.** Поміркуйте і поясніть, чому впродовж X–XIV ст. кількість населення у Європі зросла майже втричі? **Б.** Розв'яжіть історичну задачу: «5 квітня 1234 р. в місті Н-берг упіймали селян Ганса і Курта. Господар вимагав повернення їх у маєток на підставі того, що вони втекли. Втікачі привели свідків, які присягнули на Біблію, що бачили, як біля міського костелу Ганс і Курт торік жебракували на Пасху, яка припала на 5 травня. Яке рішення ухвалив суд щодо селян-утікачів?».

6. **А.** Використовуючи інформацію параграфа або з додаткових джерел, із паперу та інших матеріалів змайструйте макет уявного середньовічного замку. Відобразіть його основні архітектурні елементи. Презентуйте свій виріб у класі. **Б.** Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», дізнайтеся про причини, перебіг та результат Жакерії. Повідомте свої результати в класі.

§ 8. Роль християнської церкви в Ранньому Середньовіччі

Чи знаєте ви, що...

... княгиня Русі Ольга одночасно налагоджувала контакти з представниками сповідників східного і західного християнських обрядів;

... мати та, ймовірно, дружина волинсько-галицького князя Романа

Мстиславовича сповідували католицизм, а папи римські Інокентій III, Гонорій III і Григорій IX раз по раз закликали волинсько-галицьких правителів переходити на західний обряд.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Догма (від однойменного грецького слова, що означає «думка», «постанова», «учення») — вчення або твердження, яке сприймається як вічна незмінна й незаперечна правда; основне твердження якої-небудь релігії.

Єпархія (від однойменного грецького слова, що означає «уділ», «округ») — церковно-адміністративний округ, що ним управляє єпископ.

Єресь (від грецького слова «айресіс» — «вибір», «напрямок», «школа», «переконання», «осягання» тощо) — те, що позбавлене здорового глузду, дурниця; відступ від загально визнаних поглядів; учення, що суперечить догмам, правилам панівної церкви.

Інвеститура (від латинського слова «інвестіо» — «одягати») — урочиста процедура надання васалові феода чи посади.

Церковна ієрархія (від поєднання слів «церковний» та «ієрархія») — ступені («сходинки», «щаблі») священства, підлеглості в християнських церквах або інших релігійних організаціях.

Додаткова інформація з теми

QR 8.1. Як обирали пап римських?

QR 8.2. Хто такі монахи-пустельники?

8.1. Як християнська церква впливала на життя людини в Ранньому Середньовіччі?

У Ранньому Середньовіччі повсякденне життя більшості європейців було нерозривно пов'язане з християнською церквою. Адже саме їй належала беззаперечна й визначальна роль у духовному світогляді людини.

Ранньосередньовічна церква постійно конфліктувала з численними **єресями**, що їй суперечили. Такі конфлікти не тільки урізноманітнювали релігійну мапу Європи, а й зміцнювали церковну структуру та «відсіювали» тих, хто сумнівався в **догмах** первинного християнства. Після того, як франкські королі ста-

ли надійними союзниками Риму, церква взялася долати ідейних ворогів ще й війсьними способами. Після упокорення еретиків, хрещення язичників вона значно посилила свою міць і розширила простори панування християнства. Якщо станом на кінець V ст. воно зосереджувалося на території Західної Римської імперії та Східної (Візантії), то вже до X–XI ст. посунулося на північ та схід, охопивши терени германських племен (сучасної Німеччини), частково держави Скандинавії, князівства Польщі та Чехії, Угорське королівство, Русь, Болгарію, країни Балканського півострова. Водночас відбувався зворотний «обмін». Скажімо, коли араби відвоювали у візантіїців Північну Африку, Сирію, Месопотамію, то підкорене населення прийняло мусульманство. Проте й донині серед нащадків тих жителів залишилося чимало християн. Наприклад, копти — нащадки давніх єгиптян, які тепер проживають у Єгипті, Судані, Сполучених Штатах Америки, Італії, Канаді, Австралії.

Церква запроваджувала періоди «Божого миру», коли припинялися війни; навчала господарювати; піклувалася про знедолених та бідних; розвивала богослов'я; зберігала пам'ятки культури, зокрема хроніки, аннали. Однак вона часто втручалася в управління державами, перешкождала розвиткові наук,

гальмувала технічний поступ, обмежувала волю і вибір особистості. Релігійність середньовічних людей здебільшого була поверховою та показовою. Вони, до слова, геть погано орієнтувалися в церковних догмах, не розуміли проповідей, вірили в забобони, магію, поєднуючи язичницькі обряди з християнськими. Наприклад, і тепер, уночі з 23 на 24 червня, під час святкування народження Івана Предтечі, в Україні проводять ігри та забави, звані купальськими.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території поширення світових релігій у Середньовіччі. Які простори охоплювало християнство? 2. Як ви вважаєте, чому в будь-якій релігії виникають ересі? 3. Наведіть декілька сучасних прикладів поєднання язичницьких обрядів із християнськими.

8.2. Чому і як відбувся церковний розкол? Якою є ієрархія церкви західного обряду?

Про це йтиметься в наступних параграфах, але й тут не зайве нагадати, що в Середні віки християнську церкву спіткав великий розкол. Ще від дати заснування Константинополь став суперничати з Римом, зокрема як столиця християн. Духівництво з обох центрів колись єдиної імперії по-своєму відповідало на ересі та по-своєму хрестило язичників. У Ранньому Середньовіччі конкуренція лишень посилилася. Скажімо, у Великій Моравії (країні, що існувала на землях сучасних Чехії, Словаччини і довкільних) спершу відчу-

вався вплив візантійців. Однак невдовзі чехи визнали зверхність Рима. Схоже вчинила руська княгиня Ольга, яка запросила місію зі Священної Римської імперії, щоб тиснути на Візантію. Розбіжності, крім усього, виявлялися в догмах та богослужіннях. Для прикладу, на Заході молилися латинською мовою, а на Сході — грецькою. «Західні» віряни хрестилися п'ятьма пальцями, складеними разом, тоді як «східні» — трьо-

ма. Навіть священники відрізнялися зовнішнім виглядом. Тому й природно, що в 1054 р. християнська церква поділилася на дві незалежні гілки: Західну (католицьку, під проводом Папи Римського) та Східну (православну, під проводом Вселенського Патріарха Константинопольського). Обидві вели постійні суперечки, явно чи таємно протистояли одна одній.

Благословення від Папи Римського, мініатюра, XIV ст.

Східна християнська церква не мала єдиної столиці. У містах Александрія, Антіохія, Єрусалим, Константинополь перебували декілька її очільників — *патріархів*. Після експансії арабів авторитетним поведирем став Патріарх Константинопольський. Він зазвичай корився імператорові Візантії. З одного боку, це гарантувало підтримку та захист, а з другого — означало залежність від влади. Для християн західного обряду головним містом був Рим, тому Західну церкву очолювали папи римські. Спочатку вони теж корилися королям. Проте в 754 р. Пі-

пін Короткий спеціальним документом затвердив папу Стефана керівником незалежної держави в Центральній Італії. В історії цей документ відомий як «*Піпінів дар*». Завдяки йому європейські очільники християн, по суті, зрівнялися зі світськими володарями та почали відігравати першорядні ролі в ухваленні урядових рішень. Із X ст. в духовне життя Рима втручалися німецькі правителі. Вони домоглися для себе права **інвеститури** — призначати довірених людей на церковні посади. Щоправда, у наступні століття вищому католицькому духовництву вдалося звільнитися від надокучливої залежності.

У Західній церкві століттями формувалася власна ієрархія. Це своєрідна посадова «драбина», на щаблях якої розташовувалися священнослужителі: від нижчих до вищих за титулами (посадовими ступенями). До вищого духовництва належали *кардинали, архієпископи, єпископи* — ті, які отримували титули (посади) безпосередньо від Папи Римського. На кожного з обраних та посвячених покладали певні обов'язки. *Єпископи*, приміром, управляли церковними округами (територіями) — **єпархіями**. Вони також надавали посадові ступені служителям християнського культу, які перебували на нижчих щаблях.

Думаємо і діємо!

1. Обговоріть у групах, чому християнська церква розколася на Західну та Східну? Чи пов'язані причини розколу з поділом Римської імперії? 2. У зошиті складіть «посадову ієрархію» очільників і служителів Східної християнської церкви. Зіставте її із Західною. Що в них спільного, а що відмінного? Доповніть схему «Розкол церкви». 3. Розгляньте мініатюру. Чому той знатний чоловік приймає благословення від Папи Римського в такій позі? Що вона означала? Чи могла скластися схожа ситуація в християнській церкві східного обряду? Поясніть чому? Об'єднайтеся в пари. Обговоріть свої міркування та повідомте їх у класі.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

- Послугуючись підручником з історії України, дізнайтеся, яка подія відбулася в Русі у рік розколу християнської церкви на Західну та Східну. Чи на той час Русь була християнською державою? До якої церкви належали християни руси? Чим зумовлений вибір саме такого напрямку християнства?
- Уявіть, що ви — християнин-католик, який забажав помандрувати Євразією. Із якого королівства ви могли б вирушити? Використовуючи мапу, назвіть країни, де ви могли б зайти в мечеть, костел, церкву, пагоду, синагогу.

Працюємо з історичною інформацією.

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
- А.** Розкажіть про християнську церкву в Ранньому Середньовіччі, послугуючись словами та словосполученнями «догма», «єпархія», «єресь», «інвеститура», «церковна ієрархія». **Б.** З'ясуйте походження і значення слів «православ'я», «католицизм». **В.** Яку роль відігравала християнська церква в житті «тих, які воюють» та «тих, які працюють»? **Г.** У параграфі ви прочитали про «Піпінів дар». Свого часу виникло поняття «Константинів дар». Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте історичні передумови появи та достовірність «дарунка» Константина I Великого. Як ви вважаєте, чому виник такий міф?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

- Яке значення має християнська церква в житті сучасних українців? Назвіть факти та приклади.
- А.** Створіть схему-шпаргалку «Християнська церква та її вплив на повсякдення євразійців у Ранньому Середньовіччі». Презентуйте свою роботу в класі. **Б.** Створіть схему-шпаргалку «Християнська церква та її вплив на державотворчі процеси у Ранньому Середньовіччі». Презентуйте свою роботу в класі.

Практична робота «Середньовічні міста на українських землях»

Думаємо і діємо!

У зошиті складіть і розв'яжіть, записуючи послідовності обчислень, хронологічні задачі (рівняння). Намалюйте лінію часу та позначте на ній необхідні роки з дотриманням співвідношень відстаней між ними.

Уперше місто Львів назвав автор «Галицько-Волинського літопису», описуючи пожежу в місті Холм у 1256 р. А в 1356 р. польський король Казимир III надав і встановив «цьому місту на вічні часи німецьке право, яке звичайно називається магдебурзьким». **А.** Через скільки років після першої писемної згадки Львову надано магдебурзьке право. **Б.** Коли відзначатиметься 770-ліття «літописної» дати заснування Львова?

Думаємо і діємо!

Розгляньте мапу. В зошиті виконайте завдання.

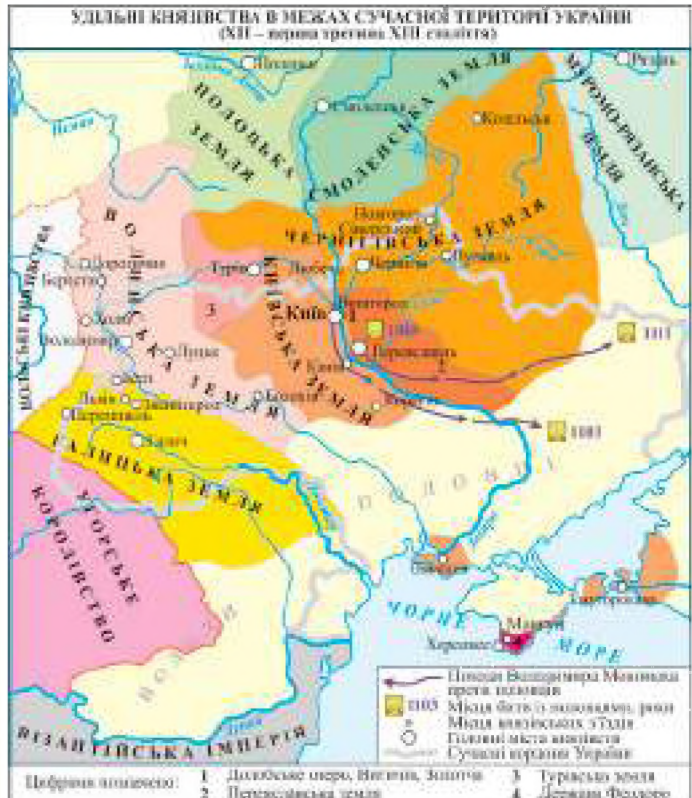
А. Випишіть назви міст, що були центрами удільних князівств (земель) у межах сучасної України.

Б. Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте дати їх заснування.

В. На лінії часу розташуйте назви міст у послідовності їх заснування: від давніших до пізніших. Запишіть відповідні дати.

Г. Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте походження назв цих міст. Перекажіть у класі відповідні легенди чи версії.

Ґ. Увідповідніть назви сучасних областей України та міст, про які ви досліджували. Відповідності запишіть.

Думаємо і діємо!

Розгляньте макет міста Київ періоду князювання Ярослава Володимировича (Мудрого). У зошиті увідповідніть цифри та літери, що позначають елементи укріплень, частини території, споруди-пам'ятки столиці Русі-України.

А. Земляний вал. **Б.** Дерев'яні захисні стіни. **В.** Поділ. **Г.** «Місто» князя Володимира. **Ґ.** «Місто» князя Ярослава. **Д.** Золоті ворота. **Е.** Княжий палац на новому дворі. **Є.** Церква Успіння Пресвятої Богородиці (Десятинна церква). **Ж.** Собор Святої Софії.

Думаємо і діємо!

«Прочитайте» схему. Виберіть звідти слова й словосполучення і впишіть їх у відповідні пропуски в тексті, переписавши його в зошит.

Із середини XIV ст. польські королі «дарували» деяким українським містам _____, таким чином «звільняючи» їх від підлеглості державним чи приватним власникам. Для належного здійснення самоуправління містяни обирали _____. У його складі виокремлювали _____ і _____. Райці керували буденними справами, а ще розглядали цивільні суперечки. Їх очолював бургомістр. Лавники судили за кримінальні злочини. Їх очолював війт. Будівлю, де за-

сідали урядники, як правило, споруджували в центрі ринкової площі та називали _____. Часто в її підземеллях облаштовували _____, в якій тримали зловмисників.

Думаємо і діємо!

Прочитайте уривок із грамоти польського короля Казимира III про надання магдебурзького права місту Львів та в парах обміркуйте відповіді на запитання.

...Ми, Казимир [III], з божої ласки король Польщі, <...> надаємо і встановлюємо цьому місту на вічні часи німецьке право, яке звичайно називається магдебурзьким... Ми звільняємо вказане місто і його мешканців від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних і від влади будь-кого, яким би титулом він не користувався, так, щоб перед ними або перед будь-ким із них у великих і малих справах не відповідали, а лише міщани перед своїм війтом, а війт перед нами або нашим старостою... А в кримінальних справах чи будь-яких, що виникають, війтові вказаного міста надається повне і беззастережне повноваження судити, виносити вирок, надати, визначити, як передбачає і вимагає німецьке право...

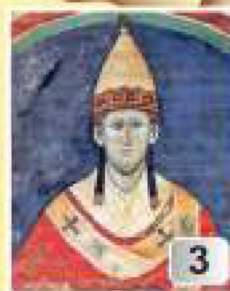
А. Чому магдебурзьке право названо німецьким? Чому його львів'янам надав польський король Казимир III? **Б.** Від чиєї влади король звільнив міщан та кому їм належало підпорядковуватися? **В.** Кому підпорядковувався війт? Якими повноваженнями магдебурзьке право наділяло війта? **Г.** Які наслідки мало магдебурзьке право для розвитку українських міст?

Узагальнення за розділом «Формування європейського середньовічного суспільства»

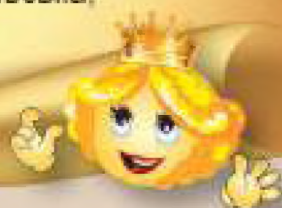
	Король	→ Феод	→ Феодал	→ Феодалізм	→ Феодална ієрархія	
	Сеньйор = сюзерен		→ Васал		→ Васалітет	
	Імператор	Король	→ Герцог → Князь	→ Маркграф → Граф	→ Барон	
	Рицар («людина війни»)	~ Кодекс честі		~ Замок		~ Турнір
	Догма	Єресь	«Піпінів дар»	«Божий мир»	Інвеститура Єпархія	Розкол (схизма)
	Папа	→ Кардинал		→ Архієпископ	→ Єпископ	
	Патріарх	→ Митрополит		→ Архієпископ	→ Єпископ	
	Цех	→ Цехмістер	→ Майстер	→ Підмайстер	→ Учень	
	Міська комуна	Магдебурзьке право	Ратуша	Рада + лава	Бюргер	
	Ганза	Купець	Гільдія		Лихварство	
	Серв, віллан, бонд		«Пограбування природи»		«Чорна смерть»	

Європейські держави в X-XV ст. Доба вікінгів. Хрестові походи

Розділ 3

1. Дракар, мініатюра, XI ст.
2. Сплата данини феодалові, мініатюра, XV ст.
3. Папа Римський Інокентій III, портрет, XIII ст.
4. Папа Римський Урбан II виступає на Клермонському соборі, мініатюра, XIV ст.
5. Готфрід I – перший правитель Єрусалимського королівства, мініатюра, XV ст.
6. Іспанки грають на музичних інструментах, мініатюра, XIII ст.
7. Фернандо II Арагонський та Ізабель I Кастильська, портрет, XV ст.
8. Страта Жанни д'Арк, мініатюра, XV ст.
9. Печатка Філіпа II Августа, XIII ст.

§ 9. Доба вікінгів

Чи знаєте ви, що...

... вікінгів у середньовічних джерелах називали норманами, у Східній Римській імперії (Візантії) — варангами, у Русі — варягами; ... імена руських князів Аскольда, Олега, Ігоря, Ольги, ймовірно, давньоскандинавського походження.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Вікінги (від однойменного давньоскандинавського слова, що означає «пірати», або від давньонорвезького, що означає «люди з фіордів», «люди з портів», або від німецького «вік» — «затока», «фіорд») — у VIII–XI ст. — воїни-мореплавці зі Скандинавії.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/ewZcnZPI>

QR 9.1. Воїни-берсерки: міфи і правда.

9.1. Як жили і в що вірили скандинави?

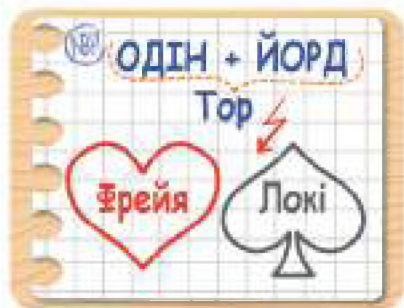
У Середньовіччі скандинавами називали предків сучасних данців, шведів і норвежців, тобто тих, які населяли Скандинавський півострів та Данський архіпелаг. Зважаючи на несприятливі географічні умови, їм постійно доводилося протистояти примхам природи. Оскільки орних земель було обмаль, від голоду рятували багатства північних морів. Узбережжями Норвегії і частково Швеції тягнулися фіорди — вузькі глибокі затоки, що ідеально підходили для облаштування портів. Віддавна рибалачи, скандинави швидко і досконало освоїли довколишні води. Здобуті навички мореплавства допомагали налагоджувати торгові шляхи та зв'язки. Також місцеві жителі полювали, займалися скотарством, хоча ці заняття поступалися військовій справі.

Щоб виживати в суворому доквіллі, скандинави гуртувалися в общини. Основою будь-якої общини було господарство вільних селян (*бондів*). Для захисту бонди формували *фольки* —

народні ополчення, куди набирали воїнів із чітко окреслених територій. Командували ополченнями *ярли*, титули яких згодом стали спадковими. Кілька фольків становили «королівство», очолюване *конунгом*, якого обирали на посаду. Конунг ніс відповідальність за долю підданих. Так, якщо був неврожай або воєнна поразка, його могли звинуватити у цих «гріхах» і стратити (тобто символічно принести в жертву). Якщо ж він хотів би «утвердити насилля замість права», кожен бонд отримував стрілу як знак того, що порушника необхідно схопити та вбити. За неможливості вбивства його назавжди проганяли з рідного краю. У північному суспільстві поважали жінок. Вони часто залишалися в домі самі, а тому, щоб за потреби захиститися, навчилися битися зі зброєю в руках (навіть — із важкими сокирами) та могли разом із чоловіками протистояти ворогам.

Скандинави сповідували язичництво, а тому вперто протистояли поширенню християнства. Верховним богом вважали Одіна. Він — покровитель мудрості, поезії, війни, перемоги й полювання. В Одіна та богині Йорд народився син Тор — бог блискавок, непереможний воїн, захисник простолюду. За родючість і кохання «відповідала» богиня Фрейя. «Темні» сили представляв Локі — майстер підступів та обману. Крім того, жителі півострова вірили в долю, що стимулювало їхню відвагу. Вони вважали, що Одін неодмінно даруватиме їм тріумф, а тому сміливо атакували значно численніших супротивників.

Думаємо і діємо!

1. Об'єднайтесь у групи. Поміркуйте, як розташування та природні умови впливали на щоденне життя скандинавів. 2. Що спільного і що відмінного в суспільному устрої скандинавів у зіставленні зі слов'янами, іншими народами Раннього Середньовіччя? 3. Назвіть спільних та відмінних богів у варягів і русів. Про що свідчать спільності й відмінності?

9.2. Хто такі вікінги?

Попередньо йшлося про те, що основне місце в скандинавському суспільстві посідали бонди. Вони мали чимало прав: володіли майном, самостійно господарювали, за потреби брали участь у народних зборах — *тингах*, носили зброю. У разі вчи-

нених проти них злочинів, бондів захищав суд. Після смерті господаря його власність переходила до старшого сина. Якщо у сім'ї синів не було, землю передавали чоловікам старших доньок, тому ділянки придатних ґрунтів не залишалися без господарів та обробітку. Проблеми виникали з молодшими дітьми. Дівчат видавали заміж, а юнаки, позбавлені шансів претендувати на майно, почувалися кепсько. Чи не єдиним виходом для них залишалася військова служба в конунгів, хоча для вільної людини покора вважалася ганьбою. Проте, оскільки по-іншому вийти із ситуації не вдавалося, загони молодих, сильних та добре навчених воїнів спрямовували свою агресивність проти сусідніх і віддалених народів.

Цих воїнів, які зі Скандинавії здійснювали морські «піратські» набіги на чужі землі, називали **вікінгами**. У середньовічних джерелах їх звали *норманами* («північними людьми»), у Русі — *варягами*, у Візантії — *варангами*. Доступна і багата здобич приваблювала дедалі більшу кількість охочих. За отримані в результаті грабунку прибутки вікінг міг облаштувати власне господарство і стати бондом. Часто до військових приєднувалися купці, які засновували поселення на зайнятих територіях. Подекуди такі військово-торговельні групи долучалися до виникнення нових країн, зокрема Русі.

Шолом вікінга, VII ст.

Дракар, IX ст.

Нормани здобували перемоги, завдячуючи своїм військовим обладункам. Для захисту вони вдягали міцні, але легкі залізні

кольчуги та шоломи. В руках тримали круглі щити. Натомість для нападу озброювалися важкими списами, сокирами з двома лезами та мечами. Найбільше досягнення вікінгів — вузькі і довгі бойові човни — *дракари*. Їхня досконала форма дозволяла без найменшого опору розсікати морські хвилі, маневрувати річками. За потреби їх перетягали на катках (колодах) сушею. Дракари оснащували щоглою з вітрилом, пливли у них за допомогою весел. Носи таких суден часто прикрашали фігурами у вигляді голови дракона, а боки — щитами. У власних водах ці войовничі оздоби знімали, аби не порозлякувати добрих духів.

Думаємо і діємо!

1. Чому нащадки скандинавських бондів ставали вікінгами? 2. Деякі історики стверджують, що воєнні походи вікінгів розпочалися лише після винайдення дракара. Чи були інші чинники, що сприяли успішності «піратських» експедицій вікінгів? 3. Розгляньте зображення дракара. Зіставте і порівняйте його із зображенням руської лодії, скориставшись пошуковим сервісом «Гугл». Знайдіть спільні та відмінні елементи. Зробіть висновок про взаємозв'язки між скандинавами і слов'янами, які жили на теренах сучасної України.

9.3. Які території завоювали і які географічні відкриття здійснили вікінги?

«Поховання ярла вікінгів», художник Карл Шмідт, 1888 р.

форові Колумбу. Інший напрямок навали норманів проліг углиб Західної Європи і на її південь. Від нашестя постраждали землі Німеччини та Франції. Із часом північні мореплавці потрапили в Середземне море, замешкали в Італії та на острові Сицилія. Від VIII ст. вони проникли й у Східну Європу, опановуючи шлях «із варягів у греки». Спочатку заснували місто Ладога, згодом через річки Вісла, Дніпро та Волга налагодили контакти з Візантійською імперією, де часто наймалися на військову службу. Наприклад, навіть норвезький король Гаральд Сміливий тривало воював разом із візантійцями, щоб уславитися й назбирати грошей для шлюбу з Єлизаветою, донькою Ярослава Володимировича (Мудрого), князя Русі.

Поступово вікінги відмовилися від розбійництва та перейшли до колонізації. У IX ст. в Британії вони заснували регіон *Данло*, де оселялися вихідці з Данії. На початку X ст. у Північній Франції король Карл III Простакуватий передав чи то норвежцеві, чи то данцеві Роллону *герцогство Нормандія*, що стало базою для подальших воєнних кампаній. Зокрема, звідти в **1066 р.** герцог Вільгельм вторгся в Англію, що поклато початок норманському завоюванню країни. Упродовж XI ст. нормани відбили в арабів острів Сицилія. Донині триває дискусія про те, чи мала нордичне (тобто північне) коріння польська правляча династія *П'ястів* (перший із цього роду князь Мешко начебто звався скандинавським іменем Дагоме). Продовжуються суперечки щодо ролі варягів у заснуванні Русі, де певний період княжили *Рюриковичі* — спадкоємці скандинавських володарів.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Ведастинських анналів» про напад норманів на франків і місто Париж, IX ст.: «У рік Божий 885. ...25 липня нормани зі всім військом вторглися в Руан... Спраглі до пожеж і смерті, стали лютувати — вбивали християн, забирали їх у полон і руйнували храми, не зустрічаючи опору. І франки приготувалися до оборони, але не до відкритої битви — спорудили фортецю...

...У листопаді нормани ... узяли в облогу згадану фортецю й не давали тим, хто в ній зачинився, набирати воду з річки... Захисники ... неабияк страждали... Вони попросили миру й прохали, аби їм дозволили вийти живими. ... Нормани спалили фортецю, захопивши як здобич усе, що в ній знайшли...

Неабияк пишаючись перемогою, дійшли до Парижа й одразу ж атакували одну з веж, сподіваючись, що вдасться її швидко завоювати, позаяк вона ще не була повністю добудована. Франки мужньо боронили її, і битва тривала з ранку до вечора. Нарешті ніч перервала битву, і тоді нормани повернулися на свої кораблі. На другий день вони знову штурмували вежу аж до заходу сонця і знову повернулися на кораблі. Християни хоробро оборонялися...»

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, які країни завоювали нормани. Які території відкрили, які освоїли? Укладіть хронологічну таблицю походів вікінгів, норманського завоювання Англії. 2. Дізнайтеся, яким є теперішній статус міста Руан, що про нього йдеться в уривку з Ведастинських анналів. Як автор описує вторгнення норманів на територію сучасної Франції? На чьому він боці? 3. Розгляньте картину «Поховання ярла...». Розкажіть про буденне життя скандинавських народів. Що із зображеного свідчить про їхню войовничість?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

793 р. — розгортання експансії норманів

1066 р. — завоювання норманами Англії

на теренах України

Кінець VIII – початок IX ст. — вторгнення війська, очолюваного князем Бравлином, у Крим

1068 р. — розгортання повстання жителів міста Київ, вигнання князя Ізяслава Ярославовича

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті розташуйте в хронологічній послідовності відомості про походи вікінгів та їхні завоювання.

2. Покажіть на глобусі напрямки походів вікінгів та території, які вони завоювали.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Доберіть синоніми до слова «вікінг». З'ясуйте їх походження і значення. Складіть і запишіть речення з дібраними синонімами. **Б.** Розкажіть про озброєння та бойову тактику вікінгів. Використайте текст та ілюстрації, що розміщені в параграфі. **В.** Які аргументи історики пропонують для доведення норманської теорії походження Русі? Чи українські науковці погоджуються з «норманістами»? **Г.** Що спільного в колористиці прапорів України і Швеції? Чи може ця спільність слугувати доказом норманського впливу на нашу історію? Чи навпаки?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Оцініть наслідки походів вікінгів для Європи та світу. Обговоріть це в парах.

6. **А.** Уявіть, що Ви — художник-аніматор, якому доручили створити мультфільм про вікінгів. Намалюйте одну-дві картинки (якщо не вмієте, скористайтеся спеціальними інтернет-програмами штучного інтелекту). Придумайте назви для картинок. Укладіть свої та однокласниць/однокласників картинки так, щоб вибудувати цілісний сюжет. Перегляньте мультфільм у класі. **Б.** Індивідуально чи в групах підготуйте навчальний мініпроект: «Військо і кораблі вікінгів». Презентуйте результат своєї роботи в класі.

§ 10. Хрестові походи

Чи знаєте ви, що...

... упродовж кінця XI–XIII ст. здійснено вісім хрестових походів до Близького Сходу та Північної Африки;

... син короля Франції Генріха I та русинки Анни Ярославівни — Гуго (*1057–†1101) брав участь у Першому хрестовому поході, де відзначився неабияким героїзмом;

... у спогадах Данила Паломника «Життя і ходіння Данила, Руської землі ігумена» згадано про його знайомство з єрусалимським королем Балдуїном I.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Духовно-рицарський орден (від однойменного німецького слова або латинського «ордо», що означають «ряд», «порядок») — у Західній та Центральній Європі — релігійно-військові організації, що їх створювали в період хрестових походів під керівництвом католицької церкви та з метою поширення її впливу.

Хрестові походи (від латинського словосполучення «експедиціонес сакрае», що означає «священні експедиції») — середньовічні воєнні кампанії християн, які присягнули Богові звільнити Святу землю від мусульманського ярма.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/VwZcmole>

QR 10.1. Найвідоміший руський паломник у Святій землі.

QR 10.2. Чи тільки рицарі брали участь у хрестових походах?

10.1. Що таке «хрестові походи»?

Чому вони почалися?

У XI ст. узбережжя Середземного моря належало християнським і мусульманським державам, Візантійській імперії. Жителі занедбаних європейських містечок із задрістю слухали напівказкові розповіді про багатства Сходу. Паломники й купці захоплено повідомляли про місто Єрусалим, у якому був Гріб Господній. Хоча арабські володарі загалом не чинили перешкод прочанам і торговцям, думка про повернення Святої землі (переважно сучасної Палестини) укорінилася в головах християн. Ситуацію підіграло вторгнення тюрків-сельджуків, які завдали поразок як арабам, так і ромеям. Становище Візантії виявилось настільки складним, що імператор звернувся по допомогу до Риму. Папи зрозуміли це прохання по-своєму. Навіть коли візантійці зупинили натиск нападників, римське духовництво вважало, що потрібно вирушати рятувати східних одновірців. До того ж переможна кампанія відвернула би увагу рицарів, які

суперечки та чвари вони також не досягли успіху. Території, що були захоплені попередньо, поступово відвойовували мусульманські військові командувачі.

Походи, що відбувалися в XIII ст., лише погіршили ситуацію. Під час **Четвертого (1202–1204 рр.)** замість розгрому мусульман рицарі вдерлися в Константинополь і пограбували місто. Це завдало важкого удару Візантії, яка перестала існувати як єдина імперія й відродилася аж через 60 років, а найгірше — руйнування «другого Риму» поглибило розкол між західними і східними християнами. Безладні й відчайдушні спроби хрестоносців захопити Північну Африку теж завершилися катастрофічно. Зрештою, завойовницький запал пішов на спад. У 1291 р. мусульмани захопили місто Акра — останню християнську твердиню в Єрусалимському королівстві. Хоча час від часу (навіть у XV ст.) феодали натякали на нові хрестові походи, далі задумів справа не рухалася.

Король Ричард I Левове Серце б'ється із султаном Салах ад-Діном, мініатюра, XIV ст.

Думаємо і діємо!

1. Чому стали можливими хрестові походи? Яку вигоду від них очікували отримати духівники, рицарі, прості люди? 2. Покажіть на мапі напрямки хрестових походів. Чому вони закінчувалися невдачами? Обміркуйте в парах або у групах. 3. Хто із зображених на мініатюрі воїнів Річард I Левове Серце, а хто Салах ад-Дін? Поясніть, чому ви так уважаєте?

10.2. Які держави хрестоносці утворили на Сході?

Після захоплення Єрусалима та інших міст завойовники поводилися зовсім не по-християнськи. Вони з незрозумілою жорстокістю винищували мусульман і юдеїв, руйнували мечеті та синагоги, водночас створювали нові держави. Так, у результаті Першого хрестового походу постали *Єрусалимське королівство*, *князівство Антіохія*, *графства Тріполі* та *Едесса*. Три останні визнавали зверхність єрусалимського короля, але недовіра призводила до усобиць і внутрішніх заворушень, тому й підривала їхню міць. Хрестоносцям заледве вдавалося забезпечувати себе продуктами харчування і зброєю. Візантія товарів не постачала, тому провіант і спорядження привозили італійці з міст

Венеція, Піза та Генуя. В обмін на те отримували привілеї на продаж східних товарів у Європі.

У новостворених державах система влади нічим не відрізнялася від європейської. Території поділялися на *баронії* (володіння баронів), а баронії — на феоди. Важливі рішення король схвалював спільно зі знаттю. Правосуддя вершили феодали. Прибулі християни осідали в містах, натомість у селах залишалися переважно мусульмани. Містяни та селяни віддавали данину, відбували повинності. Додатково розплачувалися місцеві жителі. Загалом християни та мусульмани співіснували відособлено, ставилися один до одного вороже.

Історики досі сперечаються, чи в таких умовах відбувався культурний обмін? Уважається, що саме від азійців європейці запозичили герби, голубину пошту, арбалети, навчилися споруджувати вітряні млини, стелити килими, мити руки перед вживанням їжі, одягатися в атлас і оксамит, фарбувати природними барвниками, вирощувати гречку, лимони, фісташки, кавуни й дині. Та очевидно, що й до 1096 р., і після хрестових походів Схід і Захід жваво взаємодіяли, взаємозбагачувалися.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території держав, що постали на Сході після Першого хрестового походу. 2. Чому держави, створені хрестоносцями, проіснували не тривало? 3. Чи хрестові походи сприяли духовному й культурному взаємозбагаченню між народами?

10.3. Які духовно-рицарські ордени постали внаслідок хрестових походів?

Християнські армії у Святій землі не могли бути численними. Тому папи римські заохочували феодалів вступати в **духовно-рицарські ордени** — релігійно-військові організації, що зобов'язувалися боронити прочан і захоплені території від мусульман. Коли рицар долучався до ордену, він назавжди відмовлявся від шлюбу, присягався коритися старшим, жити скромно та бідно. Йому дозволяли не обмежуватися в їжі під час постів, натомість мусив зі зброєю в руках обстоювати інтереси церкви. Під заборону підпадали розваги, особливо — турніри. Усі ордени очолювали *великі магістри*, які підпорядковувалися Папі Римському. Важливі питання обговорювали на загальних зборах. Орденам належали замки та великі земельні ділянки із залежними селянами, причому не лише на Сході.

А отже, дуже скоро вони перетворилися на заможні, потужні угруповання, що впливали на духовних та світських лідерів.

Рицарі-госпітальєри,
мініатюра, XV ст.

У 1070 р. в місті Єрусалим італійські купці заснували *госпіталь* (лікарню) святого Іоанна, де зцілювали спочатку паломників-християн, а невдовзі — рицарів-хрестоносців. У 1113 р. заклад перетворили на **Орден іоанітів (госпітальєрів)**, що взявся опікуватися хворими й пораненими та водночас воювати проти мусульман. Німецькі рицарі, які прибували в Палестину, в 1196 р. започаткували **Тевтонський орден**, що складався переважно з вихідців із «тевтонських» (східнонімецьких) територій. На початку XIII ст. він розгорнув діяльність у Пруссії, де вступив у тривалі війни проти тамтешніх язичників, про що ви детально дізнаєтесь у наступному розділі. (Обидва

ордени в дещо зміненому вигляді діють донині, їхні учасники займаються благодійністю.)

Чи не найвідомішим духовно-рицарським об'єднанням виявився **Орден храмовників (тамплієрів)**, заснований у 1118 р. Завдяки щедрій підтримці Риму та жертводавців представники його верхівки швидко розбагатіли. Після того опанували й налагодили таємні банківські послуги. Наприклад, купець в одному місті залишав гроші в домі ордену, де отримував зашифрований чек. Прибувши до іншого міста, він відвідував місцеве «відділення банку» теж у домі ордену, віддавав чек, натомість повертав кошти. Такі безпечні послуги користувалися популярністю навіть серед прочан. Водночас тамплієри безжально ставилися до ворогів, часто воювали з мусульманами, брали участь у конфліктах християнських держав на Сході. Коли ті припинили існування, орден перебрався у Францію.

Думасмо і діємо!

1. Уточніть походження і значення слова «тамплієр». Поясніть значення поняття «духовно-рицарський орден». 2. Із якою метою створювали ці релігійно-військові об'єднання? Чому вони постали саме в час хрестових походів? 3. Чим займалися учасники духовно-рицарських орденів? Які їхні вчинки можна вважати позитивними, а які — негативними?

У той час, коли...

Тоді...

у світі

1096–1099 рр. — здійснення

Першого хрестового походу

1113 р. — заснування

Ордену госпітальєрів

1118 р. — заснування

Ордену тамплієрів

1147–1149 рр. — здійснення

Другого хрестового походу

1189–1192 рр. — здійснення

Третього хрестового походу

1196 р. — заснування

Тевтонського ордену

1202–1204 рр. — здійснення

Четвертого хрестового походу

на теренах України

1097 р. — скликання

з'їзду руських князів у місті Любеч

1113 р. — написання ченцем

Нестором «Повісті минулих літ»

1113–1125 рр. — князювання

Володимира Мономаха в Русі

1141 р. — утворення Галицького

князівства зі столицею в місті Галич

1187 р. — фіксування першої писемної

згадки слова «Україна»

Приблизно 1199 р. — утворення

Волинсько-Галицької держави

Приблизно 1202 р. — утвердження

князя Романа Мстиславовича

в місті Київ

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Розташуйте в хронологічній послідовності відомості про хрестові походи і держави хрестоносців. Які події відбувалися в тогочасній Русі-Україні?

2. А. Покажіть на мапі напрямки та «маршрути» хрестових походів. Чому деякі з них пролягали сушею, а деякі — водними шляхами? **Б.** Уявіть, що ви вирушаєте в паломницький похід на Схід, скажімо, з міста Париж. Прокладіть найкоротший маршрут у місто Єрусалим. Чи буде ваше паломництво безпечним, якщо ви розпочнете його в 1096 р.?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Розкажіть про мотиви хрестових походів, використовуючи слова і словосполучення «Західна церква», «Папа Римський», «Свята земля», «місто Єрусалим», «християнізація», «хрестоносці». **Б.** Чому духовно-рицарські ордени розробляли доволі суворі правила для своїх учасників? Обговоріть у парах. **В.** Як ви вважаєте, чому період хрестових походів тривав майже два століття, а кожен із них — лише від одного до шести років? Представники яких суспільних станів брали участь у походах?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Оцініть позитивні та негативні наслідки хрестових походів?

6. Деякі середньовічні джерела згадують про дитячий хрестовий похід, що відбувся в 1212 р. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся, як з'явилася ідея такого походу. Хто його очолив? Як він відбувався? Чим закінчився? Як ви вважаєте, що в розповідях про той похід — правда, а що — вигадка? Свої відповіді повідомте в класі.

§ 11. Середньовічні держави: від роздробленості до станово-представницьких монархій

Чи знаєте ви, що...

... сучасний вітчизняний парламент називається Верховна Рада України, куди відповідно до Конституції обирають 450 народних депутатів.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Монархія (від давньогрецьких слів «моно» — «один» та «архе» — «влада», що означають «єдиновладдя») — правління, за якого найвища влада належить одній особі — монарху (королю, князеві, ханові, султанові тощо); держава, де править монарх.

Станово-представницька монархія — держава, де монарх, здійснюючи владу, опирається на збори представників від деяких станів суспільства.

Політична роздробленість (від поєднання слів: давньогрецького «політика» — «мистецтво управління державою» та українського «роздробленість» — «роз'єднаність») — поділ держави на незалежні і напівнезалежні володіння (землі, регіони), які слабо підпорядковувалися центральній владі.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/kwZcmWiD>

QR 11.1. Король Франції Філіп IV Красивий
і Генеральні штати vs орден тамплієрів.

11.1. Як взаємодіяли правителі та піддані?

У підперіоди Раннього та Зрілого Середньовіччя королі не могли похвалитися авторитетом і міцною владою. Зокрема, їм важко вдавалося виконувати два ключові обов'язки — забезпечувати мир та гарантувати дотримання законів. Самоуправство, насильство, грабунки — це «візитівки» тієї доби. Вироки судів, укази можновладців виконували абияк. Громадяни часто вчиняли самосуди, вдавалися до кровної помсти, для встановлення справедливості проводили «судові поєдинки» (двобої, перемога в яких визначала, на чиєму боці правда). Чи не в кожному регіоні порушення і злочини каралися за місцевими традиціями. Скажімо, *кутюми* (звичаєві правила: спочатку — усні, згодом — письмові) у Франції проіснували аж до 1804 р., коли їх витіснив *кодекс* (збірник законів) Наполеона I Бонапарта. Загалом складається враження, що тоді нікого не цікавило правосуддя так, як розуміємо його ми.

Правителі теж воліли за краще змагатися в збройних сутичках, аніж вирішувати суперечки мирно і за законом. Наприклад, у 1282 р. за володіння Сицилійським королівством відбулася дуель між Педро III Арагонським і Карлом Анжуйським. Спершу дуелянти домовилися битися один на один, але Карл заявив, що молодший за віком, здоровіший, а тому не бажає безславної здобичі. Тоді вирішили привести із собою по сотні кращих рицарів і зустрітися біля міста Бордо, що у Франції, але забули узгодити час початку «судового поєдинку». Вранці на поле бою прибув Карл і, не побачивши супротивника, оголосив про свою перемогу. Після обіду з'явився Педро III і за відсутності опонента заявив, що Сицилійське королівство — його.

Із огляду таких ситуацій у XII–XIII ст. в Європі зароджувалися думки про об'єднання підданих довкола рішучих та «непогрішних» королів. Формувався образ ідеального державця, який би повсякчас розширював кордони, утверджував християнську віру, підтримував церкву, угамовував усобиці, оберігав тради-

ційні права й надавав нові привілеї. Слабші феодалі гуртувалися біля сильного королівського двору, шукаючи захисту від нахабних герцогів і графів. Захисту також потребували містяни. Купці воліли рухатися безпечними шляхами, щоби вільно збувати вироблені ремісниками товари. Володарі частково реагували на вимоги, продаючи містам права на самоуправління, що визволяло їх з-під влади світських сеньйорів. Навзаєм ті «жертвували» до державних скарбниць чимало грошей, що дозволяло їхнім розпорядникам скуповувати землі, фінансувати військо, розважатися, ведучи розкішне життя, та в цілому почуватися монархами.

Думаємо і діємо!

1. Розкажіть про те, як взаємодіяли королі й піддані в Середньовіччі. Що означає твердження: «У Середньовіччі нікого не цікавило правосуддя так, як розуміємо його ми»? 2. Чи могла сильна королівська влада розв'язати проблеми жителів сіл і міст? Обговоріть у групах. 3. Що означає слово «монарх». Поясніть, як правителі ставали монархами. Які, на вашу думку, можуть бути позитивні та негативні наслідки від одноосібного правління?

11.2. Як взаємодіяли влада та церква?

Набуваючи необмежених повноважень, королі не могли обійтися без підтримки церкви. Та теж часто виступала на боці перших осіб. Духівництву дошкуляли постійні війни, що розорювали їхні помістя, а також настирливі феодалі, які претендували на церковні й монастирські землі. Тому обидві сторони прагнули взаємовигідного співіснування. У XIII ст. як правителі, так і служителі культу, раз у раз оголошували «Божий мир», тобто забороняли воювати під час постів, релігійних свят, у дні, пов'язані зі спогадами про події з життя Ісуса Христа (з вечора середи до ранку понеділка). Оскільки таких знакових дат у році було чи не половина, воєнні дії, здається, мали би припинитися. Але рицарі мало зважали на заборони. Для того, щоб їх покарати (стягнути великі штрафи), знову ж таки зверталися до королів.

Зближення держави і церкви символізувала процедура коронування. Проводячи ритуал, представник вищого духовництва освячував і благословляв нового монарха, мовби передаючи йому таїнства християнства. Тому вважалося, що королі наділені надприродною силою. Приміром, носії французької корони під час урочистостей буцімто зцілювали хворих на золотуху. І хоча у джерелах XIII–XIV ст. зафіксовано лише «рукопокладення», французи вірили, що ними керують дивотворці.

Коронування, мініатюра, XIII ст.

Однак посилення позицій церкви не завжди відбувалося спокійно. Упродовж XII–XIII ст. католицькі очільники та королі конкурували за те, чия влада має бути вищою. Так, у Центральній Італії (в Папській області) поряdkувало винятково духовництво. Доволі завзято втручався в державні справи Папа Римський Інокентій III (1198–1216). Він тимчасово підпорядкував собі Сицилійське королівство, заборонив богослужіння у Франції, відлучив від церкви англійського короля, впливав на португальських, арагонських та болгарських правителів, подекують, навіть від волинсько-галицького князя Романа Мстиславовича вимагав послуху. Однак після його смерті втручання в порядки панівних родин припинилися, а в XIV ст. папи римські взагалі перетворилися на слухняних виконавців волі й забаганок французьких монархів.

Думаємо і діємо!

1. Чому влада шукала підтримки церкви і навпаки? 2. Розгляньте мініатюру «Коронування». Як ви розрізните духовних осіб і королів? Як художник відобразив їхню поведінку? 3. Чи може слово «король» походити від ритуалу коронування? Чому королі потребували церковного благословення?

11.3. Як уживалися королі й феодалі? Що означає словосполучення «станово- представницька монархія»?

На власних землях сеньйори почувалися доволі комфортно. Королі дозволяли їм управляти чималими територіями, селяни сумлінно віддавали (сплачували) податки та виконували повинності. У межах помість можна було виокремлювати наділи і віддавати їх охочим, створюючи таким чином армію васалів. Здавалося, живи і радій! Часто заможні феодалі відмовлялися воювати, якщо не бачили вигоди. Однак невпинне бажання нажитися за рахунок сусідів штовхало землевласників до внутрішніх суперечок. Тому впродовж X–XIII ст. у Європі тривав період **політичної роздробленості** (*поліцентричності*), коли в межах однієї держави існувало чимало незалежних або напівзалежних клаптиків-володінь (уділів). Варто виокремити кілька причин роздробленості. Королівська влада була слабкою і спиралася на феодалів. А вони, керуючись принципом «васал мого васала — не мій васал», почувалися дуже вільно. Хоча центральна влада належала монархові, він не міг примирити й згуртувати рицарів, які ворогували. Середньовічна держава вважалася власністю королівської родини, але кожен наступний

правитель потребував, щоб тільки його визнавали усі піддані. Подекуди це дозволяло їм здобути додаткові привілеї в обмін на «удавану» вірність, що додатково розпалювало ворожнечу між лицарськими родами. Окрім того, між регіонами, які мали свої традиції, існував поганий зв'язок, що сприяло їх ізоляції.

«Вікно можливостей» для подолання роздробленості відкрилося у XII–XIV ст. Збільшення чисельності населення сприяло розвитку міст. Після введення нових податків для містян королівські скарбниці повнилися грошима. Зростала роль центральних судів. У вищих навчальних закладах готували знавців законів і чиновників. Загальна втома від постійних війн призвела до неприйняття насильства. Поставали **парламенти**, або **представницькі органи**, коли інтереси громадян відстоювали обрані ними *депутати*. Тобто на спільних зборах разом зі знатними феодалами державні проблеми розв'язували представники від духовництва й містян. Такі зібрання в різних країнах отримали різні назви. В Іспанії — це **кортеси**, в Англії — **парламент**, у Франції — **Генеральні штати**, в німецьких князівствах — **ландтаги**, у Польщі, Чехії та Угорщині — **сейми**.

Представницькі органи не були по-справжньому демократичними. Зазвичай взяти участь у них запрошували монархи. Подекуди місце в парламенті гарантувалося привілеями. Обранці охочіше дбали про особисті або станові інтереси, аніж про загальні. Однак їхнє невдоволення підвищенням податків чи небажання вести війни якоюсь мірою віддзеркалювали запити середньовічних спільнот.

У результаті впродовж XII–XIV ст. в Європі почали формуватися **станово-представницькі монархії** — держави, де парламентарі обмежували одноосібну владу правителів. Натомість ті зловживали своїм становищем, спрямовуючи нібито «народну волю» проти недругів. Коли «старі» землевласники майже винищили один одного в численних протиборствах, ніхто не зміг завадити монархам повертати всю владу. Ослаблені «парламенти» теж не могли цьому опиратися, тому від кінця XV — початку XVI ст. станово-представницькі монархії більшості держав Західної Європи перетворювалися на **абсолютні** з міцною королівською владою, про що ви довідаєтеся в наступному році.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Енциклопедії історії України» про княжі з'їзди (снєми), 2007 р.:
 «...Колегіальні органи влади в Русі, скликалися великим князем київським без визначеної періодичності, не мали <...> реального владного впливу. Їхніми учасниками, окрім київського князя та слуг його двору, були удільні князі, яких супроводжували “брати” (найближчі однодумці), “сини” (васали), “думці” (члени боярської ради), церковні служителі.

На них обговорювали й вирішували важливі воєнно-стратегічні питання, проблеми законодавства, відбувався обмін думками з приводу взаємовідносин з іншими державами та щодо розвитку державного устрою. Окрім цього, йшлося про надання дозволу на вокняжіння, добровільну відмову від столу та обмін княжими столами...».

Думаємо і діємо!

1. Поясніть послідовність перетворення монархій на станово-представницькі та абсолютні. Обговоріть у парах. Результати обговорення відтворіть у схемі-шпаргалці. 2. Чому селяни не допускали до участі в представницьких зборах? Чому жінки не брали участі в управлінні державою? 3. Прочитайте уривок з енциклопедії. Чи можна Русь XII–XIII ст. вважати станово-представницькою монархією? Подискутуйте в групах.

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Працюємо з історичною інформацією.

1. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

2. **А.** Послугуючись пошуковими системами інтернету, з'ясуйте походження слова «парламент». Чи можна називати парламенти «говорильнями»? Доведіть фактами із сучасності. **Б.** Розташуйте словосполучення та слова «станово-представницька монархія», «абсолютна монархія», «політична роздробленість» («поліцентризм»), «монархія» в логічній послідовності. Поясніть свої міркування. Над кожним поняттям напишіть дати відповідних періодів європейської історії. Якщо можете, назвіть держави Європи, які розвивалися згідно з укладеною вами послідовністю.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

3. **А.** Розіграйте засідання уявного станово-представницького органу в уявній державі. Хто міг узяти участь у такому засіданні? Які питання вони могли обговорювати? Чиї інтереси відстоювали? **Б.** Які середньовічні традиції запозичили парламенти сучасних держав Європи?

4. Намалюйте чи опишіть уявного короля, який правив разом зі станово-представницьким органом, або короля, влада якого необмежена. Яким ви його вбачаєте? Що чи кого ви розмістите біля нього на «владних східцях»? Чому? Відобразіть у вигляді схеми. Повідомте свої відповіді в класі.

§ 12. Франція

Чи знаєте ви, що...

... існує легенда про Євангеліє, яке у Францію привезла Анна Ярославівна і на якому присягали французькі королі в місті Реймс; ... у 1245 р. «архієпископ Руський» Петро Акеревич узяв участь у Ліонському соборі, де розповів Папі Римському Інокентію IV про захоплення міста Київ і Русі монголами, просив допомоги для рятунку Волині й Галичини; ... від другої половини XIV ст. чимало українців значилося в списках студентів славновідомого університету Сорбонна.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Генеральні штати — збори представників станів у Франції, що скликалися королем для розв'язання важливих державних проблем: військових, дипломатичних, фінансових чи церковних.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/ZwZcmZBv>

QR 12.1. Чому Генріх I одружився з Анною Ярославівною?

QR 12.2. Про що допитували Жанну д'Арк?

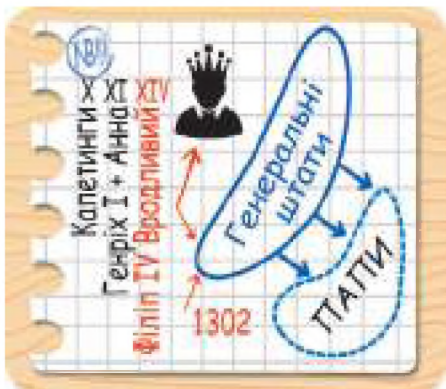

12.1. Як королі Франції розвивали державу в XI–XIV ст.?

Після Верденського поділу правителі Франції бажали панувати в Європі. Однак вони опинилися перед двома нездоланими перешкодами. Перша — це поліцентричність країни. Герцоги Аквітанії, Бургундії, графи Тулузи, Фландрії, Шампані та інші впливові феодали визнавали королів «першими серед рівних», але не головними. Другою перешкодою стали руйнівні набіги вікінгів. Уже в 845 р. вони здобули Париж. Постраждали й інші адміністративно-торговельні центри. Наприклад, упродовж IX ст. місто Нант нищили 6 разів. Слабкі монархи не могли зупинити нападників, навіть джерела зафіксували їхні глузливі прізвиська: Карл I Лисий; Людовик II Заїка; Карл III Простакуватий, який у 911 р. віддав Нормандію данцеві Роллону.

У 987 р. на троні опинився *Гуго Капет*, який започаткував династію *Капетингів*. Укладаючи шлюби з європейськими вінценосними сім'ями (скажімо, Генріх I одружився з Анною, донькою руського князя Ярослава Мудрого) та опираючись на вірну знать, нащадки його родини зуміли втримати владу. Якщо в першій половині XII ст. французького короля ще могли пограбувати (така okazія сталася з Людовиком VI), то вже з *Філі-*

пом *II Августом (1180–1223)* цього аж ніяк не могло трапитися. Він розширив кордони, підкорив Нормандію та Прованс, пошукував графства, забрав помістя у власників, які зрадили, вигнав юдеїв, привласнивши їхнє майно. А ще — започаткував *Королівську раду*, де засідали вірні рицарі та знавці законів, *Скарбничу палату*, службовці котрої контролювали прибутки.

Судову систему покращив *Людовик IX Святий (1226–1270)*. За його наказом місцеві суди підпорядкували Паризькому. Також визначили період — «40 днів короля», коли будь-яку суперечку між феодалами вирішували мирно, але за участі монарха. Роль центральної влади посилив **Філіп IV Вродливий (1285–1314)**, який узагалі вважав, що воля короля — закон.

Вельми привабливий, він виявився ще й наполегливим правителем, який підкорив чи знищив чимало супротивників, але у вирішальні миті прислуховувався до «думки народу». У **1302 р.** Філіп IV скликав станово-представницькі збори — **Генеральні штати**. З їхньою допомогою він обмежив апетити пап римських. Рицарі та містяни (позаяк депутати від духівництва опинилися в меншості) підтримали не одне рішення проти церковних посадовців. (У 1308 р. пап узагалі переселили в місто Авіньйон на 70 років.) Щоправда, надалі Генеральні штати збирали нерегулярно: здебільшого для задоволення потреб королів. Династія Капетингів згасла в **1328 р.**

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію та провінції королівства Франція. 2. У зошиті укладіть таблицю. У лівому стовпці в хронологічній послідовності запишіть імена французьких королів, а в правому — заходи, які ті реалізували для посилення своєї держави. 3. Чому Генеральні штати охоче ухвалювали рішення проти церкви та пап римських?

12.2. Як розгорталася Столітня війна? Чому французи вважають Жанну д'Арк національною героїнею?

Через кілька днів після впокоєння останнього з Капетингів влада перейшла до родини *Валуа (1328–1589)*. Однак англійський король *Едуард III Плантагенет (1327–1377)* уважав,

що має вагоміші права на французький престол. Суперечка за корону стала головною причиною **Столітньої війни (1337–1453)**.

Битва в затоці Слейс, мініатюра, XIV ст.

Символічна битва французького та англійського королів, мініатюра, XIV ст.

Перші битви, зокрема морська в затоці Слейс (1340 р.), сухопутні поблизу міст Кресі (1346 р.) та Пуатьє (1356 р.) показали перевагу англійців. Адже їхня армія складалася не тільки зі знатних рицарів, а й із простих людей, дисциплінованих, які вміли воювати. Король Едуард III примусив феодалів стати в піший стрій і захищати лучників, набраних із вільних селян. Тогочасне французьке військо продемонструвало геть протилежну готовність. У ньому «люди, які воюють», не слухали своїх командирів, а тому билися безладно. До прикладу, біля Пуатьє французи, які кількісно переважали супротивника вдвічі, зазнали розгромної поразки, втративши 5–6 тис. загиблими, пораненими й полоненими. На початку XV ст. ситуація взагалі видалася плачевною: англійці захопили місто Париж і чимало інших із довколишніми землями. Деякі місцеві аристократи не проти були віддати трон ворогам, а тому *дофін* (спадковий принц) *Карл VII (1422–1461)* постав перед загрозою втрати корони.

Батьківщину врятувала молода дівчина — **Жанна д'Арк**. Уважають, що вона народилася в селянській сім'ї, однак сьогодні історики доводять її, імовірно, високе походження. У 1429 р. вона з'явилася при дворі дофіна й переконала його у своїй рятівній місії. Гостя

Жанна д'Арк, портрет, XV ст.

стверджувала, що Бог дав їй видіння, де показав звільнення міста Орлеан, вигнання англійців та коронування Карла VII. Будучи в безвихідному становищі, той погодився на допомогу. Отримавши добірне військо і командування над ним, Жанна д'Арк відвоювала «місто Авреліана». Натхненні вірою в перемогу французи назвали свою героїню *Орлеанською дивою*. Вже 1429 р. вона визволила місто Реймс, і Карл VII прийняв корону в «старій» столиці франкських володарів. Однак згодом через зраду рятівниця потрапила в полон до англійців. Її звинуватили в чаклунстві та носінні чоловічого одягу (страшний злочин для середньовічної жінки!). У 1431 р. Орлеанську діву як «відьму» спалили на вогнищі в місті Руан. Проте її жертвна смерть зуміла об'єднати французів та дарувати їм перемогу. Король повернув собі місто Париж, провінції Нормандію й Шампань. У 1453 р. англійці втратили місто Бордо (столицю Аквітанії), і Столітня війна закінчилася.

Думаємо і діємо!

1. Обчисліть, скільки років тривала Столітня війна. Покажіть на мапі місця битв та подій, про які мовиться в тексті параграфу. 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся біографію Жанни д'Арк. Чому французи вважають її національною героїнею? 3. Розгляньте ілюстрації, де зображено англійсько-французькі битви періоду Столітньої війни. З'ясуйте, хто із військових належав до англійської армії, а хто — до французької. Які предмети чи символи вказують на належність до держав?

12.3. Яку внутрішню діяльність проводив Людовик XI? Як Франція перетворилася на абсолютну монархію?

Зі Столітньої війни Франція вийшла зруйнованою, спустошеною. Наприклад, чисельність мешканців міста Париж зменшилася з 300 тис. до приблизно 45 тис. Що вже говорити про незахищені мурами поселення? У битвах загинуло чимало знатних феодалів. Їм на заміну у військо залучали професійних най-

манців не завжди шляхетного походження. Керівні посади купували освічені та заможні містяни.

Людовик XI,
портрет, близько
1470 р.

Упровадженням нових порядків перейнявся король **Людовик XI (1461–1483)**. Він іще з юних літ вважався вправним інтриганом. Змужнівши, незворушно усував вихідців із родовитих сімей, натомість оточив себе людьми незнатного походження, але талановитими та дієвими. Монарх зневажав розкіш, у простому вбранні гуляв вулицями міст, вишукував причини, аби покарати багатих і привласнити їхнє майно.

У війнах Людовик XI розраховував більше на хитрість, аніж на силу. Хоча він уклав союз зі швейцарцями (найпрофесійнішими європейськими найманцями XV–XVI ст.), у відкриті сутички з ворогами намагався не вступати.

Єдиним, хто наважився йому протистояти, виявився бургундський герцог Карл Сміливий. Він, грошовитий і титулований, змалку виховувався в рицарських традиціях, а тому в дорослому віці витрачав немало коштів на утримання власного двору, проведення банкетів, полювань і турнірів. Одного разу допоміг королеві врятуватися від смерті, однак той не запам'ятав доброї послуги. Між конкурентами розпалилися виснажливі й тривалі внутрішні війни. У **1477 р.** Людовик XI намовив людей з оточення Карла Сміливого вбити сеньйора. Провінцію Бургундія долучили до королівських володінь. Таким чином відбулося об'єднання Франції під владою абсолютного монарха.

Карл Сміливий,
портрет, XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Обчисліть, через скільки років після Столітньої війни Франція перетворилася на абсолютну монархію. 2. Покажіть на мапі територію французької держави на початку та наприкінці періоду правління Людовика XI. 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть хронологічну таблицю протистояння між королем Людовиком XI і герцогом Карлом Сміливим. У класі прокоментуйте кожну з подій.

У той час, коли...

Тоді...

у Франції

1302 р. — скликання Генеральних штатів

1337–1453 рр. — розгортання Столітньої війни

1461–1483 рр. — правління короля Людовика XI, перетворення Франції на абсолютну монархію

на теренах України

1303 р. — утворення Галицької митрополії Руської православної церкви за правління короля Юрія I

1349 р. — захоплення польським королем Казимиром III Великим Галичини і частини Волині

1482 р. — здійснення кримськими татарами, очолюваними ханом Менглі-Гіреєм, походу на українські землі, пограбування міста Київ

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Позначте на лінії часу дати скликання Генеральних штатів, розгортання Столітньої війни, періоду правління Людовика XI. Складіть із ними три-чотири хронологічні задачі. «Обміняйтеся» задачами в парах.
2. Послугуйте пошуковими системами інтернету, доберіть ілюстрації, що відображатимуть події Столітньої війни. Зіставляючи їх з опорною схемою та мапою, що в параграфі, розкажіть про перебіг воєнних подій.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
4. **А.** Як Франція долала політичну роздробленість? **Які** заходи французьких королів ви вважаєте результативними? **Б.** Яке з двох словосполучень: «станово-представницькі збори», «Генеральні штати» є «ширшим», а яке — «вужчим»? Поясніть свої міркування. **В.** З'ясуйте походження назви міста Орлеан. Як це розкриває історію міста? **Г.** Чому Жанну д'Арк назвали Орлеанською дівою? Яке значення мала її самопожертва для народу Франції? Як католицька церква поставилася до національної героїні французів? Віднайдіть у пошуковому сервісі «Гугл» факти, що підтверджують вашу думку. **Г.** Які внутрішні дії Людовика XI сприяли перетворенню Франції на абсолютну монархію? Обговоріть у групах.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Оцініть наслідки Столітньої війни для подальшого розвитку Франції. Чому саме Франція здобула перемогу?
6. Пограйте в гру «Запитання — відповідь». Об'єднайтеся в дві команди. Виберіть для обох спільну ілюстрацію, де відображено події Столітньої війни. Дали працюйте окремо. Ті, хто в першій команді, підготуйте запитання до ілюстрації, а ті, хто в другій, згадайтеся, про що запитуватимуть, та доберіть логічні відповіді. Після закінчення відведеного часу почергово озвучуйте запитання й відповіді на них. Ті, що збігатимуться, викресліть, а ті, що залишаться, обговоріть колективно.

§ 13. Англія

Чи знаєте ви, що...

... давні греки називали Британські острови словом «Альбїон», що, вірогідно, означало «білий»;

... у латинській пам'ятці англосаксонського походження — коментарях до законів Едуарда Сповідника, написаних у XII ст., — зафіксовано, що в місті Київ перехувалися вигнанці, нащадки англійського короля Едмунда II Залізнобокого — Едгар і Едвард, який засватав Агату, ймовірно, доньку Ярослава Володимировича (Мудрого);

... приблизно в 1070 р. руський князь Володимир Всеволодович (Мономах) одружився з Гітою, донькою англійського короля Гарольда II.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Парламент (від однойменного англійського слова або французького «парле» — «говорити») — в багатьох сучасних та середньовічних державах — законодавчі збори, куди депутатів повністю або частково обирають громадяни.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/jwZcQuum>

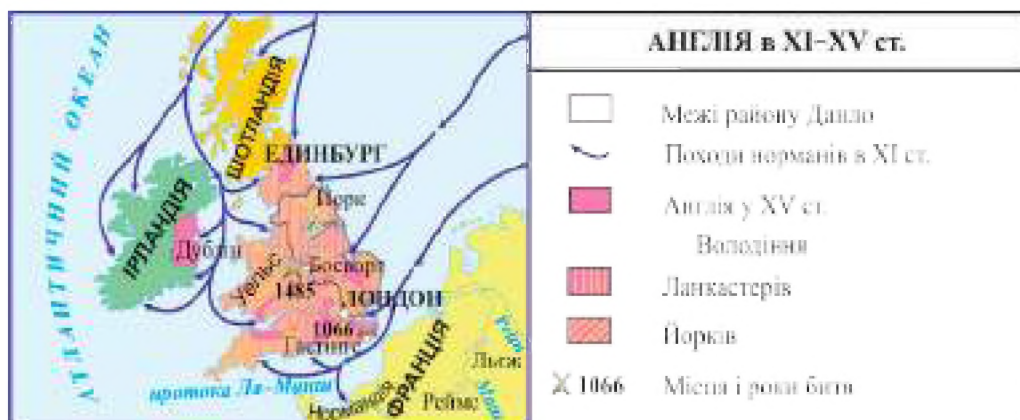
QR 13.1. Легенда про Робіна Гуда.

13.1. Як Вільгельм I підкорив Англію? Що таке «Книга страшного суду»?

Сьогодні Англія — це складова Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії — держави, розташованої на північному заході Європи, на Британських островах, що їх ще давні греки називали Альбїоном. Назва «Британія» вперше з'явилася в період правління Юлія Цезаря. Від наступних подій і до 410 р. її території перебували під впливом Римської імперії. Упродовж V–VI ст. власне Англію захопили германці: *англи*, *сакси* та *юти*. Місцеві кельти або підкорилися їм, або втекли в країни Європи, або відступили на північ і захід — у Шотландію, Уельс та Ірландію. Однак із початком великих походів вікінгів для англо-саксів теж настали складні часи. «Північні люди» майже безкарно грабували, засновували власні поселення та навіть утворили окремий район *Данло*, де за своїми законами прижилися вихідці переважно з Данії. Згодом англійський престол зацікавив герцога Нормандії **Вільгельма**. У **1066 р.**, перетнувши протоку Ла-Манш разом із добірним військом, він у

битві поблизу містечка **Гастінгс** розбив англо-саксів. Перемога подарувала йому величезні володіння та славне прізвисько в історії — відтоді він іменувався **Вільгельмом I Завойовником (1066–1087)**.

Перший нормандський король Англії нещадно карав будь-який спротив місцевих аристократів і довіряв феодалам зі свого оточення. Країну швидко вкрили споруджені ними замки. Гонінь зазнали духовні особи, яких також змінили прибульці. У 1086 р. провели докладний перепис населення і майна. Результати обліку записали в «*Книгу страшного суду*» (вважалося, що англієць мав надавати про себе та родину повну інформацію, як на Божому суді). Згідно із записами, в Англії в XI ст. жило близько 1,5 млн громадян, із яких лише 75 тис. становили містяни. Хоча деякі селяни (їх називали *фригольдерами* — від слова «вільний») зберігали особисту свободу, більшість із них перетворили на *віллнів* (залежних), які виконували повинності та сплачували податки.

Разом із нормандцями в Англію «прийшли» внутрішні чвари, що розгорілися одразу після смерті Вільгельма I Завойовника. Його сини ніяк не могли поділити владу, тому воювали аж до повного знищення, внаслідок чого у 1153 р. нормандська династія вигасла. На англійському троні утвердився рід *Плантагенетів*.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі території: Британських островів; Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії; Англії. 2. Як поводитися нормандці на завойованих теренах Англії? Чому результати перепису англійців назвали «Книгою страшного суду»? 3. Чому нащадки Вільгельма I Завойовника не змогли втриматися при владі в Англії?

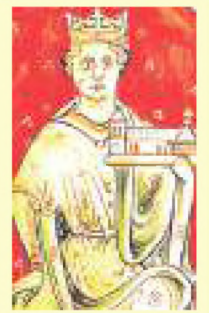
13.2. Чим уславився Генріх II Плантагенет? Що таке «Велика хартія вольностей»?

Король **Генріх II Плантагенет (1154–1189)** увійшов в англійську історію як один із найвидатніших реформаторів. По-перше, він надавав привілеї містам, звідки отримував чималі кошти, дарунки і, найголовніше, підтримку проти бунтівних рицарів. По-друге, провів судову реформу, відповідно до якої за невелику доплату вільна людина могла перенести розгляд своєї справи із суду, який підпорядковувався феодалові, в королівський. «Вибивання» зізнань, тобто тортури, скасували, натомість вину встановлювали *присяжні*. Відомо й про інші тодішні зміни. Скажімо, ввели *«щитові гроші»*. Землевласників не зобов'язували воювати за межами їхніх володінь. Замість того вони вносили до королівської скарбниці певну плату, за котру наймали добре навчених військових, часто — із селян, які залюбки служили лучниками. Вдалим особистим і «державним» успіхом Генріха II Плантагенета виявився шлюб з *Еленорою (Елеонорою) Аквітанською*. Оскільки вона була єдиною спадкоємицею Аквітанії (історичної провінції на південному заході сучасної Франції), її землі як посаг перейшли чоловікові. Території англійської корони зросли в декілька разів і значно перевищували володіння французьких правителів.

Річард I Левове Серце, скульптура, XIII ст.

Опісля із Плантагенетів уславився король *Річард I Левове Серце (1189–1199)*. У джерелах його описано як взірцевого рицаря та хрестоносця, який майже не перебував удома, залишаючи державу, її престол під опікою молодшого брата Іоанна. Водночас той, щоб наситити постійні воєнні апетити невгамовного «старшого», підвищував податки, всіляко утискав селян і містян. Вони, не розуміючи такого ставлення, свято вірили в «доброго короля», який повернеться з воєнних походів та покарає злого, корисливого поганця. Коли ж Річард I загинув, а брат залишився на престолі й продовжував свавільничати, англійці збунтувалися (до того ж Іоанн, якого за невдачі прозвали Безземельним, утратив підтримку знаті, зазнав дошкульних поразок у протистоянні з французами). У 1215 р.,

Іоанн I Безземельний, мініатюра, XIII ст.

У 1215 р.,

після перемоги повстання, він підписав «**Велику хартію вольностей**» — унікальний документ, який (сукупно ще з кількома) виконує роль британського основного закону дотепер. «Хартія...», або як ще її називають «Магна карта», забороняла монархові самовільно підвищувати податки. Для обмеження єдиновладдя збиралася рада з двадцяти п'яти баронів, які в разі зловживань мали право оголосити вінценосця поза законом і розпочати проти нього силові дії. Окремі статті закріплювали вольності духівництва, рицарів і «тих, які працюють».

Мовою історичного джерела

Із «Великої хартії вольностей»: «12. Ні щитові гроші, ні інша грошова допомога не повинні збиратися в королівстві нашому інакше, як за загальною радою королівства нашого...; так само треба робити і стосовно грошової допомоги з міста Лондона...».

«39. Жодна вільна людина не буде заарештована і ув'язнена в тюрму або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь способом знедолена, і ми не підємо на неї і не пошлемо на неї інакше, як на підставі законного вироку рівних їй [її перів] і за законом країни. Нікому не продаватимемо права і справедливості, нікому не будемо відмовляти в них або уповільнювати їх...».

«41. Усі купці повинні мати право вільно й безпечно виїжджати з Англії і в'їжджати в Англію, і перебувати, і їздити по Англії як сушею, так і водою, для того щоб купувати і продавати без усяких незаконних мит, сплачуючи лише стародавні і справедливі встановлені звичаєм мита...».

Засідання англійського парламенту, мініатюра, XIV–XV ст.

Наступники Іоанна I Безземельного намагалися скасувати підписані ним закони. У **1265 р.**, після чергового народного повстання, зібрався перший англійський **парламент**, куди входили представники церковної і світської знаті, а ще — по два рицарі від кожного графства і по двоє містян від кожного великого міста. Хоча скликання ініціювали повсталі, очолювані графом *Симоном де Монфором*, надалі «народних представників» (депутатів) королі використовували у своїх цілях. Наприклад, саме парламентарі затверджували початок Столітньої війни, обговорювали та схвалювали підвищення податків, вигідні повелителям рішення.

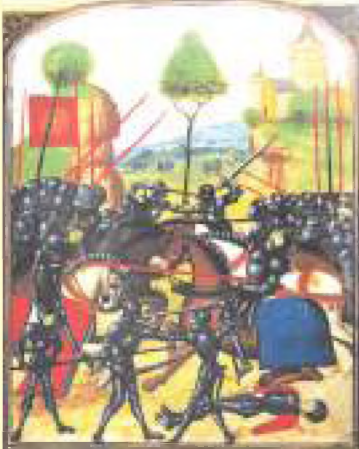

Думаємо і діємо!

1. Розкажіть про реформи Генріха II Плантагенета та їхній вплив на розвиток Англії? Розгляньте портрети королів Англії. Якими символами чи предметами художники і скульптор підкреслили особливості діяльності кожного з правителів? 2. Обговоріть у парах, чому «Велику хартію вольностей» вважають «унікальним документом» в історії Європи? Для підтвердження своєї думки використайте статті з джерела. 3. Відомо, що перші кортеси в Іспанії скликали ще в 1137 р. Чому саме англійський парламент вважають першими станово-представницькими зборами в Європі? Розкажіть про його діяльність, послуговуючись опорною схемою. Розгляньте мініатюру «Засідання англійського парламенту». Де сидить король? Про що свідчить такий вибір його місця розташування?

13.3. Чому розпочалася і як тривала «Війна троянд»?

Битва Ланкастерів і Йорків, мініатюра, XV ст.

Червоно-біла троянда родини Тюдорів

Генріх VII Тюдор, портрет, початок XVI ст.

У середині XV ст. Столітня війна виснажила Англію до краю. На Батьківщину поверталися переможені рицарі. Підкошені невдачами й озлоблені, вони взяли активну участь у внутрішніх усобицях, що розгорілися внаслідок династичної кризи. У боротьбу за престол втяглися представники родин **Йорків**, геральдичним знаком яких була біла троянда, і **Ланкастерів**, що мали своїм символом червону троянду. Тому й протистояння

назвали «Війною троянд» (1455–1486). Обидві династії мали однакові претензії на владу і відчайдушно її домагалися.

Невпинні бої, що тривали понад тридцять років, занастали державу. Загинули найкращі рицарі. А отже, досвідчені феодалі віддалилися від державного життя. У результаті на трон увівся *Генріх VII Тюдор*, далекий родич Ланкастерів. Він помирив сторони, що ворогували, одружившись із Єлизаветою Йоркською (при цьому символічно додав до свого герба білу троянду). Опираючись на парламент, нових дворян та містян, Генріх VII поступово перетворився на беззаперечного монарха Англії. Династія Тюдорів правила до XVII ст.

Думаємо і діємо!

1. Скільки років тривала «Війна троянд»? Чому вона розпочалася? Як відбулося примирення сторін, що ворогували? 2. Розгляньте мініатюру «Битва Ланкастерів і Йорків». Поясніть, як визначити належність рицарів до протиборчих династій? 3. Розгляньте портрет Генріха VII Тюдора. Як вітка в його руці свідчить про те, що він примирив суперників у «Війні троянд»?

У той час, коли...

Тоді...

в Англії

1066 р. — завоювання Англії герцогом Нормандії Вільгельмом

1215 р. — ухвалення «Великої хартії вольностей»

1265 р. — скликання англійського парламенту

1455–1486 рр. — розгортання «Війни троянд»

на теренах України

1068 р. — розгортання повстання жителів міста Київ

1215 р. — утвердження князів Данила і Василька Романовичів у місті Володимир

1264 р. — утвердження князя Лева I Даниловича в місті Галич

1481 р. — повстання руських князів супроти Казимира IV Ягеллончика

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті складіть хронологічні задачі (рівняння), обчислюючи: через скільки років після норманського завоювання Англії розпочалася «Війна троянд»; через скільки років після підписання «Великої хартії вольностей» зібрався англійський парламент? Розташуйте дати на лінії часу.

2. Покажіть на мапі територію англійської держави.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Прокоментуйте статті «Великої хартії вольностей», де мовиться про принципи недоторканості особи. **Б.** У зошиті складіть мінірозповідь, есе про англійський парламентаризм. **В.** Скориставшись пошуковим сервісом «Гугл», розгляньте герб Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії. Знайдіть на ньому елементи, які відображають епізоди історії Англії. Поясніть їхні символічні значення на основі опорної схеми, що наприкінці параграфа.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. **А.** Оцініть заходи внутрішньої та зовнішньої політики Генріха II Плантагенета. **Б.** Які наслідки мала «Війна троянд» для подальшого розвитку Англії?

6. Послуговуючись рекомендованими учителькою/учителем джерелами інформації, створіть схему-шпаргалку про відносини Англії та Русі-України впродовж XI – кінця XV ст. Продемонструйте свою схему в класі.

§ 14. Іспанія

Чи знаєте ви, що...

... під впливом арабської культури Іспанія впродовж XI–XII ст. стала найбагатшою густозаселеною країною в Європі, якою захоплювалися численні мандрівники та іноземні посли;

... вигнання арабів з Піренейського півострова та відкриття Христофором Колумбом Америки відбулися в один рік і пов'язані з діяльністю королеви Ізабель I.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Династична унія (від поєднання слів «династія» — «родина» та «унія» — «об'єднання», «союз») — об'єднання двох держав, що зберігають власні кордони, закони та інтереси, але управляються однією династією, зазвичай утвореною в результаті шлюбу.

Кортеси (від іспанського слова «кортес», що походить від слова «корте» і означає «королівський двір») — у державах Піренейського півострова станові збори, де разом зі знаттю й духовенством засідали та радилися представники від міст і вільних селян.

Реконкіста (від однойменного іспанського слова, що означає «відвоювання») — у 718–1492 рр. — війна християн за звільнення Піренейського півострова з-під мусульманського володарювання.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/UwZcQxPi>

QR 14.1. Життя в мусульманській Іспанії.

14.1. Що таке Реконкіста, скільки часу та як вона відбувалася?

Як мовилося в одному з попередніх параграфів, у 711 р. араби висадилися на території Піренейського півострова та розпочали його завоювання. Того ж року їхнє військо перемогло армію Вестготського королівства. Король загинув, знать перейшла на бік переможців, вливаючись в їхні бойові лави та приймаючи іслам. За кілька років чи не вся колишня римська провінція Іспанія опинилася під владою іновірців. Але вже в **718 р.** християни завдали їм відчутної поразки в битві поблизу поселення *Ковадонга*. Той рік вважають точкою відліку **Реконкісти** — поступового звільнення з-під мусульманського володарювання. Однак, якщо півострів «втратили» за неповних сім років, то відвоювати його в *маврів* (так іспанці називали арабів) удалося лише за понад сім століть.

Реконкіста стартувала з гірських районів північної Іспанії. Позаяк у височинах арабській кінноті не вдавалося проявити свої кращі бойові якості, королівства *Арагон*, *Кастилія*, *Леон* і *Наварра* зуміли вистояти у виснажливій боротьбі із загарбниками. Окрім того, іспанцям надходила допомога з Франції, Італії та Німеччини. Європейські рицарі активно боролися за повернення християнських земель, тому вже в X–XI ст. успіхи Реконкісти стали очевидними. Однак у 1086 р. ситуацію змінила гірка невдача християн у битві поблизу поселення *Саграхас* (Заллак). Чи не вперше у світовій історії ворожі сторони домовилися про день протиборства. Араби не бажали брати зброю в руки в п'ятницю. Юдеї, яких налічувалося чимало у війську мусульман, протестували проти кровопролиття в суботу. Християни ж не хотіли січі в неділю. Зрештою, обрали понеділок, що виявився для рицарів трагічним. Великі втрати, яких вони зазнали, ще на століття сповільнили процес відвоювання. Лише в 1212 р. у битві поблизу містечка *Лас-Навас-де-Толоса* іспанці здолали збройні сили маврів. Відтоді араби перейшли до оборони, реконкістадори ж тіснили їх на південь.

Араби не бажали брати зброю в руки в п'ятницю. Юдеї, яких налічувалося чимало у війську мусульман, протестували проти кровопролиття в суботу. Християни ж не хотіли січі в неділю. Зрештою, обрали понеділок, що виявився для рицарів трагічним. Великі втрати, яких вони зазнали, ще на століття сповільнили процес відвоювання. Лише в 1212 р. у битві поблизу містечка *Лас-Навас-де-Толоса* іспанці здолали збройні сили маврів. Відтоді араби перейшли до оборони, реконкістадори ж тіснили їх на південь.

Надалі іспанці відвоювали місто Кордова. Згодом під їх натиском не встояли Севілья, Валенсія, Мурсія. Щоправда, в XIV ст. через міжусобні війни європейців наступ загальмувався, але араби чубилися між собою ще більше. Через це впродовж наступного століття під їхньою владою залишався лише Гранадський емірат. На початку **1492 р.** кастильсько-арагонське військо захопило місто *Гранада*, таким чином завершивши Реконкісту. Рештки чужоземної армії втекли в Північну Африку.

Християнські воїни під стінами іспанського міста, мініатюра, XIV ст.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі королівства, які встояли перед навалом арабів; місця найважливіших битв періоду Реконкісти. 2. Як ви гадаєте, чому Піренейський півострів «втратили» за сім років, а відвоюували понад сім століть? 3. Розгляньте мініатюру. Із чого видно, що зображені воїни — християни, а місто належало арабам?

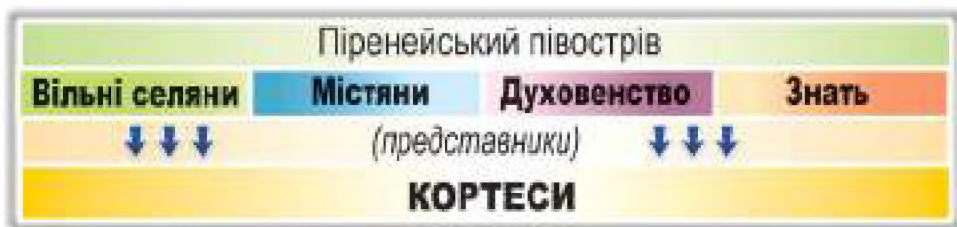
14.2. Яким було іспанське суспільство в XI–XV ст.?

Реконкіста постійно потребувала людей, які не тільки воювали би проти маврів, а й заселяли звільнені землі. Через це в християнських королівствах Іспанії ставлення до «тих, які працюють», відрізнялося від ставлення до них в інших країнах Європи. На верхньому щаблі феодальної драбини, беззаперечно, перебували королі, нижче — служителі церкви та *гранди* (знатні багатчі).

Високим статусом також пишалися *ідальго* — феодалі-воїни, на плечі яких ліг основний тягар бойових дій. В Іспанії діяли духовно-рицарські ордени (Калатрава, Алькантара), що володіли замками й чималими земельними угіддями.

Піренейські міста швидко зайняли вигідні позиції в середземноморській торгівлі. Іспанські купці збагачувалися, продаючи рибу, шкіри, вовну, сіль, зерно, вино й олію. Від XII ст. широко використовували найману працю, створювали ремісничі цехи. Окрім того, чималі прибутки отримували селяни, які постачали продукти рицарям і містянам. Унаслідок цього прості люди домоглися певних політичних прав. Ще від 1137 р. в королівстві Леон скликали **кортеси** (законодавчі збори), але залучення до їхньої діяльності представників третього стану відбулося тільки в 1188 р. Відтоді разом зі знаттю і духівництвом засідали й радилися депутати від міст і вільних селян. Вже в XIV ст. кортеси стали звичними на Піренеях.

Іспанське суспільство вирізнялося тим, що стан ідальго не був закритим. Усякий містянин, який міг купити бойового коня, зброю, зрівнювався у правах із феодалом. Подекуди це робили примусово, адже війська потребували рицарів. Однак, незважаючи на обіцянки, жителі міст не бажали ставати «тими, які воюють» і віддавали перевагу звичному повсякденню.

Думаємо і діємо!

1. З'ясуйте походження назв орденів Калатрава та Алькантара. Що в них спільного і що відмінного порівняно з госпітальєрами, тамплієрами й тевтонцями? 2. У чому схожість і в чому відмінність між іспанськими кортесами і руським віче? Обміркуйте в групах. 3. Що вирізняло стан ідальго? Чому виникла така особливість?

14.3. Як відбувалося об'єднання Іспанії? Що таке «династична унія»?

Правителі християнських королівств на території Піренейського півострова здавна родичалися. Їх зближенню, окрім іншого, сприяла спільна боротьба проти арабів. Уже в 1230 р. Кастилія, Леон, Астурія та Галісія об'єдналися в потужне Кастильське королівство з населенням близько 6 млн осіб. Королівство Арагон, де проживали майже 1 млн людей, за величчю

посідало друге місце. В обох визрівали об'єднавчі мрії, що незабаром зреалізувалися.

У 1469 р. Ізабель I Кастильська вийшла заміж за Фернандо II Арагонського. Ця династична унія визначила майбутнє єдиної Іспанії. Певний час шлюб тримали в таємниці. Лише в 1479 р. «молодята» остаточно стали правити в Кастилії, Леоні та Арагоні. Тоді ж і створили **Королівство Іспанія**. За перемогу над маврами їх прозвали «католицькою королівською парою», яка керувала під девізом: «Ізабель і Фернандо — рівнозначні та рівноцінні». Реконкіста підвищила їхній авторитет та віддала їм у руки фактично необмежену владу. Кортеси скликали лише для висловлення думок. Духівництво та рицарі вже не брали участі в зборах. Містяни, які залишилися, обговорювали другорядні питання податків.

Позаяк співправителі виявилися фанатиками католицизму, посилилися цькування юдеїв і мусульман. Їх змушували вихрещуватися задовго до завершення Реконкісти, але це не рятувало від гонінь. Хоча чимало наверталися у віру Христову, перед страхом розправ їм доводилося втікати за кордон. Втечами насамперед рятувалися ремісники та купці, що спричинило занепад господарства. Водночас саме Ізабель I повірила італійцю *Христофорові Колумбу* й оплатила його пошуки короткого морського шляху в Індію. У 1492 р. він «випадково» відкрив Америку, що згодом збагатила Іспанію та перетворила її на велику колоніальну державу.

Мовою історичного джерела

Уривок із «Хроніки Іспанії» про милості, що їх король дарував маврам у звільненому від них місті Толедо, 1085 р.: «...І звернулися маври до короля з проханням, щоб він залишив їх у місті, і щоб зберегли вони свої будови ... та усе те, чим володіють.

І король дозволив їм проживати в місті і велів, щоби маври платили ті самі податки, які брали з них мавританські королі, і до того ж оголосив їм, що головна мечеть довічно належатиме їм...».

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Королівства Іспанія. Назвіть і покажіть її найбільші міста. 2. Які факти внутрішньої та зовнішньої діяльності Ізабель I та Фернандо II описано в тексті параграфа? 3. Як іспанці ставилися до маврів після Реконкісти? Для підтвердження своєї думки скористайтесь текстами параграфа та уривка із «Хроніки Іспанії».

У той час, коли...

Тоді...

в Іспанії

711 р. — початок завоювання арабами Піренейського півострова

1469 р. — укладення шлюбу королеви Кастилії Ізабель I та короля Арагону Фернандо II

1479 р. — утворення Королівства Іспанія

1492 р. — завершення Реконкісти

на теренах України

710 р. — здійснення візантійським імператором Юстиніаном II воєнного походу проти міста Херсонес

1452 р. та 1471 р. — ліквідація Волинського та Київського князівств, перетворення їх на воєводства

1478 р. — підпорядкування Кримського ханства Османській імперії

1489 р. — поява першої писемної згадки про українських козаків

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Позначте на лінії часу події, пов'язані з історією Іспанії у Середньовіччі. У зошиті обчисліть: скільки століть, років тривала Реконкіста; через скільки років після початку арабського завоювання проголошено об'єднане Королівство Іспанія? Коли іспанці відзначали 500-річчя Реконкісти?

2. Покажіть на мапі території іспанської держави в різні періоди Середньовіччя.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Як ви гадаєте, чому перші кортеси в королівстві Леон перетворилися на справжні станово-представницькі збори саме в 1188 р.? Обговоріть у парах.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Об'єднайтеся у групи. Оцініть наслідки Реконкісти та відкриття Христофором Колумбом Америки для подальшого розвитку Іспанії. Укладіть порівняльну таблицю, де в лівій колонці запишіть позитивні наслідки, а в правій — негативні.

6. У східній частині міста Гранада є унікальний архітектурний, парковий комплекс і музей — Альгамбра, колишня резиденція правителів Гранадського емірату. Послугуйтеся пошуковими системами інтернету, розгляньте зображення цієї пам'ятки. Дізнайтеся про обставини її виникнення та розбудови. У класі висловтеся про вплив арабської культури на середньовічну Іспанію. Які здобутки арабів поповнили духовну скарбницю іспанців?

§ 15. Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки

Чи знаєте ви, що...

... у 961 р. німецький король Оттон I відрядив у Русь кількох священників, очолюваних магдебурзьким єпископом Адальбертом, для проповідування християнства західного обряду;

... на початку XIII ст. волинсько-галицький князь Роман Мстиславович втрутився в боротьбу між німецькими династіями гвельфів (прихильників римських пап) і гібелінів (прибічників роду Штауфенів), виступивши на боці Філіпа Швабського, який воював з Оттоном IV Саксонським;

... всесвітньо відомий венеційський мандрівник Марко Поло в «Книзі про різноманіття світу» згадував про Русь як про велику, що простяглася до «моря-океану», холодну країну на півночі, де жив народ «нелукавий і дуже чудовий».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Теократія (від однойменного грецького слова, що означає «бого-владдя») — державне правління, за якого влада належить духовництву.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/BwZcWQ6c>

QR 15.1. Середньовічна Швейцарія.

QR 15.2. Хто такі гвельфи і гібеліни?

15.1. Як утворилася Священна Римська імперія? Як правив король Оттон I? Що таке «Вормський конкордат»?

У 843 р. після Верденського поділу постало Східне Франкське королівство, де продовжувала правити династія Каролінгів. Їм підпорядковувалися германські землі, приєднані Карлом Великим: *Тюрингія, Фризія, Баварія, Саксонія, Швабія, Франконія*. Із X ст. тамтешні жителі йменувалися *тевтонами*, хоча слов'яни кликали їх німцями (німими, такими, які розмовляють незрозумілою мовою), звідки й пішла назва держави. Від початку Німеччина розвивалася як надзвичайно роздроблена, де єдність забезпечували особисті зв'язки між сеньйорами та васалами. Вер-

ховне управління належало герцогам, які використали слабкість королівської влади й самовільно розпоряджалися величезними територіями. Чималими земельними площами володіла церква, зокрема єпископи та абати. У дрібніших маєтках господарювали графи. Найважливіші державні справи вирішували на **рейхстагах** — особливих зборах, куди прибували усі герцоги. Після того, як у **912 р.** упокоївся останній із династії Каролінгів, рейхстаг уперше обрав короля з іншої родини. Цю традицію підтримували надалі. Оскільки кожен монарх мріяв передати корону синові, то намагався за будь-яку ціну змусити німецьких депутатів голосувати саме за свого нащадка. Однак це вдавалося без проблем тільки справді видатним володарям.

У 936 р. королем обрали **Оттона I (936–973)**, одного з чи не найвидатніших європейських діячів X ст. Запобігаючи зовнішнім загрозам, він приєднав багату Лотарингію із колишньою столицею — містом Аахен, упокорив полабських слов'ян, розпочавши експансію на Схід, а в **955 р.** у битві поблизу річки Лех розбив нападників-угорців, поклавши край їхнім апетитам. У внутрішніх справах, по-перше, перетворив служителів власного двору на вищих управлінців держави. Наприклад, значно розширив повноваження *канцлера*, який зберігав печатку, завідував архівом і зустрічав іноземних послів. По-друге, підтримав церкву, зробивши її ієрархів феодалами-сеньйорами. Так появилися «духовні імперські князі» — єпископи, абати і навіть абати монастирів. Навзаєм вони забезпечували королівську скарбницю грошима, постачали продукти та за потреби приводили війська. Чому ж «духовних князів» звали «імперськими»? Річ у тім, що Оттон I допомагав ще й римському духовництву. Як подяку за це **2 лютого 962 р.** він із дружиною Адельгейдою отримали від Папи Римського імператорські регалії. Відтоді Німеччину знали як **Священну Римську імперію німецької нації**.

Імператор Оттон I прирік своїх наступників на невпинні війни. Коли папська влада була ослабленою, німецькі монархи не мали проблем із присвоєнням титулів. Однак поступово папи

Імператор Оттон I та імператриця Адельгейда, скульптура, XIII ст.

римські «отямалися» й обурилися тим, що в Німеччині право *інвеститури* (призначення на церковні посади) належало не духовним, а державним посадовцям. Першим відчутного удару зазнав імператор Генріх IV. Папа Римський Григорій VII відлучив його від церкви і звільнив німецьких підданих від васальної присяги правителів. Відтак у 1077 р. той дістався італійської фортеці Каносса, де тоді перебував очільник католиків. Простоявши три дні босоніж на снігу, «покутник» усе-таки отримав прощення (відтоді з'явився вираз «піти в Каноссу», тобто «покірно просити миру»). А втім, «каносське помилування» не розв'язало проблеми інвеститури аж до 1122 р., коли уклали **Вормський конкордат** (угоду в місті Вормс). Згідно із цим документом духовних керівних осіб висвячував Папа Римський, але феоди вони отримували від імператора.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Священної Римської імперії. Як розгорталися відносини між її правителями та папами римськими? 2. Що означає слово «теократія»? Де й коли його доцільно вживати, розповідаючи про Священну Римську імперію? 3. Зафіксуйте на лінії часу дати Верденського договору, закінчення правління династії Каролінгів, утворення Священної Римської імперії. Складіть із ними 2–3 хронологічні задачі та запишіть їх у зошит.

15.2. Які династії правили у Священній Римській імперії у XII–XV століттях? Про що йшлося в «Золотій буллі»?

У XII ст. німецький престол посіли представники династії *Штауфенів (1138–1254)*. Найперше вони взялися розширювати межі Священної Римської імперії за рахунок слов'янських земель. Під гаслом так званого «натиску на Схід» прилучили Бранденбурзьке маркграфство (зі столицею в місті Берлін) та Мекленбурзьке герцогство, де місцева знать поступово онімечувалася. Також, наслідуючи попередників, вони дуже скоро посварилися із Західною церквою. Зокрема, воюючи проти неї, *Фрідріх I Барбаросса (1152–1190)* здійснив декілька походів у Північну Італію, зруйнував місто Мілан та інші, які чинили спротив. Покори від пап не дочекався, натомість утратив завойовані території. Усередині країни «рудобородий» пробував підпорядкувати герцогів, але загинув у Третньому хрестовому поході, що й завадило успіхові. Його синові Генріху VI вдалося підкорити королівство Сицилія, де згодом, завдяки династичному шлюбу, утвердився *Фрідріх II (1212–1250)*, який мало переймався інтересами Батьківщини. Намагаючись заручитися підтримкою, щоб захопити Італію, він активно роздавав привілеї знатним родинам. Водночас його вважали одним із найосвіченіших тодішніх правителів, який розмовляв багатьма мовами, заснував Неаполітанський університет, допомагав діячам культури. Бажаючи помиритися з церквою, вирушив у Шостий хрестовий похід і захопив місто Єрусалим. Проте римські церковнослужителі настільки його не терпіли, що навіть за таку перемогу не зняли прокляття. Невдовзі Штауфени втратили Сицилію, а потім узагалі щезли з історії Середньовіччя.

Після того, як помер Конрад IV Штауфен, у Німеччині настав період *безкоролів'я (1254–1273)*. Феодали та «духовні імперські князі» вільно почувалися у власних маєтностях, яких «наплодилося» близько сотні. Ці клаптикові «провінції» фактично не підлягали імператорові. Ситуацію намагався випра-

вити *Рудольф I Габсбург*, якого обрали на трон у 1273 р. Він був уже літньою людиною, не володів значними багатствами та угіддями, тому знать сприймала його як залежного і слабо-характерного сеньйора, який однак дуже швидко проявив волюві якості. Із-поміж його вчинків варто виокремити захоплення Австрійського герцогства. І хоча нащадки тимчасово втратили контроль над Священною Римською імперією, Австрія (згодом — Австро-Угорщина) аж до кінця Першої світової війни перебувала під короною династії Габсбургів.

Утворення і розвиток Священної Римської імперії		
IX ст.	843 р. — Верденський договір. Східне Франкське королівство: Тюрингія, Фризія, Баварія, Саксонія, Швабія, Франконія. Розробленість	Династія Каролінгів (до 912 р.)
X ст.	Від 912 р. рейхстаг обирав спільного короля роздробленої держави. 962 р. — утворення Священної Римської імперії. Імператор Оттон I. Духовних осіб призначала світська влада (право інвеститури)	
XI ст.	Загострення взаємин між папами римськими і німецькими володарями. В 1077 р. — похід імператора Генріха IV в місто Каносса для покаяння	
XII ст.	Упорядкування права інвеститури. У 1122 р. — угода (конкордат) у місті Вормс: Папа Римський висвячував духовних керівних осіб, імператор надавав їм феоди. Розширення меж імперії за рахунок сусідніх держав. «Натиск на Схід». Конфлікт із Західною церквою. Походи в Італію, на Сицилію, до міста Єрусалим. Фрідріх I Барбаросса, Фрідріх II	Династія Штауфенів
XIII ст.	1254–1273 рр. — період безкоролів'я Рудольф I Габсбург. Приєднано Австрійське герцогство	Династія Габсбургів
XIV ст.	1356 р. — «Золота булла» Карла IV — правила обрання правителів Священної Римської імперії	Люксембурзька династія
XV ст.	Розчленована країна, спільний виборний глава держави, сильна влада місцевих правителів та представницьких органів. До початку XIX ст.	Династія Габсбургів

У XIV ст. до влади прийшла **Люксембурзька** родина. Її успіхом стала подія 1338 р., відколи депутати рейхстагу ухвалили, що титул імператора не потребує освячення Папи Римського.

У 1356 р. Карл IV (1346–1378) видав «Золоту буллу», яка впорядковувала правила обирання правителів Священної Римської імперії. Зокрема, церемонія мала відбуватися в місті Франкфурт-на-Майні на зборах *курфюрстів* (виборців), куди входили король Чехії, архієпископи Майнца, Кельна та Тріра, пфальцграф Рейнський, герцог Саксонії і маркграф Бранденбурга. Отже, держава фактично перетворилася на королівство. Династія **Габсбургів**, яка повернулася в XV ст., отримала в спадок розладнану систему. Кожне князівство скликало ландтаг, на якому представники від станів обговорювали місцеві питання. Монархи майже нічого не вирішували. Попри все, Священна Римська імперія не розвалилася, а проіснувала в роздробленому вигляді до початку XIX ст.

Печатка Карла IV Люксембурзького, якою він засвідчив «Золоту буллу», 1356 р.

Думаємо і діємо!

1. Як діяв німецький рейхстаг? Чим він відрізнявся від станово-представницьких зборів в інших країнах Європи? 2. Покажіть на мапі територію Священної Римської імперії періодів правління Оттона I та Фрідріха II. Як змінювалися межі держави? 3. Розгляньте печатку Карла IV Люксембурзького. Що означають предмети в його руках? Кого і що зображено на гербах, які розміщені обабіч трону? Установіть, яким сучасним європейським державам належать обидва? Яку роль відіграв король Карл IV в історії Чехії? Дізнайтеся самостійно.

15.3. Як розвивалися італійські міста в XII – XV ст.?

Упродовж XII–XV ст. Італія розвивалася як розроблена держава. Ще від античного періоду вона вважалася цінною складовою Римської імперії, а тому, ніби магнітом, притягувала завойовників. Південь на тривалий період підкорили візантійці, араби, опісля — нормани. На початку XIII ст. там майже припинилася торгівля. Регіон перетворився на сільськогосподарський, яким залишається й донині. Папську область у Центральній Італії розділили князі та графи, які безперервно воювали, що ускладнювало контакти Півдня і Півночі.

За стародавніх часів Північна Італія славилася своєю міською культурою, ремеслами та торговельними маршрутами. Хоч усе це й зазнало руйнувань на початку Середньовіччя, античний спадок ще впливав на розвиток регіону. Від XI ст. у Північній Італії рицарі «зливалися» з містянами, тому не утворювали звичної для Європи феодальної драбини. Отож ключові ролі відігравали великі міста, з-поміж яких Флоренція, Венеція, Мілан, Генуя та Болонья, що поступово переросли в держави. Їхні ремісники славилися високоякісними виробами, а купці заповнили весь європейський простір, продаючи крам зі Сходу (тканини, вина, прянощі та чимало іншого). Завдяки постійним грошовим надходженням розквітли банки. Скажімо, флорентійська родина Перуцці надавала позики французьким та англійським королям (щоправда, коли ті в роки Столітньої війни відмовилися віддавати борги, кредитори розорилися). Міське повітря вабило й селян. Їх навіть спонукали переселятися. Зокрема, у 1257 р. у місті Болонья ухвалили закон («Райський акт»), відповідно до якого переведення будь-кого в стан «тих, які працюють», каралося штрафом тому, хто підкорював, та відрубанням руки і ноги тому, хто підкорився. Як наслідок, упродовж XIII–XIV ст. чисельність північноіталійських городян сягала десятків тисяч осіб. Деякі міста, розвиваючись, засновували власні колонії (наприклад, Генуя володіла Кафою (Феодосією) в Криму).

Мовою історичного джерела

Уривок із промови дожа міста Венеція, XV ст.: «Щороку Венеція вивозить у Ломбардію товарів на таку суму: на 100 тис. дукатів конопель, на 25 тис. дукатів бавовни, на 30 тис. дукатів бавовняної пряжі, на 120 тис. дукатів італійської вовни, на 250 тис. дукатів парчі та шовкову, на 30 тис. перцю, на 64 тис. кориці, на 8 тис. імбиру, на 95 тис. цукру, на 30 тис. швейного та вишивального приладдя, на 120 тис. красильного дерева, на 50 тис. інших барвників, на 250 тис. крейди і на 30 тис. рабів. Я не рахую прибутку від продажу солі (1 млн дукатів). Погодьтеся, що така торгівля дуже вигідна. Подивіться, скільки вона приводить у рух кораблів, щоб перевезти товари в Ломбардію, щоб їхати за ними в Сирію, у Романію, в Каталонію, у Фландрію, на Кіпр, у Сицилію, в усі кінці світу. ... Прибуток купців становить щонайменше 600 тис. дукатів...».

На початку XII ст. Флоренція з околицями перетворилася на комуну. Із 1138 р. в ній діяло виборне правління, очолюване консулами й радою, куди в різні періоди входило 100–150 «депутатів». Окремі питання обговорювали на загальних народних зборах. Флорентійці виступили проти феодалів, які жили не-

подалік. Їхні замки зруйнували, а самих переселили в місто. Натомість у **Венеції** правили дещо по-іншому. Її очолював дож, якого обирали пожиттєво. Йому допомагали 6 порадників та колегія 40 мужів, які спільно розв'язували найважливіші проблеми. У XIII ст. венеційці уклали «*Золоту книгу*», куди записали найвизначніші родини і лише з-поміж них обирали собі керівників. Місто **Мілан** уважалося осердям Ломбардії. Декілька разів його руйнував німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, але воно щоразу відроджувалося. Ремісничі майстерні забезпечили йому промислове піднесення. У XV ст. владу перейняв *кондотьєр* (командувач війська) Франческо Сфорца. За правління його родини міланці відчували себе не тільки громадянами сильної держави, а й долучилися до творення знаменитої культурної спадщини пізньосередньовічної та ранньомодерної Італії. Отож населення італійських міст переважно утворювало *республіки*, де управляли народні обранці. Так містяни начебто самостійно поряdkували колективним життям. Водночас від XV ст. значно посилювалися впливові династії. Подекуди утвердилися олігархи — знатні й багаті люди, які прагнули керувати й розпоряджатися значними прибутками, що стікалися звідусіль.

Місто Флоренція, малюнок-мапа, XV ст.

Місто Генуя, малюнок-мапа, XV ст.

Думасмо і діємо!

1. Чому деякі італійські міста називають республіками? Покажіть на мапі території італійських міст-держав, торговельні шляхи, якими ті користувались. Що спільного та відмінного в плануванні, розташуванні, забудові міст Флоренція і Генуя, які зображено на мапах XV ст.? 2. Прочитайте текст історичного джерела. Які товари вивозили венеційські купці з міста? Із якими країнами вони торгували? Покажіть ці країни на мапі. Яку роль відіграли італійські міста в історії хрестових походів? 3. Чому деякі родини з італійських міст-держав могли втручатися в життя та в державні справи європейських монархів?

У той час, коли...

Тоді...

в Німеччині та в Італії

962 р. — утворення Священної Римської імперії

1122 р. — укладання Вормського конкордату

1356 р. — ухвалення Карлом IV Люксембурзьким «Золотої булли»

на теренах України

959 р. — надсилання руською княгинєю Ольгою послів до німецького короля Оттона I, щоб спорядив у Русь проповідників християнства

1118 р. — написання руським князем Володимиром Мономахом книжки «Повчання дітям»

1362 р. — розгортання битви поблизу річки Сині Води між військами Великого князя Литовського Ольгерда та ординських ханів; приєднання Поділля до Литви

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Обчисліть, скільки років минуло між датами: створення Священної Римської імперії та ухвалення Карлом IV «Золотої булли»; укладення Верденського договору та Вормського конкордату. Скільки років правили: Оттон I, Фрідріх I Барбаросса, Фрідріх II, Карл IV? Обчислення запишіть у зошит.

2. Покажіть на мапі, як змінювалася територія Священної Римської імперії у X–XV ст.? Покажіть на мапі італійські міста-держави в послідовності їх розташування з півночі на південь, зі сходу на захід.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Як ви розумієте словосполучення «феодално-теократичний характер Священної Римської імперії»? **Б.** Доберіть 1–2 усталені вислови, що були б співзвучними із фразою «ходити в Каноссу». **В.** Розкажіть про Священну Римську імперію та італійські торговельні республіки, використавши ілюстрації з параграфа й розташували їх у логічній послідовності.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. А. Використовуючи пошуковий сервіс «Гугл», у зошиті намалюйте схему, у якій відобразить організацію влади в місті Генуя. **Б.** Що спільного й відмінного між давньогрецькими полісами й італійськими містами-державами XII–XV ст.? **В.** Чому німецького короля-імператора Оттона I вважають визначним європейським діячем X ст.? Хто з князів/княгинь Русі був/була його сучасником/сучасницею? Чи можна їх теж назвати визначними? Обговоріть у парах.

6. Уявіть, що ви — купець, який живе в середині XV ст. і торгує бавовняною пряжею. Використовуючи мапи та знання подій Середньовіччя, прокладіть торговельний маршрут, ураховуючи, що вам потрібно вирушити з міста Венеція, закупити пряжу й продати її в одне з міст Ганзи, наприклад, у Любек. Про результати своєї роботи повідомте в класі.

Практична робота

«Вплив військово-торговельних груп норманів-русі на землях Русі-України»

Думаємо і діємо!

У зошиті увідповідніть дати й уривки з «Повісті минулих літ». Які з цих дат можна використати як факти, що підтверджують вплив військово-торговельних груп норманів-русі на державотворення у східних слов'ян? Обговоріть у парах.

А. Кінець V ст.

Б. 860 р.

В. 882 р.

Г. 907 р.

1. «...Рушили Аскольд і Дір війною на греків і прийшли туди...»

2. «...І повісив Олег свій щит на воротах Царгорода – на знак перемоги...»

3. «...Збудували вони місто в ім'я старшого брата свого і нарекли його Київ...»

4. «...І сказав Олег: “Це буде мати городам руським”...»

Думаємо і діємо!

Увідповідніть початки й закінчення речень, що пояснюють походження назви «Русь». Перепишіть їх у зошит. У парах обговоріть, які з цих речень годяться для підтвердження норманської та антинорманської теорій постання Русі.

А. «Русь» («Ruotsi») – це запозичена фінськокомвна назва племен...

Б. «Русь» походить від іранськокомвної назви сарматських племен роксоланів...

В. «Руссю» в VI–VII століттях називали союз племен – полян, деревлян, уличів...

1. ...на територіях яких протікали річки Рось, Росава, Роставиця.

2. ...з яких походив правлячий рід Рюриковичів, що утвердився в місті Київ.

3. ...і в перекладі українською означає «світлий», «русявий».

Думаємо і діємо!

На аркуші із зошита чи блокнота намалуйте схему-мапу «Сусіди східних слов'ян у першій половині IX ст.».

Думаємо і діємо!

Розгляньте мапу. Послугуючись нею як джерелом інформації, виконайте завдання та обговоріть запитання у групах.

А. У зошиті вибудуйте хронологічно-логічну послідовність фактів, що описані в «Повісті минулих літ» і свідчать про норманський вплив на постання держави в Русі: місто Київ, 882 р., князювання, Олег, місто Новгород, Рюрик. Покажіть на мапі місця перебігу відповідних подій.

Б. Випишіть у зошит назви річок та інших водних об'єктів, якими пролягав шлях «із варягів у греки». Як наявність цього шляху пояснює значення поняття «військово-торговельні групи норманів-русів»?

В. Прочитайте назву мапи. Послугуючись підручником з історії України підтвердьте чи спростуйте норманське походження перших князів/княгині Русі.

Думаємо і діємо!

Відредагуйте текст та перепишіть його в зошит. У групах поміркуйте про вплив військово-торговельних груп норманів-русів на державотворення у Русі-Україні.

У IX–X ст. Європа – територія активності норманів, яких слов'яни звали _____. Підприємливі та войовничі вони «полювали» на коштовності, ввозили, вивозили всілякі товари, що ними торгували, а відтак потребували доступу до ринків арабських країн і _____. Ці військово-торговельні спільноти йменували _____ (слово, вірогідно, походить від германського зі значенням «_____»). Одна з них осіла на Середньому _____. Як наслідок – наприкінці X ст. її очільники взялися розбудовувати власну державу, основне населення якої становили _____.

Узагальнення за розділом «Європейське суспільство і держави в X–XV ст. Доба вікінгів. Хрестові походи»

		СКАНДИНАВІЯ	ІСПАНІЯ	ФРАНЦІЯ	АНГЛІЯ	НІМЕЧЧИНА, ІТАЛІЯ			
VIII	— вторгнення арабів на Піренейський півострів (711 р.)								
	— початок Реконкісти (718 р.)								
	— розгортання експансії норманів (793 р.)								
X	Політична роздробленість	— початок династії Капетингів у Франції (987 р.)							
		— утворення Священної Римської імперії (962 р.), Оттон I (936–973)							
		— вікінги досягли берегів Північної Америки (1000 р.)							
XI	Політична роздробленість	— завоювання Англії норманами (1066 р.)							
		— Перший хрестовий похід (1096–1099 рр.)							
		— «Книга страшного суду» (1086 р.)							
		— династія Штауфенів (1138–1254)							
		— Другий хрестовий похід (1147–1149 рр.)							
XIII	Станово-представницькі монархії	Фрідріх I Барбаросса (1152–1190)							
		Генріх II Плантагенет (1154–1189)							
		— початок роботи кортесів у королівстві Леон (1137, 1188 р.)							
		— Третій хрестовий похід (1189–1192 рр.)							
		Філіп II Август (1180–1223)							
		Річард I Левове Серце (1189–1199)							
		Філіп IV Вродливий (1285–1314)							
		— Четвертий хрестовий похід (1202–1204 рр.)							
		Фрідріх II Штауфен (1212–1250)							
		— «Велика хартія вольностей» (1215 р.)							
XIV	Станово-представницькі монархії	Людвиг IX Святий (1226–1270)							
		— період безкоролів'я у Німеччині (1254–1273 рр.)							
		— скликання англійського парламенту (1265 р.)							
		Рудольф I Габсбург обраний німецьким королем (1273 р.)							
		— скликання Генеральних штатів у Франції (1302 р.)							
		— династія Валуа (1328–1589) у Франції							
XV	Абсолютні монархії	— початок Столітньої війни (1337 р.)							
		— «Золота булла» Карла IV (1356 р.)							
		— шлюб Ізабель I та Фернандо II (1469 р.)							
		— кінець Столітньої війни (1453 рр.)							
		— « Війна троянд » (1455–1486 рр.)							
		— перетворення Франції на абсолютну монархію (1461–1483 рр.)							
Людвиг XI (1461–1483)									
— утворення Королівства Іспанія (1479 р.)									
— завершення Реконкісти (1492 р.)									

Матеріальне і духовне життя європейського Середньовіччя

Розділ 4

1. Вітраж, собор, місто Шартр, XII–XIII ст.
2. Механічний годинник, місто Прага, XV ст.
3. Середньовічні окуляри, портрет, XV ст.
4. Гармати під час Столітньої війни, мініатюра, XV ст.
5. «Сім вільних мистецтв» у вигляді середньовічних модниць, мініатюра, XV ст.

§ 16. Католицька церква в XI–XV ст.

Чи знаєте ви, що...

... ще наприкінці I ст. Папа Римський Климент I заснував перші християнські громади в Криму;

... у 1209–1229 рр. католицька церква організувала хрестовий похід (Альбгойські війни) проти християн;

... у 1321 р. у місті Київ виникло єпископство, а в 1367 р. у місті Галич — митрополія католицької церкви.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Альбгойські війни (від поєднання слів «альбгойці» і «війна») — війни, що їх наприкінці XI — на початку XIII ст. вели рицарі Північної Франції, а пізніше — король проти альбгойців у південнофранцузькій провінції Лангедок.

Альбгойці (від назви міста Альбі, що в Південній Франції) — прихильники катарів та вальденсів, які діяли впродовж XII–XIII ст., виступали проти деяких учень і правил католицької церкви, закликали повернутися до християнства періоду апостолів, жили самотньо й скромно.

Єретик (від грецького слова «айретікос» — «той, який вибирає», «відщепенець») — відступник від загальноновизнаних поглядів; віровідступник.

Інквізиція (від латинського слова «інквіро» — «розслідувати», «розшукувати») — підпорядкована папам римським слідча і судова служба католицької церкви, створена в XIII ст. для боротьби з єретиками; жорстокі знущання, катування.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/pwZcE6k7>

QR 16.1. Як жили в середньовічних монастирях?

QR 16.2. Що відомо про жєбручі чернечі ордени?

16.1. Як розвивалася католицька церква після розколу? Чим уславився Тома Аквінський?

У 1054 р., як вам уже відомо, між Східною та Західною церквами відбувся розкол. Адже на той час обидві гілки християнства настільки відрізнялися, що утримувати єдність аж ніяк не вдавалося. Патріархи залежали від влади візантійських імператорів, тоді як папи римські спиралися на свої сили та намагалися впливати на монархів.

Зацікавлення античними творами сприяло відродженню філософії. Видатним її представником вважають **Тома Аквінського (*1225–†1274)**. Він досліджував праці *Аристотеля*, на основі яких висловив оригінальні думки про будову Всесвіту та роль людини в ньому, наполягав, щоб розум підтримував віру, щоб науки слугували церкві. До прикладу, він доводив, що духовна влада важливіша за світську. Монархію уважав справедливою формою правління, адже це Бог установив порядок на Землі. Так само, по-божому, королі мусили дбати про лад у власних державах. Водночас Тома Аквінський не сприймав абсолютної монархії, переконуючи, що всевладдя краще обмежувати. Його ідеї великою мірою визначали перебіг подій у середньовічній Європі.

Тома Аквінський, портрет, XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі межі поширення впливів католицької та православної церков. 2. Розкажіть про Ключіньську реформу. Яке вона мала значення для розвитку католицької церкви? Чи існує целібат у православної церкві? 3. З'ясуйте, що означає слово «томізм». Яку роль це вчення відіграло в історії католицької церкви? Розгляньте портрет Томи Аквінського. Як предмети в руках філософа свідчать про його погляди та наукові зацікавлення?

16.2. Як церква боролася з єретиками, диваками та відьмами?

У Середні віки рідко хто наважувався заперечувати вчення та правила церкви. Це могло бути смертельно небезпечним. Тих, хто проповідував християнську віру інакше, ніж учили духовні особи, йменували **єретиками**. Їх цькували і нещадно карали. Так у першій третині XIII ст. на півдні Франції винищили *катарів (альбігойців)*.

Вони проповідували, що для спасіння душі достатньо поводитися скромно, уникати земних спокус і насолод, а не звертатися до священників. Римські ієрархи оголосили проти незгодних хрестові походи, так звані **Альбігойські війни (1209–1229)**. Пі-

сля їх закінчення створили **інквізицію** — особливу церковну службу, що боролася з ересями, по суті, своєрідну поліцію та суд. Інквізиторів наділили повноваженнями проводити розслідування і допити, визначати винних. Вироки виконували уповноважені від світської влади.

Однак не тільки еретики ризикували життям. Будь-хто, хто поведився дивно, викликав підозри й міг дорого заплатити за свою дивакуватість. Особливо вперто переслідували юдеїв, які оселялися в містах відчуженими общинами й майже не контактували з християнським світом. Їхню мову і релігію не розуміли. Їм приписували спілкування з темними силами, тому, коли траплялося стихійне лихо, саме їх карали за «змову» з природою. Подекуди юдеям наказували носити спеціальний одяг, за яким їх упізнавали на вулиці. Зафіксовані випадки, коли через релігійну нетерпимість їх виганяли з країни.

У «групі ризику» також перебували жінки, на яких «полювали» за відьомство. Хлопцеві достатньо було звернути увагу на вродливу дівчину, як її звинувачували у виготовленні «збабливого» зілля. Подекуди пійманих «відьом» катували, вимагаючи зректися нечистої сили. Часто їх кидали в річку. Якщо підозрювана тонула, вину з неї знімали. Якщо виживала, її судили і спалювали на вогнищі. Інквізитори вважали, що, вбиваючи тіло, вони рятують душу, тому не переймалися кількістю невинних жертв. Але, що дивно, авторитет церкви був настільки непохитним, що, незважаючи на її злочини, віряни не відверталися від релігії та духівництва.

Томас Торквемада, портрет, XV ст.

Думасмо і діємо!

1. Поясніть значення слів «катари» («альбігойці»). Обчисліть, скільки років тривали Альбігойські війни. Де, чому і проти кого вони велися? 2. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся біографію Томаса Торквемади. Чому його називали «Великим інквізитором Іспанії»? 3. Чому церква цькувала еретиків, юдеїв та відьом? Сучасні критики влади часто вживають усталений вислів «полювання на відьом». Поясніть його значення, опираючись на історичну традицію. Обговоріть у парах, чому в 1982 р. Папа Римський Іван Павло II вибачився за «помилки» інквізиції, а згодом кілька разів засудив її за «нетерпимість і навіть насильство в служінні правді»?

16.3. Чому папи римські потрапили в «полон»? Як розгорталася Велика схизма?

В одному з попередніх параграфів йшлося про те, що французький монарх Філіп IV Вродливий ув'язався в конфлікт із католицькою церквою щодо податків. Король уважав, що папські апетити надто великі і намагався примусити духовництво сплачувати податки до французької казни. Папа Римський Боніфацій VIII вимагав, аби з Франції сплачували такі суми, як і раніше. Суперечка «вирішилася» настільки несподівано й гостро, що ніхто не міг уявити. У 1302 р. Боніфацій VIII відлучив Філіпа IV від церкви й оголосив про вищість духовної влади над світською. Хоча відлучення насправді нічого не означало, правитель настільки розгнівався, що наказав вірним слугам заарештувати церковного очільника. Коли той помер від такого приниження, столицю католицизму перенесли у французьке місто Авіньйон.

Так розпочався сумновідомий **Авіньйонський полон пап**, котрий тривав із 1307 р. по 1376 р. Упродовж цього періоду керівниками церкви призначали лише французів. Вони, звісно, виконували бажання королів, спочатку — Капетингів, потім — Валуа. Вигнанці проклинали англійців за Столітню війну, вели перемовини з німецьким духовництвом про допомогу

Франції тощо. Коли таку поведінку визнали негідною і сьомий Папа «Авіньйонський» Григорій XI повернувся в Рим, розгорівся новий конфлікт.

У 1376 р. обрали чергового папу в Авіньйоні. Але одночасно інший верховодив у Римі! Утворилося релігійне двовладдя, яке підривало міць католицької церкви. Розкол назвали **Великою схизмою**, що тривала в 1376–1417 рр. Намагаючись виправити помилку, духовництво вибрало ще іншого Папу Римського, що вкрай загострило ситуацію. Відтоді католиками опікувалися три поводири, яких підтримували різні можновладці. Щоби вислужитися перед «своїми», кожен із «першосвященників» активно кляв їхніх супротивників. Так, на початок XV ст. чи не всі королі виявилися відлученими від церкви! Ситуацію виправили в 1417 р. на Вселенському соборі в місті Констанц, що в

південній Німеччині, де зрештою вибрали одного Папу та віддали йому Рим. Велика схизма негативно вплинула на репутацію католицизму. Однак відбулись і позитивні зрушення. Упродовж XV ст. дійшли згоди, що папи римські зобов'язані виконувати рішення церковних соборів, куди регулярно збиралися представники вищого духовництва різних держав. Такий контроль пішов на користь Західній церкві.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі міста Рим, Авіньйон, Констанц. 2. З'ясуйте значення слова «схизма». Чому події 1376–1417 рр. назвали Великою схизмою католицької церкви? 3. Обчисліть, наскільки тривалишим виявився Авіньйонський полон пап, аніж Велика схизма.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

1054 р. — розділення християнської церкви на Східну і Західну

1307–1376 рр. — перебування пап у полоні в місті Авіньйон

1376–1417 рр. — розгортання Великої схизми

на теренах України

1054 р. — упокоєння Ярослава Володимировича (Мудрого), князя Русі

1303 р. — утворення Галицької митрополії Руської православної церкви

1387 р. — включення Галичини до складу Польської держави

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Позначте на лінії часу дати розколу християнства, Авіньйонського полону пап, Великої схизми. Укладіть і розв'яжіть 2–3 хронологічні задачі, встановлюючи віддаленість подій одна від одної та від сьогодення.

2. Послуговуючись мапою, розкажіть про релігійну ситуацію в Європі в XI–XV ст.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Поясніть, у чому відмінності між православ'ям і католицизмом? **Б.** Розкажіть про ситуацію в католицькій церкві упродовж XI–XV ст., використовуючи слова й словосполучення «Альбгойські війни», «сретик», «інквізиція». **В.** За текстом параграфа підготуйте кросворд із п'яти слів на тему «Тома Аквінський».

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. **А.** Оцініть вплив католицької церкви на розвиток середньовічної культури. **Б.** У групах обговоріть питання: «Чому в середньовічному суспільстві з'являлися єретики?».

6. Послуговуючись пошуковим сервісом «Гугл», укладіть добірку зображень, що ілюструватимуть, як одягалися духовники найбільших світових релігій. Прокоментуйте дібрані картини.

§ 17. Середньовічні школи та університети. Наукові й технічні досягнення. Книгодрукування

Чи знаєте ви, що...

... упродовж 1481–1482 рр. на посаді ректора Болонського університету перебував галичанин, уродженець міста Дрогобич, син солевара або ремісника Юрій Котермак;

... за деякими припущеннями, першим українським книгодрукарем був Степан Дропан, який ремісничував у місті Львів та в 1460 р. подарував власну друкарню тамтешньому монастиреві святого Онуфрія.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Університет (від латинського слова «універсітас» — «сукупність (тих, які вчать, і тих, які навчаються)») — заклад вищої освіти (з гуманітарними і природничими факультетами). Активно відкривалися у Європі в Середньовіччі.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/FwZcTXp9>

QR 17.1. 5 технічних новинок Середньовіччя.

17.1. Де і як навчалися в Середні віки? Як постали європейські університети?

Середньовічне навчання,
мініатюра, XIV ст.

У Ранньому Середньовіччі за освітою наглядала церква. Ситуацію змінив розвиток міст, жителі яких потребували знань для здобуття професій. Тому саме містяни (аж ніяк не рицарі) опікувалися школами, що від XII ст. відкривалися повсюдно. Окрім тих, які діяли при храмах, з'являлися приватні світські. Популярності набувало ще одне цікаве явище: з XIII ст. Європою мандрували вчителі, які проводили заняття з дітьми за певну плату. Навчання тоді виглядало незвично: без підручників і зошитів. Зазвичай учитель читав уголос із власної книги, а учні повторювали за ним. За будь-який непослух карали різкою. Так своєрідно насамперед опановували правила християнського віровчення; училися писати: спершу — видряпувати

на воскових дощечках, згодом — пером на пергаменті; рахувати на пальцях. Поступово перелік умінь і предметів збільшувався та ускладнювався. Усього студіювали сім «вільних мистецтв»: *тривіум* — граматику, риторику (красномовство) та діалектику (логіку); *квадривіум* — арифметику, геометрію, астрономію та музику.

Мовою історичного джерела

Тілесні покарання в школі (за текстом «Швабського зеркала» («Швабських законів»)), XIII ст.: «Якщо вчитель б'є учня посоною або рукою, але так, що кров не виступить, то він за це не відповідає. Якщо він ударить так, що з носа кров потече, то й у цьому разі він до відповідальності не притягається. Якщо ж він його ударить, хоч і не посоною, по інших частинах тіла так, що виступить кров, то він повинен за це відповідати, а якщо він уб'є його на смерть, то підлягає судові...».

В Італії, де міста розвивалися доволі швидко, громадяни потребували якіснішої освіти. Тому вже в другій половині XI ст. там з'явилися **університети** — вищі навчальні заклади, де здобували найґрунтовніші знання. Вважають, що першим у 1088 р. заснували Болонський університет, близько 1168 р. — Оксфордський (Англія), у 1215 р. — Паризький, у 1230 р. — у місті Саламанка (Іспанія). У Центрально-Східній Європі найдавніше виникли Празький (Чехія, 1348 р.) та Краківський (Польща, 1364 р.). Вони часто займали цілі квартали, де в *колегіях* (гуртожитках) жили й навчалися студенти. Університети отримували

вали привілеї, кошти від духовництва, феодалів, завдяки цьому розширювали власні території, залучали кращих викладачів, займалися наукою. Кожен заклад мав зазвичай чотири факультети: філософський, правничий, медичний, богословський.

Студентам велося нелегко. Вони самостійно дбали про харчування в чужому місті й оплату за навчання. Юнаки з незможних сімей шукали підробітки або жебракували. Стати до ремесла в майстерні було майже неможливо, бо там працювали підмайстри, учні та різнороби — містяни. Тому студенти погоджувалися на принизливі пропозиції. Наприклад, інколи доглядали за міськими цвинтарями. Щоби скласти іспити й отримати вчений ступінь бакалавра чи магістра (не кажучи вже про доктора) права, медицини чи богослов'я, доводилося навчатися в поті чола, ще й сплачувати внесок у касу університету. Ті, у кого в кишенях «гуляв вітер», а «наука» видавалася непосильною, залишалися «вічними» студентами.

Мовою історичного джерела

Лист студента Оксфордського університету до батьків, XIII ст.: «Цим повідомляю Вас, що я з величезним старанням навчаюсь в Оксфорді. Але відсутність грошей дуже заважає моему просуванню до промоції (екзамену), тому що минуло вже два місяці відтоді, як я востаннє отримав гроші, котрі Ви мені надіслали. Це місто вельми велике і висуває його мешканцям великі вимоги. Я мушу винаймати квартиру, купувати все необхідне і робити, крім того, багато непередбачених витрат. Тому я шанобливо звертаюся до Вашої батьківської турботливості, щоб Ви з божественного співчуття підтримали мене, щоб я міг повністю закінчити те, що я так добре розпочав...».

Думаємо і діємо!

1. Чому предмети, які опановували в середньовічних закладах освіти, називали «вільними мистецтвами»? Зіставте перелік тодішніх предметів із тими, що ви вивчаєте в школі. Які з них схожі? 2. Покажіть на мапі місця розташувань найвідоміших європейських університетів. Чому перші університети постали в Італії? Чому їх не засновували в Русі-Україні? 3. Як навчалися і жили тодішні учні й студенти? Обговоріть у парах, використовуючи тексти, що вище.

17.2. Як філософи впливали на розвиток наук? Яке значення винайденого Йоганном Гутенбергом книгодрукування?

Тогочасні науки опиралися передусім на теологію (богослов'я) та філософію. А вони, своєю чергою, формували уявлення про світ, про сенс людського життя. Сьогодні чи не найславетнішим середньовічним богословом і любомудром вважають француза **П'єра Абеляра (*1079—†1142)**. Свої думки він висловив у творах «Християнська теологія», «Так і ні», «Історія моїх нещасть», «Пізнай самого себе». У них учений переконував, що всі релігійні тексти (окрім Біблії) потребують ретельного дослідження, адже туди могли вкратися помилки. Також він стверджував, що християнські заповіді можливо обґрунтувати за допомогою розуму та логіки; закликав до віротерпимості; розповідав, що Бог відкривав язичникам Ісуса Христа різними способами. За такі погляди вільнодумця двічі засуджували на церковних соборах. Окрім того, він зазнав нещасливого кохання, таємно обвінчавшись зі своєю ученицею Елоїзою, талановитою і мудрою дівчиною. Її знатні родичі постали проти шлюбу. Закохані розлучилися і вимушено прийняли чернецтво. До наших днів збереглося їхнє листування — справжній скарб літератури Середньовіччя.

П'єр Абеляр та Елоїза,
мініатюра, XIV ст.

Від XIII ст. європейські мислителі активно цікавилися арабськими та здебільшого античними науками. Це спонукало їх сумніватися в обстоюваних духівництвом застарілих забобонах. Англійський філософ, професор, викладач Оксфордського та Паризького університетів **Роджер Бекон (*1214—†1292)** доводив, що підґрунтям теорії є досвід — справжнє «джерело» знань.

«Зонішній» досвід, що його людина набуває завдяки органам чуття, допомагає пізнавати предмети, а «внутрішній» — це Боже осяяння, інтуїція. А ще він витлумачував, що факти треба завжди перевіряти. Для цього найкраще годиться математика — найлегша і доступна кожному, хто сумнівається в достовірності інформації. Ідеї Роджера Бекона рухали наукове пізнання шляхом від «сліпої віри» до практичних досліджень. Із-поміж руських науковців варто виокремити галичанина **Юрія Котермака (Дрогобича) (*1450–†1494)**, доктора філософії і медицини, астронома, автора трактатів, віршованих промов та послань до Папи Римського. Наприкінці XV ст. він написав книжку «Прогностична оцінка поточного 1483 року», що містила відомості з багатьох галузей знань.

Справжній переворот у тодішній культурі відбувся після винайдення книгодрукування. У середині XV ст. німецький ювелір **Йоганн Гутенберг (*1397/1400–†1468)** придумав «рухомі літери», з яких набирали текст, і фарбу для них. Першою з-під друкарського верстата вийшла у світ *Біблія* одразу в 180 примірниках. Поступово видавничі майстерні виникали чи не у всіх західноєвропейських державах. Відкриття кмітливого німця зробило книжки доступними, пришвидшило поширення знань та інформації. Рукописи створювали переважно в монастирях, тому, з одного боку, із появою друкарства церква втрачала вплив на суспільство, а з іншого — кількість тих, хто могли читати Боже слово, значно зросла.

Мовою історичного джерела

Із листа П'єра Абеляра до Елоїзи, перша третина XII ст.: «Ті, хто зараз навчається в монастирях, до того скніють у невігластві, що задовольняються звуками слів, не хочуть мати і гадки про їх розуміння і наставляють не серце своє, а один язик... І що може бути смішніше за це заняття — читати, не розуміючи? Адже, що осел із лірою, те й читець із книгою, коли він не вміє зробити з нею того, на що вона призначена. І значно пристойніше було би таким читцям зайнятися чимось іншим, де була б якась користь, замість даремно дивитися на літери Писання і перегортати його аркуші...».

Думаємо і діємо!

1. Доберіть по декілька слів чи словосполучень для розповідей про П'єра Абеляра, Роджера Бекона, Юрія Котермака, Йоганна Гутенберга. Дізнайтеся, у часи яких найвідоміших правителів вони жили та діяли. Результати своєї роботи запишіть у зошит. 2. Як ви гадаєте, чому доля більшості з того-часних видатних людей була нелегкою? Які перешкоди поставали на їхніх життєвих шляхах? 3. Про яку особливість тодішнього навчання писав П'єр

Абеляр у листі до Елоїзи? З'ясуйте значення усталеного словосполучення «осел з пірою». Створіть речення із цим словосполученням.

17.3. Які середньовічні винаходи найбільше прислужилися людям?

Окрім книгодрукування, Середньовіччя уславилася багатьма винаходами. Нині невідома точна дата винайдення пороху. Але вже в XIV ст. у війнах використовували гармати. У 1399 р. із них стріляли навіть гармаші Великого князя Литовського Вітовта в бою проти монголів поблизу річки Ворскла. Пізніше наставала «ера» вогнепальної зброї. Вона зробила непотрібними «послуги» рицарів, обладунки яких кулі легко пробивали. Вже в XVI ст. рицарство занепало остаточно. Отже, порох руйнував не тільки ворожі фортеці, але й «підривав» феодальні порядки.

Сторінка з Біблії, видрукуваної Йоганном Гутенбергом

Деякі винаходи з'явилися унаслідок потреб торговців. Ще давні народи (єгиптяни, фінікійці та греки) добре плавали морями, але лише вздовж узбережжя, бо не вміли орієнтуватися в просторі. Покладалися на зірки й сонце, однак ті часто підводили. Перші згадки про компас датовані 1187 р. Його поява дозволила мандрувати навпростець, відтак було зроблено чимало географічних відкриттів. Визначати час допомагали сонячні та водяні годинники, які хибували неточностями. Вже від кінця XIV ст. на вежах соборів, церков, на громадських спорудах почали встановлювати механічні хронометри. У їхнє начиння вмонтовували

рухомі фігурки, які «витанцьовували» під бій годинникових дзвонів, привертаючи увагу й викликаючи захоплення людей.

У XIII–XIV ст., наслідуючи арабів і візантійців, у Європі захопилися алхімією. Лікарі, аптекарі, ювеліри, хіміки, проводячи досліди, намагалися розгадати таємниці перетворення металів на золото, віднайти «філософський камінь» тощо. Завдяки удосконаленню способів видування скла винайдено окуляри. Уже наприкінці XIII ст. ними послуговувалися для читання, а з XV ст. — для покращення зору. За однією з версій, придумав такі «диво очі» чернець Алессандро делла Спіна з італійського міста Піза. Найдосконаліші лінзи виготовляли венеційці.

Думаємо і діємо!

1. Для кожного з винаходів доберіть докази на підтвердження чи спростування його корисності. 2. Чому впродовж кінця IX–X ст. війська руських князів, ідучи на Візантію, пливли Чорним морем вздовж його західного узбережжя? Чому годинники називають хронометрами? 3. Як сьогодні ставляться до людей, які носять окуляри? Як таких людей сприймали в Середні віки?

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

1088 р. — заснування першого університету в італійському місті Болонья

1445 р. — винайдення Йоганном Гутенбергом книгодрукування

1483 р. — написання Юрієм Дрогобичем книжки з астрономії

на теренах України

1072 р. — ухвалення на з'їзді князів у місті Вишгород збірки законів — «Правди Ярославовичів»

1449 р. — незалежнення Кримського ханства від Золотої Орди

1481 р. — заворушення руських князів супроти Казимира IV Ягеллончика

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. У зошиті обчисліть, скільки століть минуло між заснуванням перших університетів та винайденням книгодрукування в Європі? Позначте дати на лінії/стрічці/шкалі часу.

2. Назвіть університетські центри Середньовіччя та покажіть їх на мапі. Установіть їх належність до держав.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Яким ви уявляєте повсякденне життя середньовічного учня та/або студента? **Б.** Укладіть кросворд із десяти слів на тему «Досягнення наук і техніки в Середньовіччі». **В.** Пізнаючи історію Давнього Китаю, ви дізналися про винайдення китайцями пороху, компаса та книгодрукування. Чому європейцям довелося придумувати все заново?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Оцініть: **а)** вплив церкви на освіту в Середньовіччі; **б)** наслідки виникнення університетів у Європі; **в)** значення книгодрукування для розвитку європейської культури.

6. **А.** Намалюйте винайдені предмети або пристрої, що, на вашу думку, входять до п'ятірки найкорисніших у Середньовіччі. Влаштуйте виставку своїх робіт у класі. **Б.** Індивідуально або в групах підготуйте навчальні мініпроекти: «Диспут у середньовічному університеті», «Болонський університет у Середньовіччі та сьогодні», «Вигадки і факти в життєписі Юрія Котермака (Дрогобича)». Презентуйте результати своєї роботи в класі.

§ 18. Архітектура і мистецтва. Гуманізм. Раннє Відродження

Чи знаєте ви, що...

... в Україні однією з відомих пам'яток архітектури романського стилю є церква Святого Пантелеймона, зведена наприкінці XII ст. у селі Шевченкове, що поблизу Галича Івано-Франківської області; ... дещо пізно, у другій половині XVI ст., Відродження проникло в українські простори, де в Галичині, зокрема в місті Львів, створили найбільш виразні пам'ятки архітектури, від чого й поширилася назва — «галицький Ренесанс».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Вітраж (від латинського слова «вітрум» — «скло») — малюнок на склі або візерунок із кольорового скла.

Готичний стиль (від італійського слова «готіко» — «готичний») — період у мистецтвах (здебільшого в архітектурі), що тривав у Західній Європі впродовж середини XII–XVI ст. і вирізнявся новизною, «легкістю», витонченістю, ошатністю пам'яток; поняття ввели в обіг діячі Відродження, зневажливо ставлячись до всього, що вважали «варварським».

Гуманізм (від латинських слів «гуманітас», «гуманус», «гомо», що означають відповідно «людяність», «людяний», «людина») — людяність; ставлення, турбота про благополуччя людини, повага до її гідності; у період Відродження прогресивні думки, спрямовані на утвердження прав людини на земне щастя, радість, вільний вияв бажань і прагнень.

Раннє Відродження (від італійського словосполучення «іль прімо Рінасіменто») — період (упродовж XV ст.) розвитку насамперед італійських мистецтв, що опиралися на ідеали гуманізму та орієнтувалися на античні традиції.

Романський стиль (від латинського слова «романус» — «римський») — період у мистецтвах (здебільшого в архітектурі), що тривав головне у Західній Європі впродовж X–XII ст. (подекуди до XIII ст.) і вирізнявся наслідуванням давньоримських традицій; поняття ввели в обіг французькі археологи, історики, мистецтвознавці Шарль де Жервіль та Арсіс де Комон у 1820 р.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/DwZcYl62>

QR 18.1. Що таке «Оттонівське відродження»?

18.1. Як розвивалася середньовічна архітектура? Чим особливі романський та готичний стилі?

Упродовж Середньовіччя європейська культура перебувала під всеохопним впливом християнської церкви. Крім того, пам'ятки середньовічних мистецтв вдало поєднували в собі надбання античного та варварського світів. Упродовж XI–XII ст. у

Західній Європі зародився та недовзі набув поширення **романський стиль**, що найвиразніше виявився в архітектурі. Зовнішнім виглядом (масивними стінами, заокругленими арками) романські будівлі уподібнювалися до тих, що їх зводили в Стародавньому Римі. Численні собори чи невеликі церкви закладали

вздовж шляхів паломників, які ходили молитися до святих місць. Так, між 1080–1120 рр. постав **собор Сен Сернен** у місті Тулуза (Франція). Ця велетенська *базиліка* (споруда у вигляді витягнутого прямокутника, всередині переділеного двома поздовжніми рядами колон), якщо дивитися на неї з висоти, скидалася на латинський хрест. Її тодішнє призначення — не лише слугувати молитовним домом для прочан, а й надавати їм надійний притулок і відпочинок. Кам'яні склепіння храмів забезпечували вогнестійкість, однак усередині вони повнилися напівтемрявою, яка спонукала відвідувачів розмірковувати над життям. Щоправда, до наших днів дійшли й дещо «веселіші» зразки романського будівництва. Прикладом є відома **дзвіниця Пізанського собору** в Італії. Її фундамент виявився заслабким, і вона нахилилася, унаслідок чого зажила світової слави як *«та, що падає»*. Своїми масивними формами Пізанська вежа наче повертає нас у велич античних днів.

«Вежа, що падає», місто Піза, сучасна світлина

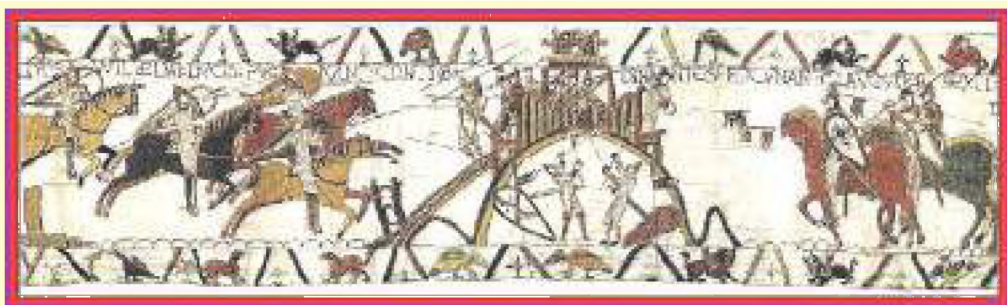

Базиліка Сен-Сернен, місто Тулуза, сучасна світлина

Неперевершеним шедевром романського стилю у килимарстві вважають гобелен (килим), що його виготовили для собору міста Байо (Франція). На лляному полотні завширшки 0,5 м і завдовжки 68,38 м вовняними нитками червоного, чорного, зе-

леного, синього кольорів та їх відтінків вишили 626 зображень людей, 731 тварин, 376 човнів, 70 споруд і дерев! Килим «розповідає» про норманське завоювання Англії, зокрема про перемогу Вільгельма Завойовника поблизу міста Гастінгс у 1066 р. Майстрині надзвичайно точно відтворили одяг, зброю, обладунки, епізоди битви. Сьогодні «гобелен із Байо» — це чи не найголовніше зображувальне джерело для вивчення історії Британії середини XI ст.

Килим із міста Байо, фрагмент, XI ст.

*Витраж, собор,
місто Шартр,
XII–XIII ст.*

Упродовж XII–XVI ст. у Європі виник і поширився **готичний стиль**. Італійські мислителі пов'язували його з племенами готів, вважаючи «варварським». Однак, як згодом з'ясувалося, їхня думка виявилася хибною. Найяскравіше нові мистецькі риси втілилися в архітектурі. Готичним будівлям притаманні стрілчасті арки, пишнота оздоблення (скульптури, ліплення, різьблення). Вдалі технічні рішення давали змогу створювати «легкі», ніби повітряні, споруди та «впускати» в них світло. У мережані склепіння вдало вплітали **вітражі**, якими заповнювали величезні вікна. Величні готичні храми звели в містах Париж (Франція), Мілан (Італія), Кельн (Німеччина). У Центрально-Східній Європі таким є **собор Святого Віта**, що в місті Прага (Чехія).

Деякі з них проектували настільки велетенськими, що будівельні роботи тривали століттями. Німецькі колоністи «доправили» готику на руські терени. Чудовим її взірцем слугує *Латинський кафедральний собор* у місті Львів. Його будівництво розпочато в XIV ст., проте основний етап зведення припав на XV ст. Архітекторами були майстри з міста Вроцлав (Бреслау).

Серед інших пам'яток готичної архітектури, що збереглися на території України, але також частково втратили первинні форми, варто згадати датовані XV ст. латинські собори Дрогобича, Кам'янця-Подільського тощо.

Собор Різдва Святої Діви Марії, місто Мілан, сучасна світлина

Внутрішній вигляд собору Святого Віта, місто Прага, сучасна світлина

Думаємо і діємо!

1. Чому готичний стиль з'явився після романського? 2. Покажіть на мапі місця розташування найвідоміших романських та готичних пам'яток культури. 3. Чи є у вашому місті/селі будівлі Середньовіччя? Якщо є, то в якому стилі — романському чи готичному — їх споруджено? Поясніть, за якими архітектурними елементами це можливо визначити.

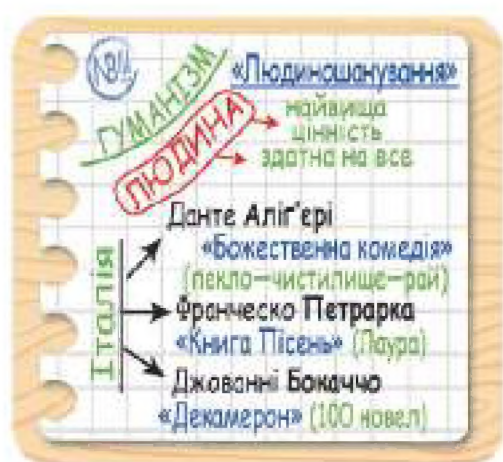

18.2. Чи було гуманним середньовічне суспільство?

Упродовж XIV–XV ст., як уже йшлося, зростання міст та пожвавлення міського побуту привело до змін у свідомості італійців. Духівництво помалу втрачало контроль над тим, що відбувалося в культурі. Провідні ролі переймали світські *інтелектуали* (у перекладі з латини — «письменні»). Вони дедалі частіше зверталися до давньогрецьких і давньоримських надбань передусім у ставленні до людини. Так зародився **гуманізм** («людиношанування»). Його прихильники сприймали людське життя як найвищу цінність, розглядали людину як краще створіння Боже, тому й поважали право кожного на свободу, самостійні рішення, щастя. З іншого боку, кожен мусив відповідати за свої вчинки. Найшанованішими серед гуманістів були вчені та митці — «універсальні люди».

Один із перших — це флорентієць **Данте Аліг'єрі** (*1265–†1321), якого звать «батьком італійської літератури». Він — ав-

тор справжньої перлини світової літератури — поеми «Божественна комедія». Коли Данте минуло тридцять п'ять років, він вимушено покинув рідне місто. А тому ворогів, які занести йому долю, розмістив у пеклі, що стало однойменням першої частини поеми. Другу назвав «Чистилище», третю — «Рай». Зазвичай писав староіталійською, піднімаючи престиж народної мови. Вважають, що поштовхом до літературної творчості Данте Аліг'єрі було нерозділене юнацьке кохання до Беатріче Портінарі. Поетичні традиції митця продовжив **Франческо Петрарка** (*1304–†1374), уродженець міста Ареццо, якого вважають «батьком гуманізму». Попри те, що вірив у Бога, він засуджував неосвіченість духівництва, насміхався над розпусними порядками папського Риму. Цікаво, що в «Книзі пісень» поет теж славив красу й чесноти дівчини Лаури, яку без взаємності кохав упродовж сорока років. Ще один з італійської «тріади» — **Джованні Боккаччо** (*1313–†1375), друг Франческо Петрарки, автор «Декамерону». У цій збірці, що складалася зі 100 новел, він розвінчував провини священнослужителів. Натомість поважав простолюдинів, їхню мужність, порядність і чесність. Загалом показав справжню сутність представників усіх станів, розповів про їхні пригоди: кумедні, трагічні, зворушливі.

Франческо Петрарка і Лаура, мініатюра, XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Чому питання параграфу про гуманізм розпочинається із розповідей про італійських поетів? 2. Чому ідеї гуманізму зародилися в італійському суспільстві? Обговоріть у парах. 3. Що спільного між рядками з поеми Данте Аліг'єрі: «Людина вільна б доти обирала / між двох однаково звабливих страв, / аж поки б, зголоднівши, не сконала» та усталеним висловом «буриданів віслик»? Чи колись вам доводилося робити вибір? Як ви ухвалювали важливі рішення?

18.3. Що таке «Відродження» і чому один із його періодів назвали Раннім?

Гуманізм мав визначальний вплив на культуру й духовність у Середньовіччі. Упродовж XIII–XVI ст. в провідних державах Європи тривав період піднесення наук і мистецтв, що його пізніше назвали **Відродженням**, або **Ренесансом** (від однойменного французького слова). Словосполучення «**Раннє Відродження**», теж «**Ранній Ренесанс**», історики запровадили лише в XIX ст., протиставляючи його уявному «занепаду», притаманному Ранньому Середньовіччю. Нині так називають період (в основному XV ст.) розквіту насамперед італійської культури, яка відновлювала здобутки античності та опиралася на гуманістичні ідеї.

*Собор Санта Марія дель Фьоре,
місто Флоренція, сучасна світлина*

До творення чи не першої пам'ятки архітектури Раннього Відродження долучився знову ж таки флорентієць *Філіппо Брунеллескі* (*1377–†1446). Він спроектував купол собору Санта Марія дель Фьоре, вирішивши проблему потрапляння світла всередину храму. Умілець не лише додумався увінчати споруду гостроверхою конструкцією з віконними отворами, а й порадив виготовити спеціальні пристрої, які дозволяли працювати на великій висоті, що давніше здавалося неможливим. Шедевр майстра сягав 42 м угору! А винахід увійшов у практику, і його широко застосовували європейці в Новому періоді.

Як мовилося, тодішні митці зверталися до традицій та творів античних попередників. Наприклад, скульптор Донато ді Нікколо ді Бетто Барді — звично — **Донателло (*1386–†1466)** вилив із бронзи статую Давида. Також він «уперше з античних часів» виготовив кінний пам'ятник Гаттамелаті, кондотьєру Венеційської республіки. «Вершника» встановили на площі міста Падуя, і надалі він слугував скульпторам зразком для наслідування.

«Давид»,
скульптор Донателло

В історії живопису як талановитий митець уславився **Сандро Боттічеллі (*1445–†1510)**. Його найвідоміші картини — «Народження Венери», «Вигнанка», «Весна», у яких, використавши сюжети давньогрецьких і давньоримських міфів, художник змалював внутрішній світ людини, її смуток, біль, сподівання, надію. Його інтерес до людини вкотре продемонстрував гуманістичне підґрунтя Раннього Відродження.

«Народження Венери», художник Сандро Боттічеллі

Думасмо і діємо!

1. Як ви вважаєте, чому Раннє Відродження не збігається з періодом Раннього Середньовіччя? 2. Чому саме місто Флоренція стало центром діяльності й творчості поетів, художників та скульпторів Раннього Відродження? Обгово-

рять у парах. 3. Згадайте, які з біблійних розповідей і сюжетів із давньоримських міфів утілили Донателло й Сандро Боттічеллі у своїх роботах?

У той час, коли...

Тоді...

в Європі

XI–XII ст. — поширення романського стилю в архітектурі Європи

XII–XVI ст. — поширення готичного стилю в архітектурі Європи

XIV–XV ст. — поширення ідей гуманізму в Європі

XV ст. — поширення культури Раннього Відродження в Європі

на теренах України

Друга половина XI – середина XIII ст. — період поліцентричності Русі

Середина XIV–XVI ст. — перебування українських земель у складі довкільних держав

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Що відбулося давніше: поширення культури Раннього Відродження чи романського стилю в архітектурі; поширення ідей гуманізму чи готичного стилю в архітектурі? Обчислення запишіть у зошит.

2. Покажіть на мапі центри виникнення гуманізму та культури Раннього Відродження, місця створення чи розташування відомих мистецьких пам'яток.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Доберіть по декілька слів чи словосполучень, які ви використали б для розповіді про романський та готичний стилі в архітектурі. **Б.** Чому мова, історія, філософія, теологія, правознавство належать до гуманітарних наук? **В.** Які із семи «вільних мистецтв», що їх вивчали в Середньовіччі, можна вважати гуманітарними? Які з ваших шкільних предметів є гуманітарними?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. **А.** Яке значення творчості Франческо Петрарки, Данте Аліг'єрі, Донателло, Сандро Боттічеллі для розвитку європейської культури? **Б.** Як церква впливала на поширення ідей гуманізму в Європі? **В.** Обговоріть у групах причини й наслідки поширення гуманізму та культури Раннього Відродження в Європі.

6. **А.** Намалюйте схематичні моделі храмів романського і готичного стилів. Відобразіть їхні характерні архітектурні елементи. **Б.** Об'єднайтеся в три групи. Виберіть для кожної зображення історично-культурної пам'ятки, описаної в параграфі. Скопіюйте зображення в двох примірниках. Перший — розріжте на частини (домовтеся, щоб їх кількість була однаковою для кожної групи). Другий — не змінюйте: він слугуватиме основою. Після сигналу вчительки/вчителя «відновіть» цілісність пам'ятки, наклеюючи її розрізані частини на основу. Переможницею стане група, яка впрається швидше та повніше розповість про «своє» зображення.

Практична робота «Школи Русі-України, Волинсько-Галицької держави»

Думаємо і діємо!

Прочитайте літописні уривки-характеристики князів Русі-України та Волинсько-Галицької держави. У зошит запишіть їхні імена й дати правління у хронологічній послідовності. Зробіть висновок про рівень освіченості русько-українських державотворців. Порозміркуйте щодо цього в класі.

А. «...Христолюбивий великий князь Володимир, син Васильків, онук Романів, княживши після отця двадцять літ... Він тлумачив книжне писання, тому що був великий філософ... Євангеліє він списав... Пролог списав він на дванадцять місяців, [де] викладено життя святих... Списав він також і Служебник...».

Б. «...І до книг він мав любов, читаючи їх часто: вдень і вночі. Зібрав багато писців і перекладали вони з грецького на слов'янське, і списали книги многі...».

В. «...У рік [1125] представився благовірний князь, христолюбивий великий князь всієї Русі, що просвітив Руську землю, наче сонце, промені пускаючи...».

Г. «...Став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне. А матері ж дітей своїх оплакували...».

Думаємо і діємо!

Об'єднайтеся в пари. Послуговуючись підручником з історії України, іншими джерелами інформації, обміркуйте відповіді на запитання та виконайте завдання.

1. Укладіть нетривалий (по три-п'ять запитань і відповідей) діалог із подружкою/другом про шкільництво в Русі-Україні.

2. Поясніть, як ви розумієте слова літописця: «Володимир землю зорав і розпушив її. А Ярослав <...> засіяв книжними словами...».

3. Спільно прочитайте твір Володимира Мономаха «Повчання дітям». У зошит випишіть три речення, де князь оповідав про значення освіти в житті людини.

Думаємо і діємо!

Послуговуючись підручником з історії України, пошуковими системами інтернету, виконайте завдання самостійно.

1. Дізнайтеся про бересту як матеріал для письма. Скориставшись простим олівцем, виготовіть стилізований берестяний аркуш та напишіть на ньому розповідь про шкільництво в Русі-Україні та у Волинсько-Галицькій державі.

2. На сторінках руських книг деякі речення починали заголовними літерами — буквицями. Розгляньте їхні зразки в підручнику з історії України і на альбомному аркуші намалюйте буквицю свого імені або прізвища.

Думаємо і діємо!

Розгадайте ребуси. У зошиті з відгаданими словами складіть речення про писемність та книгописання в Русі-Україні і Волинсько-Галицькій державі. Зачитайте свої речення в класі.

Думаємо і діємо!

У зошиті або на аркуші з блокнота складіть кросворд. Назвіть його. Запропонуйте розгадати в класі чи вдома.

1. Напис, зроблений гострим предметом на стіні будівлі (7 літер).
2. Кора дерева, що її використовували як матеріал для письма (7 літер).
3. Матеріал для письма з недубленої шкіри тварин (9 літер).
4. Рукотворний малюнок, що ним ілюстрували книги в Середньовіччі (9 літер).
5. У Русі-Україні — майстерня, де переписували книги (10 літер).
6. Ім'я черниці, доньки князя Всеволода Ярославовича, яка заснувала першу школу для дівчат у Русі (4 літери).
7. Назва своєрідної енциклопедії, укладеної за князювання Святослава Ярославовича (8 літер).
8. Ім'я ченця Києво-Печерського монастиря, якого вважають «батьком» русько-української історичної науки (6 літер).
9. Історично-літературний твір, де опис подій вели за роками (літами) (7 літер).
10. Приміщення для зберігання книг (10 літер).

Узагальнення за розділом «Матеріальне і духовне життя європейського Середньовіччя»

поділ християнства	індульгенція	Тома Аквінський	Данте
Клюнійська реформа	целібат	Томас Торквемада	Аліг'єрі
Альбігойські війни	єретик	Г'єр Абеляр	Франческо
Авіньйонський полон пап	інквізиція	Роджер Бекон	Петрарка
Велика схизма	університет	Йоганн Гутенберг	Джованні
романський стиль	гуманізм	Філіппо Брунеллескі	Боккаччо
готичний стиль	Відродження	Сандро Боттічеллі	Донателло
сім «вільних мистецтв»			

Виникнення та розвиток держав Центральної та Східної Європи в XI-XV ст.

Розділ 5

1. Облога Константинополя, мініатюра, XV ст.
2. Монети Тевтонського ордену, XV ст.
3. Нашестя монголів на Русь, мініатюра, XVI ст.
4. Одруження новгородського князя з боярською донькою, мініатюра, XV ст.
5. Король Іштван I бере в полон супротивника, мініатюра, XIV ст.
6. Весілля князя Ягайла і королеви Ядвіги, мініатюра, XVI ст.

§ 19—20. Польське королівство. Велике князівство Литовське. Боротьба з Тевтонським орденом

Чи знаєте ви, що...

... у 1203–1204 рр. в місті Ерфурт (Німеччина) відбулася зустріч князя Романа Мстиславовича з майбутнім великим магістром Германом фон Зальцом. Імовірно, вони уклали перший договір між Волинсько-Галицькою державою і Тевтонським орденом, після чого руський правитель подарував на потреби рицарів 30 марок, тобто майже 7 кг срібла;

... у Грюнвальдській битві в складі польсько-литовського війська брали участь вихідці з Волині, Галичини, Поділля, Київщини, Чернігово-Сіверщини. Наприклад, Іванка Сушика із села Романів теперішньої Львівської області король Владислав II Ягайло нагородив за подвиги декількома селами в Галичині, а незалежна Україна вшанувала зображенням на поштової марці.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Християнізація — процес прийняття християнства язичниками або вірянами відмінних релігій особисто чи колективно, у деяких випадках примусово.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/CwZcY5GP>

QR 19-20.1. Тевтонський орден і Русь.

19—20.1. Як постало Польське королівство? Чим уславився король Казимир III?

Першим правдивим польським правителем вважають Мешка I (960–992), який належав до династії П'ястів. Ще в 966 р. він охрестив країну. Опісля розширював її межі на захід і схід, приєднуючи землі на узбережжі Балтійського моря, в Сілезії та Малопольщі (зі столицею в місті Краків). Його наступники втяглися в проти-

стояння зі Священною Римською імперією, Чехією, Руссю. Рід П'ястів швидко розростався, тому сварки за престол спалахували чи не щоденно. Упорядкувати успадкування влади нама-

гався *Болеслав II*, який у 1138 р. заповів розподілити повноваження між синами. Так утворилися *Краківське* (чільне), *Сілезьке*, *Мазовецьке*, *Великопольське* й *Сандомирське* князівства. Однак спадкоємці теж перегризлися, і Польща поринула у вир феодалних воєн. Як не дивно, але на початку 1240-х рр. деякий лад внесло монгольське вторгнення (докладніше про це в наступних параграфах). Річ у тім, що після нього польські князі запрошували переселенців із Заходу, переважно німців, які принесли свої традиції господарювання, позитивно впливаючи на внутрішнє життя.

Об'єднав Польщу *Владислав I Локетек* (1320–1333). (Прізвисько походить або від невисокого зросту — «по лікоть», або від надмірних амбіцій у зіставленні з можливостями.) Після 1320 р., відколи отримав королівську корону, енергійно взявся долати опір конкурентів — і родичів із П'ястів, і німецьких колоністів. Роздаючи привілеї містянам та знаті, отримав надійних союзників для протистояння з тевтонцями.

*Монета Казимира III,
XIV ст.*

Його сина *Казимира III*, освіченого юнака, коронували в 1333 р. Після цього той одразу заручився підтримкою вищого католицького духовництва, налагодив добросусідські взаємини з Угорщиною, підібрав надійних союзників у Західній Європі. Проте розв'язання зовнішніх питань коштувало дорого. Щоб помиритися з чехами, він поступився Сілезією, а заради згоди з Тевтонським орденом пожертвував Помор'ям, що на узбережжі Балтійського моря. Водночас цей мир дав

змогу вести війну за волинсько-галицьку спадщину. У 1349 р. після низки успішних походів Казимир III захопив місто Львів та значні території Галичини. Він дбав про розвиток власної держави: упорядкував управління, захищав селян від свавілля феодалів, карбував монети, надавав пільги містам, заснував Краківський університет. Після його смерті в 1370 р. династія П'ястів припинила існування.

Мовою історичного джерела

Уривок про порядкування Казимира III в Галичині, хроніст Янко з містечка Чарнков, XIV ст.: «(Король) змурував місто, котре на честь свого імені назвав Казимиром, а також змурував багато інших міст, насамперед: в землі Руській місто Ламбург, інакше Львів, і два замки, замок Перемишль,

замок і місто Сянок, місто Коросно, замки Любачев, Теробовлю, Галич, Тустань. Всі ці міста й замки дуже міцними мурами, домами й високими вежами, надзвичайно глибокими ровами й іншими оборонними речами оточив задля оздобу народу, задля оборони й опіки Польського королівства. За часів цього короля в лісах, гаях та дібровах було засновано стільки сіл та міст, що стільки ніколи не виникало в Польському королівстві...».

Думаємо і діємо!

1. Назвіть 3–4 події з історії Русі-України, що відбувалися синхронно з польськими впродовж X – середини XIV ст. Виконайте завдання в парах. 2. Покажіть на мапі територіальні зміни в польських князівствах, королівстві. Із якими тогочасними руськими землями межувала Польща? 3. Послугуючись текстом параграфа та уривком із хроніки, складіть план розповіді про внутрішні та зовнішні заходи короля Казимира III. Чому його прозвали Великим?

19—20.2. Як утворилося Велике князівство Литовське?

Литовські племена чи не найтриваліше в Європі залишалися язичниками. У XIII ст., щоб протистояти Польщі, Тевтонському ордену й Русі, вони стали об'єднуватися. У 1253 р. князь *Міндовг* отримав корону від Папи Римського Інокентія IV. Того ж року короновано волинсько-галицького князя Данила Романовича. Така одночасна подія — реакція на монгольське вторгнення. Адже Литва й Русь-Україна мали би слугувати міцним бар'єром між монголами та європейцями. Однак Міндовг скоро повернувся до язичництва, а після його смерті зчинилася смута.

Із XIV ст. успішно правили *Гедимін (1316–1341)*, *Ольгерд (1345–1377)* та *Ягайло (1377–1434)*. Князь Гедимін згуртував численні уділи, на рівних воював із тевтонцями. Щоб почуватися впевненіше, одружив доньку Анну з польським королем Казимиром III. Скориставшись нагодою, взявся потроху приєднувати руські землі. Його сини продовжили експансію на південь. Князь Ольгерд приєднав Смоленщину, від 1349 р. вів боротьбу за волинсько-галицький спадок, опісля прилучив місто Київ, виборов у Константинопольського Патріарха право на відновлення митрополії для русів і литовців. У 1362 р. у битві поблизу річки *Сині Води* розбив монголів. Як наслідок, литовські кордони простяглися від Балтійського до Чорного морів.

У 1385 р., щоб убезпечитися від Тевтонського ордену (і не лише), Ягайло Ольгердович уклав *Кревську унію* з Польщею. За умовами угоди князівство зобов'язувалося ввійти до складу королівства, а власних «громадян» повернути в католицьку віру.

Також Ягайло прийняв ім'я Владислав II, одружився з королевою Ядвігою, ставши водночас польським королем та Великим князем Литовським. Хоча об'єднання сприйняли не всі, зокрема литовці, упродовж XV–XVI ст. обидва народи невпинно зближувалися й міцніли. Згодом Ягайло уступив князювання у Литві двоюрідному братові Вітовту, котрий значно розширив межі Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського, яке тривалий час продовжувало бути самостійним учасником міжнародних відносин.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть 2–3 події з історії Русі-України, що відбувалися синхронно з литовськими впродовж середини XIII–XIV ст. Виконайте завдання в парах. 2. Покажіть на мапі територіальні зміни у Великому князівстві Литовському. Із якими тогочасними руськими землями воно межувало? 3. Згадавши знання з історії України, поясніть, що означав литовський принцип управління щодо підлеглого руського народу: «Старого не змінюємо, нового не вводимо»?

19—20.3. Як постали й діяли лицарські ордени?

Попередньо ви читали про Тевтонський орден як провідну лицарську державу. Але вона виявилася не єдиною такою. Ще до його появи прусси й балти переймали християнство від жителів міста Рига. Саме там у 1202 р. постав орден Мечоносців,

який узявся охороняти купців і захоплювати терени язичників. Його рицарі, здебільшого німецького походження, носили білі плащі з гербами, що зображували червоні хрест і меч, від якого й усталилася назва. Однак зібрати численне військо великим магістрам *Віну фон Рорбаху* та *Волквіну фон Вінтерштаттену* не вдалося. До того ж вони наштовхнулися на опір руських і литовських князів. Спочатку поразки їм завдали новгородці, а в 1236 р. — остаточно розгромили жемайти і земгали неподалік міста Шауляй, що на півночі теперішньої Литви.

У 1237 р., після низки програних воєн, мечоносці влилися в тевтонську державу і стали йменуватися Лівонським орденом, зберігаючи певну незалежність у владі. Депутати *Генерального капітулу* обирали великих магістрів, які призначали *ландмейстерів* Лівонського ордену, а ті — управителів менших провінцій та замків. Щоправда, зайшли німецькі рицарі в Лівонію (сучасних Латвії та Естонії) поводитися вільно, тоді як місцевий люд виконував зобов'язання на їх користь.

У частих війнах лівонці вдавалися до всіляких хитрощів. Із-поміж них — воєнні походи углиб чужих територій. У такий спосіб на межі 1227–1228 рр. у польській Мазовії півтора десятка мечоносців відокремилися в *Добжинський орден*, що отримав назву від осідку в місті Добжин. У 1237 р., як доводять деякі історики, вісім важкоозброєних рицарів та кільканадцять легкоозброєних кнехтів захопили волинське місто *Дорогичин* і спробували контролювати його околиці. Край тій спробі поклав князь Данило Романович. У результаті короткотривалої сутички з його дружиною один «добжинець» загинув, решта з «командиром» потрапили в полон і згодом були передані тевтонцям, які покарали свавільців.

Думаємо і діємо!

1. Через скільки років після заснування ордену мечоносці ввійшли до складу тевтонської держави? 2. Покажіть на мапі місця започаткування орденів: Мечоносців і Добжинського, напрямки походів їхніх рицарів. 3. Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», дізнайтеся докладніше про створення та діяльність Добжинського ордену, інші версії розгортання Дорогичинської сутички.

19—20.4. Як існувала держава тевтонців?

Як уже йшлося, у 1196 р. німецькі рицарі, які прибули в Палестину, заснували **Тевтонський орден**. Однак після втрати

хрестоносцями Святої землі він перебрався в Європу. Стараннями великого магістра *Германа фон Зальци (1209–1239)* тевтонці почали служити угорським королям, за що отримали території на межі з Трансильванією. Вони заповзялися насильно християнізувати жителів дністровсько-дунайських низовин, що належали волинсько-галицьким князям. Завдання виявилось надзвичайно складним, а тому в *1226 р.* великий магістр разом із вірними воїнами вирішили переселитися в Балтію для протистояння язичницьким племенам пруссів. Того ж року від німецького імператора Фрідріха II Тевтонський орден отримав грамоту, згідно з якою йому передано всі майбутні землі, відво- йовані в поган.

Уже до кінця XIII ст. тевтонці розбудували сильну державу зі столицею в місті *Марієнбург*. У 1311 р. вони відмовилися сплачувати данину Папі Римському. Польські королі, сподіваючись на підтримку церкви, оголосили їм війну, але зазнали нищівної поразки та втратили Східне Помор'я. Таким чином, у середині XIV ст. орден зайняв простори між річками Вісла й Нарва. Особливо активно тевтонці боролися проти балтських і слов'янських племен, які ще сповідували язичництво. Численні війни закінчилися розширенням кордонів та хрещенням ятвягів і жемайтів, але схилити шальки терезів на свій бік нападникам не вдалося. Їхній збройний тиск на Литву спонукав тамтешніх князів зближуватися з Польським королівством.

Під час великої воєнної кампанії, що розгорнулася на початку XV ст., об'єднана польсько-литовська армія (куди входили й руські ратники) вирішила дати рішучу відсіч Тевтон-

ському ордену. У **1410 р.** він зазнав дошкульної поразки в битві поблизу міста **Грюнвальд**. Хоча за умовами почесного миру переможені зобов'язувалися лише повернути **Жемайтю**, їх невдача виявилася фатальною. Після війни 1454–1466 рр. тевтонці визнали себе васалами Польщі. Межі їхньої території змінилися майже вдвічі. Проте вони залишалися корисними союзниками проти Великого князівства Московського чи степовиків. Саме тому орден не поспішали знищити. Аж у XVII ст. він увійшов до складу маркграфства Бранденбург.

Думаємо і діємо!

1. Скільки століть проіснував Тевтонський орден? 2. Покажіть на мапі місце створення Тевтонського ордену, територіальні володіння держави тевтонців. Із ким вона сусідила? 3. Розгляньте герб Германа фон Зальци та печатку великих магістрів Тевтонського ордену. Як їхня символіка свідчить про діяльність ордену і його підлеглість католицькій церкві?

19—20.5. Як розвивався і занепадав Тевтонський орден?

Тевтонський орден був схожий на своєрідну середньовічну державу. Її привілейованими «громадянами» вважалися «брати-

рицарі» (нащадки знатних родин) та «брати-священники» (від яких підтвердження родовитості не вимагали). Щорічно «брати-рицарі» збиралися на Генеральний капітул, де ухвалювали рішення щодо нагальних проблем. Найвищою правлячою особою був великий магістр. Дрібнішими справами опікувалися ландмейстери — керівники провінцій. Чимало угідь належало єпископам. Спершу тевтонці не мали великого війська. У 1239 р. в ньому налічувалося заледве 600 рицарів. Пізніше до служби наймали *сержантів* і *кнехтів* (німецьких колоністів, які селилися на завойованих територіях, відпрацьовуючи повинності). Із цими «добровольцями» розраховувалися платнею або феодами.

Тевтонці виживали завдяки комерції. У ній провідні ролі відігравали міста Торн, Кульм, Данціг (сучасні польські Торунь, Хелмно і Гданськ), що входили в Ганзу та контролювали торгівлю в Східній Прибалтиці. Продавали здебільшого полотна й бурштин, від чого одержували чималі прибутки. Наплив срібла давав змогу карбувати монети, що ними розплачувалися в Польщі, Чехії, на русько-українських землях.

У тевтонських володіннях пліч-о-пліч проживали різні (корінні та прийшли) народи, що заважало їхній єдності. Адже місцеві жителі, пруські землевласники, прохолодно ставилися до прибульців: їх сприймали як чужинців. З іншого боку, привілеї, зокрема польської шляхти, приваблювали багатьох із цієї прибулої еліти, унаслідок чого вона віддалялася від одноплемінників та схилилася до союзу з королівством. Такі суперечності підточували державу і стали внутрішніми причинами її падіння.

Рицар-тевтонець,
мініатюра, XV ст.

Думаємо і діємо!

1. Намалюйте схему правління в тевтонській державі. Зіставте та порівняйте її з тими, що ілюструють особливості розподілу влади в інших державах Європи. Обговоріть у парах. 2. Що робили тевтонці для християнізації Східної Європи? Які внутрішні суперечності спричинили падіння Тевтонського ордену? 3. Послугуючись пошуковими системами інтернету, дізнайтеся про дотичність історій Тевтонського ордену та Русі-України.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

966 р. — хрещення князем Мешком I Польщі
1196 р. — заснування Тевтонського ордену
1202 р. — заснування ордену Мечоносців
1237 р. — входження мечоносців до складу Тевтонського ордену
1333–1370 рр. — правління короля Казимира III Великого в Польщі
1385 р. — укладення литовсько-польської Кревської унії
1410 р. — розгортання битви неподалік міста Грюнвальд між польсько-литовським військом та рицарями Тевтонського ордену

на теренах України

988 р. — хрещення князем Володимиром Святославовичем Русі
Приблизно 1199 р. — утворення Волинсько-Галицької держави
1202 р. — утвердження князя Романа Мстиславовича в місті Київ
1238 р. — утвердження князя Данила на престолі в місті Галич
1340–1349 рр. — правління боярина Дмитра Дедька в королівстві Русі
1356 р. — надання магдебурзького права місту Львів
1434 р. — утворення із земель Сяноччини, Перемишльщини, Холмщини, Галичини Руського воєводства в складі корони Польської

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. А. Розпочніть укладання синхроністичної таблиці подій, що відбувалися в Польському королівстві, Великому князівстві Литовському, інших державах Центрально-Східної Європи в середині IX–XV ст. **Б.** Обчисліть, коли відзначали 600-ліття Грюнвальдської битви. Коли відзначатимуть її 700-ліття?

2. Покажіть на мапах: території Польського королівства, Великого князівства Литовського, Тевтонського ордену; місця подій з історії дипломатичних відносин чи протистоянь між цими державами.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Розкажіть про політичні заходи короля Казимира III Великого, короля-князя Владислава II Ягайла. **Б.** Поясніть значення слова «християнізація». Яку роль відігравали рицарські ордени (Тевтонський, Мечоносців, Лівонський) у християнізації Східної Європи?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. У парах обґрунтуйте думку про взаємодію на теренах Центральної, Східної Європи західноєвропейської (католицької), візантійської і руської (православних) культур.

6. А. Об'єднайтеся в групи. Послугуючись різними джерелами інформації, за допомогою комп'ютерної програми Microsoft Office Publisher створіть буклет на тему: «Кревська унія і Русь-Україна».

Б. У парах або групах укладіть запитання для уявного інтерв'ю з учасником Грюнвальдської битви. Інсценізуйте це інтерв'ю та відтворіть його в класі.

§ 21. Чехія. Гуситські війни. Угорське королівство

Чи знаєте ви, що...

... у Грюнвальдській битві в складі польського війська бився нечисленний чеський загін, де перебував і відзначився Ян Жижка, майбутній головнокомандувач таборитів у гуситських війнах;

... спосіб оборони — рухомий табір — українські козаки запровадили й удосконалили, наслідуючи традиції військового мистецтва русів, половців та, зокрема, чехів, які брали участь у гуситських війнах.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Гусити — послідовники вчення Яна Гуса, прихильники протикатолицьких та визвольних ідей у Чехії в першій половині XV ст.

Гуситські війни — ініційована гуситами боротьба чеського народу проти католицької церкви та німецького панування, що тривала в 1419–1437 рр.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/DwZclZqt>

QR 21.1. Кунігунда Ростиславівна — королева Чехії.

21.1—2. Як утворилося Чеське королівство? Чому відбувалися та чим закінчилися гуситські війни?

Перші державні утворення на території сучасної Чехії стали ще в Ранньому Середньовіччі. У VII ст. там з'явилася держава **Само**. Її назва походила від імені напівлегендарного полководця Самона, який у декількох битвах розбив аварів. Однак після нього розпочалися усобиці, що й погубили те слов'янське об'єднання. У VIII – на початку X ст. на його теренах виникло **князівство Велика Моравія**, яке тривалий час протистояло наступу Східного Франкського королівства. Великоморавські князі запросили з Візантії проповідників, серед яких братів Мефодія і Кирила. Упродовж 863–867 рр. вони створили слов'янську абетку, чим започаткували писемність, проводили богослужіння, але під тиском німецького духовництва згорнули діяльність. Пізніше й князівство впало під ударами угрів, поступившись місцем Угорщині, частково Польщі і, власне, Чехії.

Від XII ст. Чехія, зокрема її історичне осердя — Богемія, розпросторилося в Центрально-Східній Європі та перебувала під впливом Священної Римської імперії німецької нації. Із-поміж чеської місцевої знаті піднісся княжий рід *Пржемысловичів*,

представники якого в XIII ст. домоглися корони від Папи Римського. Король *Оттокар II* (1253–1278) навіть хотів бути імператором, але німецькі курфюрсти його не підтримали. Згодом чеські правителі розсварилися між собою, і в XIV ст. їхній владний престол на тривалий період опинився безпосередньо в руках німецьких монархів. З одного боку, пильна увага до Чехії перетворила її столицю (*місто Прага*) на перлину Середньовіччя з величними соборами і знаменитим Празьким університетом. Із іншого боку, чужинці онімечували країну. Численними угіддями володіла католицька церква, очільники якої теж походили з німців. На початку XV ст. проти цих утисків виступив

Король Оттокар II і його наступники — останні з Пржемысловичів, мініатюра, XIV ст.

Ян Гус, ректор Празького університету, вчений, мислитель. Він засуджував майнову нерівність між людьми, критикував торгівлю індульгенціями, несправедливі побори за таїнства та духовні посади, вимагав, щоби богослужіння здійснювали чеською мовою, а не латиною. Загалом уважав, що церква зобов'язана удосконалюватися, ставати ближчою до простих людей, а ті не повинні сліпо коритися священнослужителям. За свої погляди і вчинки вільнодумець розплатився життям. На церковному соборі, що відбувся в місті Констанц, його звинуватили в ересі й засудили до спалення. Вирок виконали 6 липня 1415 р.

Спалення Яна Гуса, мініатюра, XVI ст.

Після страти проповідника його прихильники, яких звали **гуситами**, повстали. Неприємно, але ще від початку між ними стався розкол. Стримані *чашники* прагнули в основному оновлення обрядів, як-от: причастя не лишень хлібом, а й «чашею» — вином. Рішучі

таборити (від гори Табор, що на півдні Чехії) хотіли збудувати на землі «Царство Боже», де зникнуть бідні та багаті, а жити-

муть тільки за приписами Біблії. Попри суперечності, обидві групи повстанців розпочали протицерковні й, певною мірою, національно-визвольні **гуситські війни**, що тривали протягом

1419–1434 рр. Римські папи аж п'ять разів оголошували хрестові походи проти відступників, однак ті постійно перемагали. Вони створили дисципліноване та боєздатне військо, вдосконалили озброєння, повсюдно використовували гармати, а в перепочинках і в боях огорожувалися возами, які скріплювали ланцюгами, облаштовуючи в такий спосіб обо-

ронні табори. Тривалий час гуситів очолював нездоланий *Ян Жижка*, але й після його смерті (від чуми) вони не знали поразок, завойовуючи німецькі, австрійські, угорські землі. Лише коли римські духівники пішли на поступки (дозволили богослужіння чеською мовою, причащатися вином усім вірянам), від непокірних відкололися чашники. Таборити не змогли самостійно протистояти ворожим силам, які переважали, і в 1434 р. здалися в битві поблизу села Липани. Закінчення гуситських воєн, однак, не принесло Чехії незалежності. Уже від XVI ст. вона на 300 років стала провінцією Австрії.

Думаємо і діємо!

1. Розгляньте мініатюру «Король Оттокар II...». Як ви вважаєте, чому деяких правителів зображено з двома (трьома) коронами на головах? 2. Покажіть на мапі: державу Само, князівство Велика Моравія, Чехію в різні періоди; території поширення гуситського руху та воєн; місця битв. Скільки років тривали гуситські війни в Чехії? Скільки століть минуло від проповідання братів Кирила і Мефодія у Великій Моравії до виступів Яна Гуса проти церкви в Чехії? Обчислення запишіть у зошит. 3. Після страти Яна Гуса з'явився усталений вислів «свята простота». З'ясуйте його походження та значення.

21.3. Як виникло та розвивалося Угорське королівство? За які вчинки канонізували короля Іштвана I?

У IX ст. племена угрів, які доти проживали між Уральськими горами та річкою Волга, вирушили через Північне Причорномор'я й гори Карпати до колишньої давньоримської провінції Паннонія. Підкоривши місцевих слов'ян, вони перемогли великоморавських князів і загрожували іншим христи-

янським народам. Завойовницькі війни вели під командуванням *Арпада* — напівміфічного засновника панівної династії *Арпадів*.

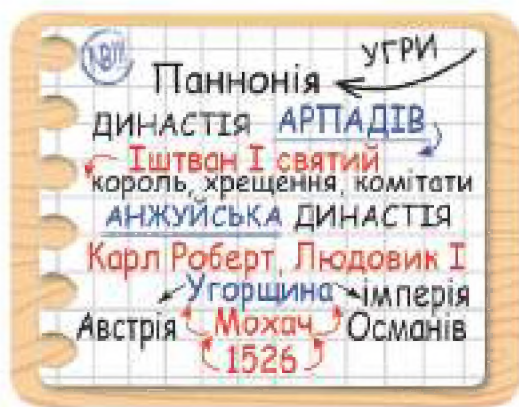

Її представники воювали з німцями, ромеями, слов'янами, аж доки в 955 р. не зазнали поразки від Оттона I. Слава Угорщини відродилася за правління **Іштвана (Стефана) I (1001–1038)**, котрий приблизно в 1001 р. отримав з рук Папи Римського королівську корону. Натомість новопосвячений монарх охрестився та охрестив підданих. За цей учинок наприкінці XI ст. його проголосили святим. Він підтримував церкву, надаючи їй привілеї, землі й маєтності. Також здійснив територіальні перетворення: розподілив країну на *комітати*, керівниками яких поставив *ішпанів*. При дворі утворив дорадчу раду, що її очолював

палатин — верховний суддя, друга особа в королівстві. За наказом Іштвана I скасували рабство, людей змусили дотримуватися законів, розпочали карбувати монети.

Корона, «яблуко» («держава») та скіпетр Іштвана I, сучасна світлина

Після смерті можновладця його спадкоємці ворогували між собою, що не завадило їм значно розширити володіння. У XI – першій половині XIII ст. Угорське королівство простягалося в межах сучасних Хорватії, північної Румунії, Словаччини та Закарпаття. Щоби правити такими обширами, володарі мусли домовлятися зі знаттю. У 1222 р. король *Андраш (Андрій) II (1205–1235)* видав «*Золоту буллу*» — документ, що звільняв від податків титулованих осіб і закріплював за ними набуті власності. На початку 1240-х рр. монгольська навала спустошила державу: кількість її населення зменшилася вдвічі. Для відновлення господарства залучали іноземців. Валлонці, італійці, німці закладали поселення вздовж річки Дунай, освоювали віддалені пустки. До Угорщини, тікаючи від монголів, перебралися половці, які в другій половині XIII – на початку XIV ст. відіграли руйнівну роль у внутрішніх конфліктах.

У 1301 р. померли останні з Арпадів. Після складних перипетій до влади прийшли їхні неаполітанські родичі — Карл Роберт Анжуйський (1308–1342), а потім — його син Людовик I Великий (1342–1382). Молодший став панувати також на польському престолі, захопив Далмацію, вигнавши звідти венеційців. Намагався зібрати велику державу від Італії до Литви, але зазнав невдачі. Він помер без спадкоємця, тому за угорську корону змагалися найближчі сусіди. Криза виникла тоді, коли на Балканський півострів вторглися османи. Їхній натиск виявився згубним, адже, незважаючи на нетривале відродження, у другій половині XV ст. пік слави угорців минув. У 1526 р. в битві поблизу міста Мохач спільне угорсько-хорватсько-чеське

військо зазнало нищівного розгрому від турецької армії. Одну з частин Угорщини захопила Османська імперія, іншу — Австрія.

Думаємо і діємо!

1. Позначте основні дати, що стосуються історії Угорщини, на лінії часу. У зошиті складіть та розв'яжіть 2–3 хронологічні задачі. 2. Покажіть на мапі території Угорщини в різні періоди її існування. Із якими державами вона межувала? Чи мала спільні кордони з українськими теренами? 3. Складіть і запишіть 3 речення про важливі внутрішні та зовнішні заходи короля Іштвана I.

У той час, коли...

Тоді...

у Європі

1001–1038 рр. — правління короля Іштвана I в Угорщині

1222 р. — видання угорським королем Андрашем II «Золотої булли»

1419–1434 рр. — розгортання гуситських воєн у Чехії

на теренах України

1019–1054 рр. — правління князя Ярослава Мудрого в Русі

1223 р. — розгортання поблизу річки Калка битви між русько-половецьким та монгольським військами

1434 р. — утворення Руського воєводства в складі Польського королівства

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Завершіть укладання синхроністичної таблиці подій, що відбувалися в Чехії, Угорському королівстві, інших державах Центрально-Східної Європи в середині IX–XV ст.

2. Як відомо, у 959 р. руська княгиня Ольга відрядила посольство до німецького короля (згодом імператора) Оттона I. Використовуючи мапу, прокладіть найкоротший шлях із Русі в Східне Франкське королівство. Якими слов'янськими країнами мандрували послы? У яких найбільших містах могли побувати?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. Як ви розумієте значення понять «гусити», «гуситський рух», «гуситські війни». Доберіть десять слів чи словосполучень для розповіді про діяльність Яна Гуса. Складіть із кількома речення та запишіть їх у зошит.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Як управляв своїми підданими Іштван I? Чому занепала його держава?

6. Об'єднайтеся у групи. Дослідивши текст, ілюстрації параграфа, додаткову літературу, виготуйте «газету», де висвітліть проповідницьку і просвітницьку діяльність братів Кирила й Мефодія або здобутки культури Польського, Угорського, Чеського королівств, Великого князівства Литовського, рицарських орденів упродовж середини IX–XV ст.

§ 22. Монгольське панування. Формування Великого князівства Московського

Чи знаєте ви, що...

... від VI ст. території поблизу озера Ільмень, що в теперішній Росії, заселили словени, які поглинули довкільні фіно-угорські та частково балтійські племена. Їхнє найбільше місто Новгород стало другим (після Києва) державним центром Русі.

... князі Русі Володимир Святославович (Великий) і Ярослав Володимирович (Мудрий), і Волинсько-Галицький — Роман Мстиславович — починали свій шлях правителів у місті Новгород, де уживалися з місцевими вільнолюбними боярами.

... столиця теперішньої Росії, місто Москва, як поселення, уперше згадана в літописі в 1147 р. і «розбудована» за ініціативи Юрія Довгорукого, сина Володимира Всеволодовича (Мономаха).

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Боярська республіка (від поєднання слів «бояри» і «республіка») — князівство, керівна верхівка якого — бояри — зосереджували в своїх руках усю владу, опираючись при цьому на правила демократії.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/RwZcOqjN>

QR 22.1. Як виникла назва «Золота Орда»?

22.1. Як утворився улус Джучі (Золота Орда)? Якими були відносини монголів із сусідами?

Із давніх-давен степами Центральної Азії кочували різні племена та народи. Поступово їх згуртували або підкорили наймогутніші — *монголи*. Вони займалися скотарством, а також невпинно воювали. Тому й зрозуміло, що їхні правителі — *хани* — опиралися на військових. На межі XII–XIII ст. вони взялися розбудовувати власну державу. У 1206 р. її очолив здібний, енергійний Темучжин, якого поголосили *Чингіз-ханом* («великим» правителем). Він намірився перетворити невелику Монголію на найбільше світове володіння, що простяга-

Двір Чингіз-хана, мініатюра, XV ст.

лося б зі сходу на захід «до останнього моря». Наступного року, укомплектувавши численну кінну армію, талановитий, але жорстокий полководець розпочав загарбницькі походи. Дуже швидко нестримні степовики захопили території Північного Китаю, Центральної Азії та північно-східної Персії. Уже на час смерті Чингіз-хана монгольські *орди* (об'єднання племен, війська) панували від Китайського до Каспійського морів. Його наступники рушили далі на Захід. Під їх натиском не встояли країни на Кавказі, здалися половці, зазнали поразки руси в битві обабіч річки Калка в 1223 р. Тоді нападники відступили, але впродовж 1237–1242 рр. все-таки спустошили Русь, пронеслися державами Східної і Центральної Європи. Водночас проводили військові дії на Далекому Сході (здолали Китай) і Півдні (тиснули на арабські країни). Таким чином, у результаті завоювань розпросторилося величезна Монгольська імперія. У період найбільшого розквіту її площа становила 24 млн км², де проживало понад 100 млн людей.

Мовою історичного джерела

Уривки з «Великої хроніки» Матвія Паризького, в якій він описує виступ «архієпископа Руського» Петра Акеровича на Ліонському соборі в 1245 р.:
«...Коли Петра запитали про віру татар, він відповів, що вони вірять в єдиного владика світу, а коли висилали посольство до Русі, веліли передати такі слова: “Бог та син його — на небесах, а Чингіз-хан — на землі”.

Про їхній спосіб життя казав: “Із м'яса споживають конину, собачатину та всяку іншу гидотину, а в крайньому разі їдять навіть людське м'ясо... П'ють кров, воду і молоко. Суворо карають за злочини, а розпуста, злодійство, брехня та людиновбивство караються смертю... Вони міцніші, жвавіші й витриваліші за нас, а їхні коні і стада кращі за наші. Їхні жінки — першокласні воїни, здебільшого лучниці. Обладунки у них шкряні і їх важко проколоти. Зброю мають залізну й потруєну...”».

Одним із найобширніших *улусів* (регіонів) Монгольської імперії вважався той, що його Чингіз-хан заповів своєму синові — Джучі. Цей улус ще називають **Золотою Ордою**. Її кордони зі столицею в *місті Сарай* пролягали від річки Дунай на заході до річки Іртиш (у Сибіру) на сході. Із-поміж усіх правителів Золотої Орди вирізнявся другий син Джучі — **Батий**. Саме під його командуванням спопеляли міста й села Русі. Витоптані землі по-різному залежали від монгольських ханів: північно-східні (сучасні російські) — більше, південно-західні (нинішні українські) — менше. Підлегли мусили за потреби воювати на боці панівних, віддавати десятину продуктами, майном, навіть людьми. За її нарахуванням та збиранням стежили *баскаки* (уря-

довці). Вони ж керували військами, які розміщувалися в укріплених поселеннях. Окрім того, монголи постійно втручалися у внутрішні справи підневільних народів, підбурювали місцеву знать до усобиць, карали непокірних.

Водночас Золоту Орду не варто сприймати лишень як сукупність упокорених відсталих народів. Вона була розвиненою державою. Хани, як носії влади, дбали про розвиток ремесел і торгівлі. Окрім місцевих, при правлячому дворі творили найкращі майстри з Італії, Персії, слов'янських країн. Про їхні вміння свідчать ювелірні вироби, добротна зброя, якісна кераміка. Купці, отримавши охоронні грамоти, могли вільно вояжувати і не боятися за власні товари. Будь-який розбійник, наважившись на них напасти, негайно зазнав би покарання. Очільники Золотої Орди укладали угоди з італійськими містами-республіками, підтримували відносини із Сирією, Єгиптом, куди поставляли *мамлюків* (воїнів-рабів). Талановиті письменники та церковнослужителі теж відчували підтримку. У XIV ст. за хана *Узбека* (1313–1341) Золота Орда стала мусульманською. Але непоправних утрат їй завдала «чорна смерть». Окрім того, постійні війни щоденно забирали життя кращих військовиків. Суперники ж (Польське королівство, Велике князівство Литовське, Велике князівство Московське) ставали сильнішими. Упродовж XV ст. золотоординський улус зменшився до розміру декількох міст у Криму та уздовж річки Волга, а потім розпався на Кримське ханство (потрапило в залежність від Османської

імперії) та низку інших (Астраханське, Казанське), захоплених і підкорених московитами в XVI ст.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Монголії на початку XIII ст., напрямки завоюницьких походів монголів, межі Золотої Орди. 2. Позначте на лінії часу дати: утворення Монголії, монгольської навали на Східну Європу, утворення і розпаду улусу Джучі. Складіть із цими датами 2–3 хронологічні задачі. 3. Послуговуючись текстами параграфа, «Хроніки», знаннями з історії України, розкажіть про утворення Монголії, здійснені нею завоювання, особливості відносин Золотої Орди з північно-східними й південно-західними князівствами Русі.

22.2. Чим особлива Новгородська боярська республіка?

Другим після Києва потужним ремісничим, торговим і культурним осередком Русі був Новгород, розташований на березі річки Волхов, неподалік від озера Ільмень. Упродовж X–XII ст. київські князі намагалися контролювати це давнє місто, відправляючи туди синів, зазвичай, непокірних. Але через свою віддаленість воно часто випадало з поля зору столичних монархів. З іншого боку, усобиці, які ті невдовзі затіяли, ще більше «відчужували» новгородців. Вони почали налагоджувати зв'язки, передусім торговельні, зі Швецією, Німеччиною, Англією. Туди продавали мед, віск, рибу, хутро, коштовне каміння (очевидно, бурштин). Натомість купляли ремісничі вироби, срібло, вино. У XIV–XV ст. новгородські купці взаємодіяли з Ганзою, що забезпечувало їм сталі прибутки, а владі міста, як наслідок, розширення впливу на довкільні землі аж до Білого моря.

Головні суспільні ролі в місті відігравали *бояри* — представники панівної верстви. Вони володіли неозорими *вотчинами* (спадковими земельними наділами), завдяки чому їхня значущість зростала. Буденні проблеми, питання оголошення війни і миру зазвичай обговорювало *віче* — зібрання повноправних громадян. Саме на вічах запрошували або виганяли князів, яким суттєво обмежили права. По суті, вони тільки командували військом, тоді як бояри і «народ» призначали головних поса-

довців та судили за провини. Отже, місто Новгород можна називати **боярською республікою**.

Монгольська навала майже не зачепила містян. Трясовиння захистило їх — ворожі кіннотники просто не змогли потрапити в Новгород і показати свої бойові вміння. Деякі сучасні історики доводять іншу версію уникнення розгрому. Мовляв, тодішній новгородський князь Олександр Невський у дитячому віці виховувався в хана Батия, а тому монголи й виявили милість передусім до нього. Водночас спроби Литви, міста Твер та особливо *Москви* підкорити новгородців були успішними. Погіршувалася внутрішня ситуація. У XIV–XV ст. бояри повністю «розпоряджалися» вічем, що підтримувало (схвальним галасом) чи заперечувало (невдоволенням гулом) заздалегідь погоджені рішення. Боярство також помилилося з вибором союзників, заграючи, як продемонстрували наступні події, зі смертельним ворогом. Після серії невдач у **1478 р. у місто Новгород вдерлися московити**. Багатьох вирізали, а тих, хто вцілів, примусово переселили до закутків Московії. Республіканськими традиціями новгородців та їхніми освітніми здобутками новоспечені «господарі» вирішили знехтувати.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі територію Новгородської боярської республіки в різні періоди.
2. У зошиті обчисліть: а) тривалість історії Новгородської боярської республіки; б) скільки років від початку монгольської навали на Русь проіснувало місто Новгород.
3. Що спільного, а що відмінного в управлінні італійських міст-республік та Новгородської боярської республіки? Обговоріть у групах.

22.3. Як формувалося Велике князівство Московське?

У XII ст., у період поліцентричності Русі, на її північно-східних окраїнних теренах виникали нові поселення. Зазвичай то були глухі, віддалені, загублені в лісах і болотах укріплення, що не збуджували владних апетитів удільних князів. До таких належало містечко Москва («в'язка», «багниста», «сльотава», «мокра»), яке постало на березі однойменної річки на «відстані» як мінімум 700 років і 860 км від столиці теперішньої України. Як мовилося, після нашествия монголів північно-східні руські уділи добровільно підкорилися ханам Золотої Орди. У XIV ст. під її зверхністю посилювалися позиції Твері та Москви, які, проте, протистояли одна одній. Так, упродовж правління *Іва-*

на I Калити Московське князівство виконувало всі забаганки ординців і тим самим заслужило особливі привілеї. Їхня суть полягала в тім, що лише московські князі збирали данину із сусідів та везли її в Сарай. Частину зібраного залишали собі, що дозволяло їм упевнено почуватися.

Коли улус Джучі занепадав, його влада над підлеглими народами, звісно, слабла. У 1380 р. московитський князь Дмитро Донський здобув перемогу над монгольським військом у битві на Куликовому полі (Тулзьська область Росії), яку тривалий час вважали вирішальною у позбавленні від небажаної залежності.

Однак насправді в цій битві поразки зазнав другорядний ординський воевода. Натомість престол посів *Тохтамыш*, нащадок Чингіз-хана, який через два роки до краю пошарпав Московію. Ситуація повернула на початок: князі збирали для ханів данину та виконували їхню волю.

Ще з 1363 р. з'явилася назва «Велике князівство Московське». Користаючи з «післякуликового» затишшя, його чільники почали топити в крові руські землі. Активну участь у цьому взяв **Іван III (1462–1505)**. Бояри переконали його одружитися із *Софією Палеолог* — небогою останнього візантійського імператора. Шлюб надавав символічне право претендувати на спадок Східної Римської імперії, герб (двоголовий орел) якої став знаком Московії. Як мовилося, у 1478 р. князь захопив Новгород. У 1480 р. московитське військо зустрілося з монгольським поблизу річки Угра (Смоленська і Калузька області Росії). Битва не відбулася, бо обидві сторони поводитися нерішуче. Коли вдарили морози, у виграшній ситуації опинилися московити, які начебто «перемогли» й скинули «чужоземне ярмо». Пізніше Іван III завоював українську Чернігівщину. Межі його володінь розширювалися, статус зміцнювався. Він вважав себе *самодержцем* (монархом). При дворі запровадив пишний церемоніал. Особливо підтримував духівництво, сприяв Московській православній церкві. За його відома укладено «*Судебник*» — збірник законів. Таким чином, заходи, втілені Іваном III, сприяли пізнішому перетворенню Московії на царство, опісля — на імперію, про що ви дізнаєтеся в наступному класі.

Думаємо і діємо!

1. Покажіть на мапі, як формувалося та розширювалося Велике князівство Московське. 2. Обчисліть, через скільки років після заснування столиці України з'явилася перша писемна згадка про місто Москва. Потрібну дату дізнайтеся із тексту, що на початку параграфа. 3. Доберіть десять слів для розповіді про князя Івана III. Складіть із ними речення і запишіть їх у зошит.

У той час, коли...

Тоді...

в Азії

1206 р. — проголошення Темучжиною Чингіз-ханом, утворення Монгольської імперії
XII–XV ст. — існування Новгородської боярської республіки
1363–1547 рр. — перетворення Великого князівства Московського на царство
1478 р. — захоплення московитами міста Новгород

на теренах України

1205 р. — загибель волинсько-галицького князя Романа Мстиславовича в бою поблизу містечка Завихост
1241–1508 рр. — потрапляння українських земель у залежність від Золотої Орди, їх входження до складу Угорщини, Польщі, Литви, Молдавського князівства, Московії
1475 р. — входження Кримського ханства до Османської імперії

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

- Розташуйте в хронологічній послідовності відомості про утворення Новгородської боярської республіки, формування Московії, правління Івана III.
- Розкажіть, послуговуючись мапою, про розширення Монгольської імперії та формування Великого князівства Московського.

Працюємо з історичною інформацією.

- Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.
- А.** Чому боярське правління сформувалося саме в місті Новгород? **Б.** Чим відрізнялася підлеглість Золотій Орді північно-східних і південно-західних князівств Русі? **В.** Якими були наслідки монгольського панування для Європи?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

- А.** Чому Велике князівство Московське стало самодостатнім лише після впокорення Новгорода? **Б.** У 1448 р. московитські єпископи без благословення Патріарха Константинопольського проголосили створення Московської православної церкви. Яке значення цієї події для сучасних України та Росії?
- У зошиті розв'яжіть задачу: «Дев'ятого року після Столітньої війни англійський рицар Джон Крейзі мандрував Євразією, після чого хвалився: «Я молився у величному православному храмі Святої Софії у Константинополі, слухав останні слова Яна Гуса, бився з тевтонцями біля Грюнвальда та вітав Івана III з нагоди початку його князювання в Москві». Учасником якого з епізодів був Джон Крейзі?».

§ 23. Османська імперія в XIV–XV ст.

Чи знаєте ви, що...

... в українській мові є чимало запозичених слів із турецької: гарбуз, ґердан, лелека, майдан, отаман, тютюн тощо;

... назва «козак» походить від однойменного кримськотатарського або тюркського слова й означає «вільна людина», «шукач пригод», «бурлака».

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Султан (від однойменного арабського слова, що означає «влада») — титул правителя в ісламських державах.

Яничар (від турецького слова «єнічері» — «нове військо») — солдат турецької піхоти, яка комплектувалася від XIV ст. із полонених, а також із хлопців-християн, навернених у мусульманство.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/TwZcO7J3>

QR 23.1. Міста й міське життя в Османській імперії.

2.1. Коли і як постала Османська імперія?

Як вам відомо, у 1204 р. хрестоносці, які рушили визволяти Грїб Господній від мусульман, захопили й пограбували осердя східного християнства — місто Константинополь, що послабило його столичний статус. Ще задовго до цього, зокрема через громадянські війни, у східні окраїни Візантії проникли *тюрки-сельджуки* — кочові племена, які прийшли із Середньої Азії. Скориставшись складністю внутрішньої ситуації, вони з'явилися та утвердилися в Західній Анатолії, утворивши там Конійський (або Румський) *султанат* (від назви правителя — *султана*). Проте внутрішні негаразди, монгольська навала похитнули його міць. У 1243 р. тридцятитисячне військо монголів розгромило шестеро чисельнішу тюркську армію. Султанат розпався на декілька *бейликів* (князівств). Поступово внаслідок складних перипетій вийшло в лідери невелике князівство зі столицею в місті Сьогют, що його приблизно в 1281/1286 р. очолив *бей* (вождь) *Осман*, який, назвавши себе «*газі*» («борцем за віру»), активізував протистояння

Осман I, мініатюра, XVI ст.

із невірними — ромеями. Його володіння стало зародком **Османської імперії** — однієї з наймогутніших держав Пізнього Середньовіччя та Раннього Нового часу.

Османське князівство постало на «узбіччі» Візантії та одразу ж заходилося воювати проти неї. Адже його керманич вдало використав «нетерпимість» між мусульманами й християнами. На початку XIV ст. він просунувся до узбережжя Чорного і Мармурового морів, а наступники захопили міста Нікея та Нікомедія. Візантіїці, роз'єднані внутрішніми чварами, не змогли впоратися з османською навалою.

До розширення меж також долучився *Мурад I (1359–1389)*. У 1361 р. він захопив важливе візантійське місто Адріанополь. У 1389 р., продовжуючи натиск на Захід, зіткнувся з об'єднаним сербсько-боснійським військом у битві на *Косовому полі* поблизу міста Приштина (тепер Республіка Косово). Хоча сербський воїн Мілош Обилич (це вартувало йому життя!) прокрався в султанський намет та заколов Мурада I, командування одразу перебрав син загиблого — *Баязид I*, за наказом якого усіх родичів-претендентів на престол негайно знищили. Битва закінчилась «внічю», проте скориставшись ослабленням супротивників, турки-османи утвердилися на Балканському півострові.

Думаємо і діємо!

1. Скільки років минуло від захоплення хрестоносцями міста Константинополь до утворення Османської імперії? Обчислення запишіть у зошит. 2. Послуговуючись мапою, розкажіть про територіальні надбання Османської імперії від її заснування до кінця XIV ст. 3. У XIX ст. в Сербії зародився «Косовський міф», відповідно до якого серби в битві, що відбулася в 1389 р., нібито свідомо

пожертвували своїми земними життями, щоб здобути Царство Небесне. Таким чином, воєнна поразка перетворювалася на моральну перемогу. Чи знаєте ви схожі легенди в історії України? Для чого їх створюють?

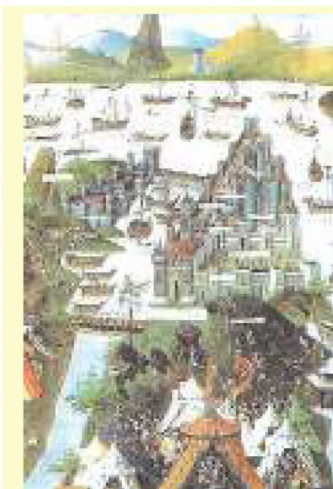
23.2. Як управляли «Вічною державою»? Як османи захопили Константинополь?

Очоловав Османську імперію султан. Його рішення мали силу законів, із його волі призначали намісників (найчастіше — синів) провінцій. Свого часу Осман наближав до себе знать із сельджуцьких племен. Однак Мурад I відмовився від такої традиції й опирався на професійних чиновників. При султанові діяв *диван* — зібран-

ня найближчих радників. Головний із них — *візир*, його особисто вибирав верховний правитель. Військовим, насамперед найманцям, надавали *тимари* — своєрідні «феоди», земельні наділи. За рахунок прибутків від тимарів їх власник мав змогу брати участь у війнах. Також Мурад I сформував загони *яничарів* — полонених юнаків-християн, яких змушували приймати іслам і навчали бойових умінь. Лише після тривалого вишколу вони потрапляли до привілейованої піхоти. Окрім армійської служби, яничари збирали податки із завойованих територій.

Оновлені збройні сили діяли блискавично та жорстоко. У 1396 р. у битві поблизу міста Нікопол (Болгарія) вони завдали нищівної поразки об'єднаній армії європейців під командуванням угорського короля Сигізмунда, у результаті чого територія Болгарії на пів тисячоліття опинилася в складі імперії. На сході турки-османи завоювали Караман, порушивши звичай не зачіпати єдиновірців. На деякий час їхні плани призупинив самаркандський хан Тимур, який у 1402 р. наніс потужного удару по Малій Азії. Однак невдовзі вони відновили збройну експансію на довкільні землі.

Облога та штурм міста Константинополь, мініатюра, XV ст.

«Зоряний» період Османської імперії настав за правління Мехмеда II (1444–1446, 1451–1481). Саме він у 1453 р. після п'ятдесяти чотирьох днів облоги захопив «серце» Візантії, місто Константинополь, якому християнські держави не забажали допомогти. (Цікавий факт: для руйнування мурів нападники застосували небаченого розміру гармати, які виготовили німецькі умільці.) Упокорене місто перейменували на Стамбул, що був столицею аж до 1923 р. У другій половині XV ст. тюрки-османи захопили Сербію, Боснію й Албанію. У 1478 р. васалом султана став кримський хан. За наказом Мехмеда II в Стамбулі уклали збірку законів. Він також звелів написати трактат, де було узагальнено засади християнської віри, приймав при дворі гуманістів та грецьких учених, запросив із міста Венеція художника *Джентіле Белліні* прикрасити фресками власний палац, жертвував кошти на потреби митців. Правитель титулувався як «Володар двох земель, двох морів».

Думасмо і діємо!

1. Чому синонімом назви Османської імперії стало словосполучення «Вічна держава»? Обговоріть у парах. Покажіть на мапі, як розширювалися османські території. 2. Скільки років місто Стамбул було столицею? Обчислення запишіть у зошит. 3. Чому руського князя Святослава Ігорьовича, англійського короля Вільгельма I, османського султана Мехмеда II називали Завойовниками? Чому Мехмед II титулувався «Володарем двох земель, двох морів»?

23.3. Які культурні досягнення Османської імперії увійшли у світову скарбницю?

Османська імперія — одна з найвеличніших середньовічних держав. Вона більше впливала на розвиток інших народів, зокрема європейських, аніж вбирала їхні здобутки. Османи отримували надвисокі прибутки від торгівлі між Європою та Азією. Щоправда, це не сприяло перетворенню їхніх міст на культурні центри, як це відбулося в Італії. По-перше, величезні кошти витрачали на утримання дворів султанів та їхніх гаремів. По-друге, через глибоку набожність мусульмани відкидали чужоземні, насамперед християнські надбання. Наприклад, проповідники ісламу тривалий період не дозволяли друкувати книжки. Навіть арабськомовні примірники, які в XVI–XVII ст. публікували на Заході, були під заборонаю. Водночас у державі шанували освіту. Є відомості, що ще в 1331 р. заснували першу *медресе* (школу). Згодом із-поміж багатьох виокремилися два

Лікар міряє пульс молодій дівчині, мініатюра, XV ст.

типи таких закладів. У «зовнішніх» вивчали «підвалини життя» — арабську мову й точні науки. У «внутрішніх» — «вище знання» — релігію. Учні вчилися опанувати всі предмети, оскільки вони доповнювали один одного, наближали до божественної істини. Після завоювання міста Константинополь султан Мехмед II перетворив вісім церков на навчальні заклади й призначив туди досвідчених педагогів, які виховували *улемів* (богословів, правознавців, тобто посадовців).

Османські вчені досягли певних успіхів у пізнанні світу. Історію, скажімо, досліджував *Ашик Паша-заде*. У 1437 р. він здійснив паломництво в місто Мекка, за правління Мурада II й Мехмеда II брав участь у військових походах на Балканський півострів. Усе, що бачив або чув, записував. Поєднавши свої нотатки з творами попередників, він уклав «Хроніку династії Османів», яку представив у вигляді оповіді, що її часто полюбили читати вголос. Показовою виявилася доля одного з енциклопедистів *Люфті Такаді*. Він уславився як математик, астроном, теолог, причому опирався на праці візантійських авторів. У 1494 р. його стратили за симпатію до «невірних». Приблизно тоді ж у місті Стамбул при соборі Святої Софії, який перетворили на мечеть, астроном і математик *Алі Кушчі* відкрив школу, де готували майбутніх науковців. А його «Трактат про арифметику», «Трактат про астрономію» стали головними книжками для навчання цих предметів у близькосхідному регіоні.

В Османській імперії «державною» мовою була арабська. Нею послуговувалися богослови, науковці, судді. Письменники віддавали перевагу перській, прикладом чого є поема «Масневі» *Джа-*

Турецькі астрономи, мініатюра, XVI ст.

лаледдіна Румі, який творив у другій половині XIII ст. Турецькою мовою віршували народні поети. Одного з найвідоміших — мандрівного співця *Юнуса Емре* вважають засновником місцевої літератури. Торгівля і релігія впливали на становлення архітектури. Уздовж шляхів будували караван-сараї, через річки перекидали мости. У містах споруджували елегантні медресе, мечеті, мавзолеї. Їх, а також палаци та будинки прикрашали цитатами з Корану, демонструючи високий рівень каліграфії. Ювеліри славилися неймовірно гарними виробами із золота, срібла, слонової кістки. Інколи художники порушували заборону зображувати людей і малювали їх у вишуканих книжкових мініатюрах.

Думаємо і діємо!

1. Чому арабську мову й точні науки, що їх вивчали в османських медресе, називали «підвалинами життя», а релігію — «вищим знанням»? 2. Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», дізнайтеся, що відбулося із собором Святої Софії після захоплення османами міста Константинополь? 3. Розгляньте ілюстрації, поміщені в параграфі. Які науки та мистецтва, окрім зазначених у тексті, розвивалися в Османській імперії?

У той час, коли...

Тоді...

в Османській імперії

Початок XIV ст. — заснування Османської імперії, започаткування завойовницьких походів

1389 р. — розгортання битви між сербсько-боснійським та османським військами на Косовому полі

1396 р. — здобуття османською армією перемоги над об'єднаним військом християнських народів у битві поблизу міста Нікополь

1453 р. — захоплення османським військом під командуванням султана Мехмеда II міста Константинополь

на теренах України

1303 р. — утворення Галицької митрополії Руської православної церкви за правління короля Юрія I

1387 р. — приєднання Галичини до складу Польського королівства

1392 р. — укладення Острівської угоди між князем Вітовтом та королем польським і Великим князем Литовським Владиславом II Ягайлом

1458 р. — відокремлення Московської митрополії від Руської православної церкви

Ще раз про головне

Перевірте себе!

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. На лінії часу розташуйте в хронологічній послідовності події історії Османської імперії від часу її заснування до захоплення османами міста Константинополь.
2. **А.** Зважаючи на географічне розташування Османської імперії, розкажіть про основні заняття її мешканців. Як їх господарювання впливало на розвій життя в

державі та за її межами? **Б.** Покажіть на мапі напрямки завойовницьких походів османів, території Османської імперії в різні періоди її становлення. Коли і як вона межувала з українськими теренами?

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. А. Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», дізнайтеся про створення та ключові події історії Сельджуцького султанату. **Б.** На початку параграфа ви дізналися, які слова українська мова «запозичила» з турецької. Послугуючись пошуковими системами інтернету, укладіть свій перелік запозичень із десяти слів. **В.** Чому в українській мові слово «яничар» набуло негативного відтінку?

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. А. Чим структура влади в Османській імперії уподібнювалася або відрізнялася від тих, що склалися в державах Європи? Обміркуйте в групах. **Б.** Якими досягненнями «обмінювалися» народи Сходу й Заходу? Розкажіть про це, використовуючи приклади з історії культури Османської імперії та однієї з держав Європи (на вибір).

6. Візьміть будь-який кубик довжиною ребра не менше 5 см. Доберіть, роздрукуйте, виріжте і наклейте на його грані ілюстрації, що стосуються історії Османської імперії (події, особи, історично-культурні пам'ятки). Об'єднайтеся в три групи. По черзі кидайте кубик і розповідайте про зображення, що випадатиме на верхній грані. Можете заздалегідь домовитися й укласти план розповіді або отримати його у вчительки/вчителя. Виграє та група, яка даватиме докладніші та цікавіші відповіді.

Практична робота «Українські землі у складі Польського королівства та Великого князівства Литовського»

Думаємо і діємо!

Установіть дати подій, що відображені на марках. У зошиті складіть із цими датами 2-3 хронологічні задачі (рівняння).

Думаємо і діємо!

У зошиті виконайте завдання: 1) створіть хронологічне «намісто», намалювавши та розфарбувавши різними кольорами овали, які містять роки **битв, ліквідації удільних князівств, міждержавних домовленостей**; 2) обчисліть відповіді на запитання.

1362 р.

1385 р.

1410 р.

1413 р.

1435 р.

1452 р.

1471 р.

- А. Скільки років минуло від Кревської унії до битви біля міста Вількомир?
- Б. Скільки років минуло від битви біля річки Сині Води до ліквідації Волинського удільного князівства?
- В. Коли ліквідовано Київське удільне князівство, якщо це відбулося через 58 років після Горodelьської унії?
- Г. Коли відзначатимуть 700-ліття Грюнвальдської битви?

Думаємо і діємо!

Уявіть, що литовський князь Ольгерд забажав узяти участь у виборах. Поясніть, як витлумачити назву його «партії» та гасла для руських «виборців».

Думаємо і діємо!

Розгляньте зображення пам'ятників відомим діячам польсько-литовського періоду української мивнини. Послугуючись пошуковими системами інтернету, підручниками з історії України, упізнайте, кого з діячів ушанували скульптори та розкажіть про цих правителів у класі.

Думаємо і діємо!

У зошиті укладіть таблицю або схему-шпаргалку причин, умов і наслідків Кревської унії.

Думаємо і діємо!

Розгляньте мапу. У зошиті укладіть її легенду, відобразивши за допомогою умовних позначень приналежність українських земель до сусідніх держав упродовж середини XIV – початку XVI ст.

Думаємо і діємо!

У зошиті намалюйте таблицю за зразком. Із переліку виберіть назви представників суспільних верств і впишіть їх у відповідні рядки.

ШЛЯХЕТСТВО	
ДУХІВНИЦТВО	
МІЩАНСТВО	
СЕЛЯНСТВО	«ПОХОЖЕ» (ВІЛЬНЕ)
	«НЕПОХОЖЕ» (НЕВІЛЬНЕ)

Бюргер, данник, городник, єпископ, зем'янин, ігумен, князь, коморник, купець, магнат, митрополит, пан, патрицій, підсусідок, плебей, раб, слуга, священник, тяглий, халупник, холоп, челядник, чернець.

Думаємо і діємо!

У зошиті запишіть цифрами (1–8) хронологічну послідовність літер (А–Є), які позначають події із життєпису діяча, зображеного на реверсі монети.

А. Незадовго до набуття ступеня доктора медицини обраний на посаду ректора Болонського університету. **Б.** Початкову освіту здобув у місцевого священника. **В.** Продовжив навчання в Болонському університеті, де досягнув ступеня доктора філософії. **Г.** У 1468–1473 рр. успішно вчився в Ягеллонському університеті. **Ґ.** Помер та похований у місті Краків. **Д.** Останні роки викладав у Ягеллонському університеті. **Е.** Народився в сім'ї солеваря Михайла Котермака в місті Дрогобич. **Є.** Написав книжку «Прогностична оцінка поточного 1483 року...».

Узагальнення за розділом «Виникнення та розвиток держав Центральної та Східної Європи в XI–XV ст.»

Ордени	Чехія	Угорщина	Польща	Литва
Золота Орда		Османська імперія		Московія
VII	— країна Само		К И Р И Л И Ц Я	
VIII	— князівство Велика Моравія			
IX	— угри вирушили до Паннонії			
	— проповідницька діяльність братів Кирила і Мефодія (863–867 рр.)			
X	— Мешко I (960–992 рр.) з династії П'ястів охрестив Польщу (966 р.)			
XI	Іштван I (1001–1038 рр.)			 Гра «Хто звідки?»
XII	— початок Новгородської боярської республіки			
	— перша писемна згадка про місто Москва (1147 р.)			
XIII	— започатковано Тевтонський орден (1196 р.)			
	— започатковано орден Мечоносців (1202 р.)			
	— Темучжин → Чингіз-хан (1206 р.)			
	— король Андраш II видав « Золоту буллу » (1222 р.)			
	— орден Мечоносців → тевтонська держава (1237 р.)			
	— існування Золотої Орди (1240–1502 рр.)			
XIV	— князь Міндовг прийняв католицизм (1253 р.)			
	Оттокар II (1253–1278 рр.)			
	Осман (1300–1326 рр.)			
	— Владислав I Локетек → король Польщі (1320–1333 рр.)			
	Мурад I (1359–1389 рр.)			
XIV	Казимир III Великий (1333–1370 рр.)			
	— назва « Велике князівство Московське » (1363 р.)			
	— битва на Куликовому полі (1380 р.)			
	— литовський князь Ягайло уклав Кревську унію з Польщею (1385 р.)			
XV	— битва на Косовому полі (1389 р.)			
	— битва поблизу міста Нікопол (1396 р.)			
	— битва поблизу міста Грюнвальд (1410 р.)			
	— гуситські війни (1419–1434 рр.)			
	Мехмед II (1444–1446 рр., 1451–1481 рр.)			
	— захоплення турками Константинополя → місто Стамбул (1453 р.)			
XV	Іван III (1462–1505 рр.)			
	— московити вдерлися в місто Новгород (1478 р.), перестала існувати Новгородська боярська республіка			
XVI	— битва поблизу міста Мохач (1526 р.)			

Цивілізації середньовічного Сходу

Розділ 6

1. Східні володарі в уяві європейців, карта, XIV ст.
2. Індуїстський храм Кандар'я Махадева, XI ст.
3. Китайський імператор, мініатюра, XVI ст.
4. Обладунок японського самурая.

§ 24—25. Середньовічні Китай, Індія, Японія

Чи знаєте ви, що...

... японський нунчаку нагадує український ціп; японське кімоно має такий самий крій, як кожух; самураї, як і козаки, носили шаровари та стилізовані пера на шоломах, тоді як гетьмани — справжні пера на шапках; самурайський чуб нагадує козацький;

... деякі вчені наполягають на спільному походженні мови санскрит та української, а сучасні українці вживають кілька тисяч «санскритських» слів, зокрема, брат, війна, куля, ніс, ніч, панна, пошана, рай, річ, рута, таїна, уста, честь тощо.

Терміни та поняття, які варто знати й розуміти.

Індуїзм (від перського слова «хінду», що є санскритським варіантом назви річки Сіндх (Інд); від санскритського словосполучення «сана-тана-дхарма», що в перекладі означає «вічна релігія», «вічний шлях» або «вічний закон») — одна з найдавніших релігій, що виникла в Індії.

Каста (від португальського однойменного слова, що означає «чиста порода», «рід», «походження»; від латинського слова «кастус» — «чистий») — замкнена група людей, які пов'язані походженням і заняттям.

«Піднебесна» імперія (від китайського словосполучення «тянь ся» — «під Небом») — китайський простір, де панують спільні цінності й порядок; імперія, якою керує глава китайської правлячої династії.

Додаткова інформація з теми

<https://cutt.ly/HwZcAqPa>

QR 24–25.1. Як жилося населенню середньовічного Китаю?

24—25.1. Як розвивався Китай у Середньовіччі?

Найвища влада в Китаї належала «Сину Неба» — імператорові. Території, на які розповсюджувалися його повноваження, називали «Піднебесною» імперією. Розпорядження імператора мали силу законів. Він карав і милував на свій розсуд. Владарював, опираючись на численних чиновників. Добробут *мандаїнів* (від португальського слова

«мандарім» — «міністр», «чиновник») залежав від посад. Марнотратство придворних та їхні інтриги не знали меж. Доходило до того, що чесні урядовці, аби вижити, працювали як селяни, тоді як зlodії розкошували. У державі процвітало хабарництво. Невдоволення народу придушувала потужна армія.

Вільних селян і ремісників звали «добрими людьми». А «підлими» — особисто залежних і рабів. Однак «добрі» жили далеко не безтурботно. Брак родючих ґрунтів, повені, зростання населення, війни спричиняли голодування та інші, часто смертельні, негаразди, подолання яких лягало на плечі простолюду. До того ж чиновники полюбили вказувати землеробам: коли, що, де сіяти, який планувати урожай, скільки сплатити податків. Покидати власні наділи не дозволяли. Жінкам належало додатково виробляти певну кількість полотна, а чоловікам — служити у війську. Постійну небезпеку становили кочовики, неодноразові вторгнення яких завдавали непоправних утрат.

Отож не дивно, що історія середньовічної «Піднебесної» уподібнювалася до «американських гірок». Піку могутності імперія досягла за правління династії *Тан* (VII–IX ст.). Держава контролювала чималий відтінок «Великого шовкового шляху», вдале землеробство тішило врожайами до 900 кг зерна на людину на рік, ремісники навчилися виготовляти порцеляну, що їх уславила. Після запеклих міжусобних воєн при владі утвердилася родина *Сун* (X–XIII ст.). Вона забезпечила довгоочікуваний мир, що зумовив чергове піднесення, завдяки чому світ

отримав у «подарунок» папір і порох. Військо використовувало облогові та металльні машини. Однак це не врятувало від монголів, які впродовж XIII–XIV ст. почувалися повноправними господарями в Китаї. Лише внаслідок повстань вдалося вигнати завойовників. За династії *Мін* (середина XIV–XVII ст.) столицю перенесли в місто **Пекін**, де спеціально для імператорів збудували палацовий комплекс — «заборонене місто», у якому вони повністю відгородилися від підданих.

Думаємо і діємо!

1. Назвіть 3–4 події, що відбулися в країнах Європи тоді, коли правили династії Тан, Сун та Мін у Китаї. 2. Покажіть на мапі територіальні зміни в Китаї за правління різних середньовічних династій. 3. Чому історію середньовічного Китаю порівнюють з «американськими гірками»? Обговоріть у парах.

24—25.2. Як розвивалася Японія у Середні віки?

Історія Японії в Середні віки — це минувшина замкненої держави, яка підтримувала контакти з Кореєю та Китаєм. Науковці вважають, що тоді вона пережила два періоди: «Кодай» («давнину» — IV–XII ст.) і «Тюсей» («середньовіччя» — XII–XVI ст.). У IV ст. виникла перша держава **Ямато**, яка пізніше називалася **Ніппон** — «Корінь Сонця», що по-англійськи «Джепан» — «Японія». Її очолював *тенно* («Небесний монарх») — імператор. У легендах його описували як живого бога, вищого від людей. Однак родова знать, яка не поступалася багатствами та впливами, обмежувала його можливості. Тривалі усобиці вивели на чільні місця військових, які невдовзі перебрали владу.

Від XII ст. в країні основу війська становили *самураї*. Вони мали свій кодекс честі «*Бусідо*», відповідно до якого дотримувалися правил щоденної поведінки, були ощадливими, чесними, вірними аж до самопожертви. На перший погляд, ці правила уподібнювали їх із європейськими рицарями. Проте насправді між військовими традиціями Заходу і Сходу існували відмінності (наприклад, рицар не атакував противника із засідки, тоді як самурай не вбачав у цьому

жодних моральних пересторог). Японський воїн служив своєму *даймьо* (господарю) і виконував будь-який його наказ. За це винагороджувався необхідним утриманням (зокрема оплатою рисом) або за наявності — земельним наділом. Після смерті чи страти даймьо самурай набував статусу *роніна* (вільного воїна). Це не робило йому честі, адже таких підозрювали в зраді, богузстві та інших «гріхах».

Самурай в традиційному одязі, мініатюра, XIII ст.

Буденне життя тодішніх японців було невибагливим. Вони харчувалися рисом із овочами або фруктами. М'яса майже не споживали, натомість полюбляли морепродукти, запивали їх водою, соками, пивом та *sake* (рисовою горілкою). Звичне *кімоно* (своєрідний костюм) різнилося залежно від належності його носія до певного стану. Чоловіки і жінки ходили у вузьких штанах, широких куртках вільного крою, у сандалях на плоскій підшві та в солом'яних капелюхах. Самураї носили таке саме взуття, але халати і штани-спідниці — з «крилатками», що їх накидали поверх. Знатні особи, бажаючи виділитися, вбирали по декілька кімоно. Знатні японки могли хвалитися вдяганками яскравих кольорів, куртками з довгими рукавами та широкими поясами. У Японії традиційний національний одяг та звички збереглися аж до новітнього періоду.

Думаємо і діємо!

1. Позначте на лінії часу хронологічні межі підперіодів середньовічної Японії.
2. Покажіть на мапі території Японії в Середні віки. Чому вона розвивалася як відокремлена держава?
3. Послугуючись пошуковим сервісом «Гугл», дізнайтеся про японське мистецтво ікебани та символіку й перебіг чайної церемонії. Виконайте завдання в групах.

24—25.3. Коли постав Делійський султанат? Що таке кастовий устрій?

Величезні багатства Індії вабили загарбників повсякчас, хоча сил для поневолення народів, схованих у джунглях, браку-

вало усім. Ще на початку VIII ст. з півночі в країну вторглися араби, але не змогли поширити свій вплив на інші індійські терени. Через триста років вони зазнали руйнівних набігів тюрків, яким поступово вдалося підкорити місцевих князів та утворити **Делійський султанат (1206–1526)**. У ньому правила військова знать, яка обирала султана. Також діяв дорадчо-урядовий орган — «Сорок» (за кількістю засновників). Офіційною релігією проголосили іслам. Влада заохочувала переселення персів і таджиків, які радо погоджувалися обіймати керівні посади. У XIII ст. справжнім жахом стало нашествя монголів. Щоправда, у 1306 р. командувач Ала ад-дін Мухаммед-шах завдав їм нищівної поразки, залучивши до свого війська понад 450 тис. вершників! Така кількість воїнів, а ще — розкішне життя можновладців потребували колосальних витрат, що їх покривали за рахунок грабіжницьких походів (не завжди вдалих). До того ж і внутрішні незгоди ускладнювали становище. Коли наприкінці XIV ст. в Індію вторгся самаркандський хан Тимур, йому змогли протиставити всього-на-всього 10 тис. оборонців. Нещадне руйнування столиці — міста Делі — спричинило розпад держави. Як наслідок, у 1526 р. **Бабур**, онук Тимура, остаточно знищив султанат, заснувавши **імперію Великих Моголів**.

Ще в Давній Індії суспільство поділялося на чотири *варни* (стани, верстви): *брахманів* (жерців), *кшатрійів* (правителів, воїнів), *вайшійів* (торговців, ремісників, землеробів) і *шудр* (ремісників, слуг). Тих, які не належали до жодної, вважали «недоторканими», тому ставилися до них гірше, ніж до звірів. Також віддавна

формувався *касти* — замкнені спільноти, фактично об'єднані одною професією, що успадковувалася. Змінювати касту забороняли. Хлопець з однієї не міг взяти собі дружину з іншої. Частково успіхи мусульманського завоювання пояснювалися таким устроєм. Жоден індус, якщо не належав до кшатрійів, не йшов воювати. А селянам було байдуже, яким володарям (індуїстським чи ісламським) коритися і сплачувати данину.

Буддизм заперечував кастовий устрій, тому місцевий люд дедалі частіше схилявся до **індуїзму**. Прихильники цієї віри обожнювали все: від річок (Ганг) і гір (Меру) — до дерев (бодхі)

та тварин (корови, мавпи). Їхній світ населяли мільйони богів, серед яких найповажніші — *Брахма*, *Шива* і *Вішну*. Крім того, індуїсти вірили в переселення душ, у *карму* — співвідношення добрих і злих думок та вчинків, від чого те переселення залежало. Співжиття сповідників різних релігій вирізнялося крайньою напруженістю.

Думаємо і діємо!

1. Скільки років і скільки десятиліть проіснував Делійський султанат? Запишіть у зошит дві події (по одній з історії України і всесвітньої), які відбулися попереднього або того ж року, коли тюрки утвердилися в місті Делі. 2. Покажіть на мапі територіальні зміни в середньовічній Індії. Прокоментуйте їх у парах. 3. Як релігії впливали на повсякденне життя індійців? Доведіть свою думку реченнями з параграфа.

24—25.4. Які культурні досягнення середньовічного Сходу поповнили світову скарбницю?

Культурні здобутки середньовічного Сходу вражають людську уяву. Китайські міста виглядали справжніми архітектурними «шедеврами». Будівельники, плануючи вулиці, дотриму-

валися досконалої симетрії. Кількість тамтешніх містян дивувала мандрівників. Тодішні «мегаполіси» Учан, Гуанчжоу та інші налічували понад 1 млн мешканців. Європейським ремісничо-торговельним центрам до таких показників було дуже далеко! «Піднебесна», окрім усього, рясніла буддійськими святилищами та храмами, де містилися унікальні мистецькі витвори. Зокрема, найзнаменитіші «Печери тисячі Будд», що поєднали 492 святилища, прикрашали фрески довжиною понад 25 км.

Вхід у «Печери тисячі Будд», сучасна світлина

Японські умільці вдало наслідували китайських. Чи не найбільшу дерев'яну будівлю у світі — монастир Тодай, що на острові Хонсю, — споруджено за їхніми «кресленнями». Проникнення ісламу вплинуло на індійських митців. Адже, як відомо, мусульманам заборонено зображувати людей і тварин. Тому їхні скульптурні й живописні образи заступили рослинні та геометричні орнаменти, мозаїки. Світські й духовні пам'ятки в Індії проектували з арками, куполами, склепіннями, у монтуванні яких використовували вапняковий розчин. Як приклад — делійський мінарет Кутб-Мінар (XIII ст.).

*Монастир Тодай, Японія,
сучасна світлина*

*Мінарет Кутб-Мінар,
Індія, сучасна світлина*

Відзначилися східні держави в математиці, астрономії, інших природничих науках. Арабські цифри, якими ми користуємося, насправді придумали індійці. Китайці, щоб передбачати землетруси, винайшли *сейсмограф* — прилад для визначення коливань земної кори. Японці першими споглядали за Полярною зіркою як за орієнтиром у мореплавстві. Лікування із застосуванням рослин було притаманне всім трьом народам.

Китайські паперові
гроші, XII ст.

У IX ст. китайські алхіміки, «шукаючи» еліксир безсмертя, винайшли *порох*. Спочатку його запалювали для феєрверків, а згодом пристосували для воєнних справ. У XI ст. *Бі Шен* друкував *книжки*, тобто приблизно за 500 років до того, як це зробив Йоганн Гутенберг! І вже в період правління династії Сун у Китаї з'явилося понад 2000 історичних творів! В Індії набувала популярності література мовою санскрит. У XII ст. поет *Чанда Бардаї* описав подвиги свого господаря в борні з мусульманами. Він закликав до опору, але до його голосу не дослухалися. У 712 р. укладена японськомовна хроніка «Кодзікі» («Записи про справи давнини»). Пізніше з'явилася «Ман-йосю» («Збірка міриад листів») — перша ластівка японської середньовічної поезії.

Думаємо і діємо!

1. Які здобутки народів Сходу запозичили європейці? Якими «східними» винаходами ми користуємося сьогодні? 2. Покажіть на мапі місця розташування найвідоміших історично-культурних пам'яток Китаю, Японії, Індії. 3. Укладіть рейтинг найвідоміших винаходів чи мистецьких витворів народів Сходу. Проголосуйте в класі. Спільно визначте чільні п'ятірки.

У той час, коли...

на Сході

1206 р. — утворення Делійського султанату

1526 р. — падіння Делійського султанату; заснування імперії Великих Моголів

Тоді...

на теренах України

1202 р. — утвердження князя Романа Мстиславовича в місті Київ, проголошення його «самодержцем усієї Русі»

1529 р. — видання першого Литовського статуту, поширення його на підлеглих українських теренах

Орієнтуємося в історичному часі і просторі.

1. Укладіть синхроністичну таблицю подій, що відбувалися в Китаї, Японії та Індії впродовж середини IV–XV ст.

2. Покажіть на мапі території середньовічних Китаю, Японії та Індії.

Працюємо з історичною інформацією.

3. Складіть запитання до тексту параграфа, починаючи їх такими словами: Коли ___? Що ___? Хто ___? Де ___? Звідки ми можемо дізнатися про ___? Чому ___? Як ___? Який результат ___? Запропонуйте свої запитання в класі.

4. **А.** Як ви розумієте значення слів і словосполучення «індуїзм», «каста», «Піднебесна» імперія»? Складіть із ними речення та запишіть їх у зошит. **Б.** Зіставте і порівняйте управління в середньовічних Китаї, Японії та Індії. Виокремте спільне та відмінне. Обговоріть у групах. **В.** Прочитайте текст параграфа, розгляньте ілюстрації. Укладіть письмовий перелік ремесел і мистецтв, що набули поширення в середньовічних Китаї, Японії та Індії. **Г.** Розкажіть про середньовічні пам'ятки культури в Китаї, Японії та Індії.

Виявляємо повагу до людей та громадянську активність.

5. Оцініть значення культурних досягнень середньовічних Китаю, Японії та Індії для формування європейського культурного простору.

6. **А.** Проведіть уявну екскурсію до пам'яток культури середньовічних Китаю, Японії та Індії. **Б.** Об'єднайтеся в групи. Підготуйте проєкт у вигляді вікторини чи гри про здобутки середньовічного Сходу, що мали непроминальний вплив на формування європейської культури.

Узагальнення за розділом «Цивілізації середньовічного Сходу»

«Піднебесна» імперія	Ніппон — «Джепан»	Делійський султанат
династія Тан (VII–IX ст.)	«Корінь Сонця»	(1206–1526)
династія Сун (X–XIII ст.)	«Тюсей»	імперія Великих
династія Мін	тенно	Моголів
(середина XIV–XVII ст.)	самурай	Бабур
мандарин	даймьо	варна
Пекін	ронін	каста
«мегаполіс»	бусідо	індуїзм
книгодрукування	кімоно	карма
порох	«Манйосю»	Чанда Бардаї
сейсмограф	«Кодзікі»	санскрит

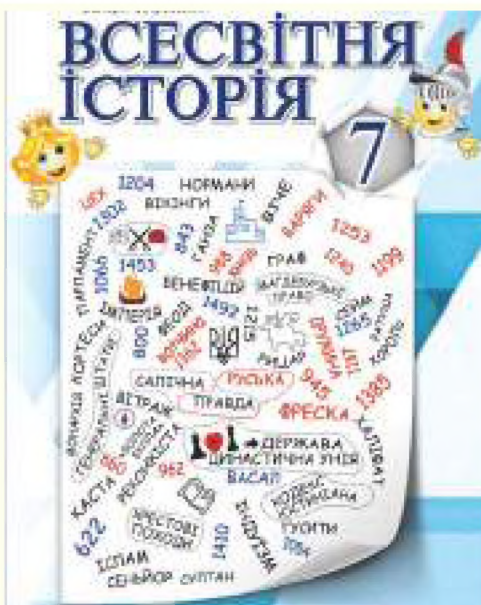

Узагальнення до курсу «Спадщина Середньовіччя в історії світу й України»

1. Що можемо називати спадщиною Середньовіччя в історії Європи та світу?

Поети й прозаїки, зазвичай, описують Середньовіччя як період романтики, відважних і благородних рицарів, гордих королів та чарівних принцес. Для пересічних європейки/європейця — це, найімовірніше, «хрестові походи», Велика хартія вольностей, «чорна смерть», Столітня війна, династичні чвари, неприступні замки, величні собори та унікальні шедеври митців. Політологи й історики стверджують, що в Середні віки вже формувалися сучасні нації, постали провідні держави світу. Хоча в сучасному розумінні ці держави не мали чітких ознак суверенітету, відносини на рівні «сюзерен-васал» створювали міцний ґрунт для гуртування окремих спільнот. Поділ на стани («ті, які воюють», «ті, які працюють», «ті, які моляться») у різних варіантах побутував повсюдно. Саме в Середньовіччі діяли перші парламенти. Їх демократизм був інакшим, аніж у наші дні, але поступово привів до становлення громадянського суспільства. Цьому посприяв розвиток європейських міст, де плекали ідеали свободи й рівних можливостей.

ІСТОРІЯ	ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ
	ГОСПОДАРЮВАННЯ
	РЕЛІГІЇ
	КУЛЬТУРА

У Середні віки утвердилися світові релігії: християнство й іслам. Ніколи папи римські не справляли такого впливу на світське життя, як упродовж V–XV ст. Високим авторитетом користувалися православні патріархи, які згодом відійшли на другий план історії переважно через зовнішні загрози. Віра в Аллаха поширювалася неосяжними просторами Азії, Африки та частково європейськими. І хоча в Іспанії внаслідок Реконквісти іновірців вдалося потіснити, наступні століття стали zenітом слави мусульманських володарів із Османської імперії.

Середньовіччя виявилось періодом ренесансу освіти, наук, мистецтв, а ще — неабиякої винахідливості. Упродовж кінця XI–XIII ст. засновано університети, що досі є провідними у світі, такі як: Болонський, Падуанський, Паризький (Сорбонна), Оксфордський, Кембриджський. Справжній прорив у розвитку культури відбувся після винайдення книгодрукування. Книжки масово поширювали різноманітну інформацію, наукові знання, високохудожні твори літератури, графіки. Паломники, воїни й торговці записували спогади про свої подорожі та пригоди. У мандрівках їм допомагали різноманітні мапи, компаси. Під впливом науковців Сходу відбулося відродження математики, що послугувало піднесенню механіки, інженерії, архітектури. Гігантські собори із витонченими вітражами, потужні замки та міські укріплення вражають людську уяву досі. Тодішні майстри додавали до прекрасного децицю корисного: вежі міських ратуш увінчували годинниками, вулиці мостили бруківкою, проектували фонтани, закладали парки. Сьогоднішній побут був би некомфортним без надбань Середньовіччя. Столи, виделки, килими, штани, гудзики, шапки, чимало інших речей засвідчують живучість та наступність традицій повсякдення.

Думасмо і діємо!

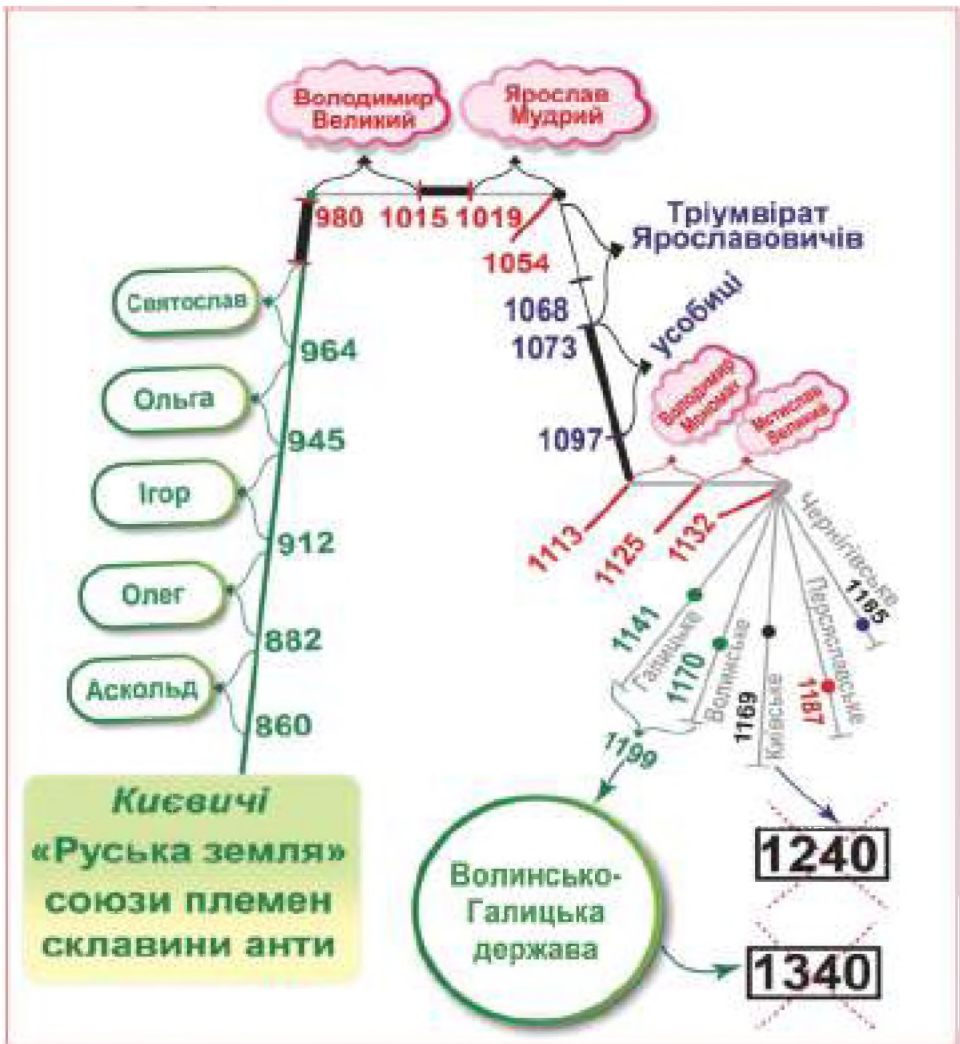
1. Визначте характерні ознаки Середньовіччя. 2. Наведіть приклади єдності та розмаїття середньовічного світу і його впливу на сучасність. 3. Об'єднайтеся в групи. Прочитайте перелік фактів, що на обкладинці цього підручника. Щодо кожного факту обміркуйте відповіді на запитання «скриньки знань». Увідповідніть факти й галузі історичного пізнання.

2. Яке місце середньовічної Русі-України в Європі та у світі?

У Середні віки Русь-Україна як держава пережила процеси виникнення, становлення і поліцентричності, поєднавши кращі

надбання європейського Заходу та азійського Сходу. Навзаєм вона суттєво впливала на політичне, господарське і культурне життя слов'ян, врятувала народи Центральної та Західної Європи від монгольського розорення, прийнявши на себе основний удар могутніх кочовиків. Упродовж декількох століть сформувалися устрій життя, мова, матеріальна й духовна культура русів-українців. Від середини XIV ст., опинившись під владою докільних правителів, вони, чи то прості люди, чи видатні діячі, збагачували своїми здобутками європейців. Русь-Україна відігравала важливу роль у тогочасних міждержавних відносинах. Про це, зокрема, свідчать численні обопільні угоди, що їх іноді скріплювали династичними шлюбами. Руські князі родичалися з правителями Візантії, Англії, Франції, німецьких земель, Угорщини, Польщі, Норвегії, Швеції, інших держав.

Поступальний розвиток русько-українського суспільства забезпечувало вдале господарювання. Високопродуктивними були хліборобство, тваринництво, промисли, ремесла. Зростала кількість градів (міст). Недарма Русь-Україну сучасники називали «країною міст», а Київ порівнювали зі «столицею світу» — Константинополем. Містяни були представниками різних народів, що теж сприяло взаємозбагаченню. Запровадження магдебурзького права сприяло зародженню самоврядування — основи демократії. У Пізньому Середньовіччі в русько-українських селах з'явилися фільварки, а в містах ремісники засновували цехи.

На жаль, із часів Русі-України збереглася незначна частка матеріальної спадщини. Але навіть поодинокі витвори свідчать про високий рівень тодішньої культури. Ширилися писемність і «книжна наука». Після прийняття християнства відкривали школи, кількість яких невпинно зростала. Також під впливом

християнства з'являлися нові види й техніки в мистецтвах: книжкова мініатюра, іконописання, фреска, мозаїка. Далеко за межами рідних країв славилися русько-українські ювеліри, зброярі, гончарі, будівельники. Місцеві митці та умільці не лише досконало запозичували «чужі» вміння, але ділилися своїми, наповнюючи духовну скарбницю Європи і світу.

Думаємо і діємо!

1. Послугуючись схемами, розкажіть про перебіг подій та процесів у Русі-Україні в зіставленні з відповідними подіями та процесами, що відбувалися у Європі і світі в Середні віки. 2. На підставі укладеної протягом навчального року синхронізованої таблиці «Світ та Русь-Україна в Середньовіччі» визначте місце Русі-України в Європі та у світі. 3. У чому виявляються особливості українського Середньовіччя порівняно з історією Європи?

3. Яким був внесок Русі-України у формування європейської цивілізації?

Як ви переконалися, Середньовіччя виявилось насиченим подіями. Саме тоді світ поділився на умовні «Захід» і «Схід», які, дивовижно переплітаючись, надовго відмежувались. Причина — конфлікт світоглядів, релігій і культур. У цьому конфлікті несподівано і водночас символічно хиталися терези долі: скажімо, тоді, коли найбільша мечеть провінції Кордова перетворилася на храм Непорочного Зачаття Діви Марії, собор Святої Софії в місті Константинополь став мечеттю Ая-Софія. Саме в Середні віки постала Русь-Україна, що уславилася як могутня держава, втягнена у плетиво відносин між Заходом і Сходом.

У чому ж особливості європейської цивілізації Середньовіччя? Тодішня Європа не вважалася найрозвиненішою. На її теренах спалахували часті конфлікти, війни, що визначали спосіб життя. Землевласники правили, багатіли, втішалися. Натомість простолюдини корилися, часто втрачали майно, навіть особисті свободи. Середні віки — це також «доба Віри», адже релігія, без перебільшення, визначала кожен подих вірян. Церква контролювала всі сторони людського буття. З одного боку, під її впливом розвивалися науки й мистецтва. З іншого, вона володіла чималими ресурсами, угіддями, коштами і, як наслідок, неабиякими можливостями. Римські понтифіки керували жорстокими кампаніями, як от: «хрестовими походами», які, до слова, відбувалися в ім'я Господне, переслідуваннями незгодних, втручалися в змагання за владу між світськими персо-

нами. Не відставали й православні ієрархи. Наприкінці XV ст. все настільки стрімко змінювалося, що стало очевидним — для Європи наставав новий період.

Внесок Русі-України у формування європейської цивілізації — непроминальний. Князі способом «шлюбної дипломатії» вибудували своєрідну систему колективної безпеки. Купці відігравали головні ролі в налагодженні комерційних зв'язків, а шлях «із варягів у греки» поєднав не лише Скандинавію і Візантію, але виявився міжконтинентальним. Християнство долучило русів-українців до сім'ї європейських народів. До цього слід додати норми права, що поширилися в деяких державах Центральної Європи і діяли впродовж наступного історичного періоду. А ще — пам'ятки архітектури, літератури, інших мистецтв, що поповнили не лише європейську, а також і світову цивілізаційну скарбницю.

Думаємо і діємо!

1. Схарактеризуйте цивілізаційні здобутки русько-українського суспільства в IX–XV ст. 2. Поясніть взаємопов'язаність процесів господарського, соціального, політичного та культурного життя русько-українського і європейських суспільств. 3. Розглянувши поштові марки, наведіть приклади, висловіть обґрунтовані судження щодо ролі особи в історії Середньовіччя.

Цікаві ігри ви знайдете тут

Параграф	QR-код	Назва гри Гіперпосилання	QR-код
1		Гра «Хто є хто?» (Знайди пару) https://is.gd/2ftU1h	
2		Гра «Франки» (Віднайди поняття) https://is.gd/H87ffM	
3		Гра «Візантійська імперія» (Що це? Хто це?) https://is.gd/p3A5BL	
4		Гра «Арабський халіфат» (Кросворд) https://is.gd/hlhxpM	
		Узагальнення. Гра «Перші середньовічні держави» (Послідовність) https://is.gd/dCpoxP	
		Узагальнення. Гра «Перші середньовічні держави» (Цікаві слова) https://is.gd/7BkiJF	
		Узагальнення. Гра «Перші середньовічні держави» (Що звідки?) https://is.gd/MrJG9J	
5		Гра «Міграції» (Послідовність) https://is.gd/56eRuH	
6		Гра «Середньовічний світ» (Знайди пару) https://is.gd/51WtQr	
7-8		Гра «Повсякденне життя середньовічної Європи» (Кросворд) https://is.gd/qIQ6WF	
9		Гра «Християнська церква в V–XI ст.» (Добери терміни) https://is.gd/Bdr7P5	
10		Гра «Середньовічні держави» (Приховані пари) https://is.gd/sK9vfM	
11		Гра «Скандинавія» (Пошук слів) https://is.gd/QuHhKB	

12		Гра «Хрестоносці» (Кросворд) https://is.qd/K59KPW	
13		Гра «Реконкіста. Іспанія» (Цікаві пари) https://is.qd/LCIZT7	
14		Гра «Столітня війна. Франція» (Приховані пари) https://is.qd/aBc235	
15		Гра «Англія в XI–XV ст.» (Числова пряма) https://is.qd/8dZzRm	
16		Гра «Священна Римська імперія. Італійські торговельні республіки» (Хто? Що? Де? Коли?) https://is.qd/qJVlvT	
		Узагальнення. Гра «Європа у X–XV ст.» (Пазли) https://is.qd/4vq2TG	
17		Гра «Католицька церква в XI–XV століттях» (Що? Хто? Коли?) https://is.qd/JBCuJe	
18		Гра «Освіта, наука, книгодрукування» (Пошук слів) https://is.qd/IO53yF	
19		Гра «Архітектура і мистецтва Середньовіччя. Гуманізм. Раннє Відродження» (Приховані пари) https://is.qd/OG2Eft	
20		Гра «Рицарські ордени» (Класифікація) https://is.qd/vJ9nmf	
21–22		Гра «Угорщина, Польща, Литва, Чехія у X–XV ст.» (Класифікація) https://is.qd/m9iYv0	
23		Гра «Монголи. Новгород. Москва» (Знайди пару) https://is.qd/LshazQ	
24		Гра «Османська імперія» (Знайди слова) https://is.qd/TGZmkD	
		Узагальнення. Гра «Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.» (Пазли) https://is.qd/M07OJ6	
25–26		Гра «Китай, Індія, Японія Середньовіччя» (Класифікація) https://is.qd/4F5DSZ	

Навчальне видання

ВАСИЛЬКІВ Ірина Дмитрівна
ПАРШИН Ілля Леонтійович
ОСТРОВСЬКИЙ Валерій Васильович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

**Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей»

В оформленні підручника використано матеріали
з інтернет-джерел, розміщених у вільному доступі з навчальною метою

Головний редактор *Іван Білах*
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Художнє оформлення *Ганни Янчишин*
Картографічні роботи *Мирослава Зінкевича*

Формат 70x100 1/16.
Умовно-друк. арк. 16,25. Облік.-видавн. арк. 12,10. Наклад 48 120 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

САЛІЧНА ПРАВДА

Титул I

§ 1. Якщо хто буде викликаний на суд за законами короля і не з'явиться, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів¹.

Титул II

§ 1. Якщо хто вкраде поросля і буде викритий, — присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

Титул III

§ 3. Якщо хто вкраде бика або корову з телям, — присуджується до сплати 1400 денаріїв, що становить 35 солідів.

Титул IV

§ 1. Якщо хто вкраде молочне ягнятко і буде викритий, — присуджується до сплати 7 денаріїв, що становить половину третини соліда.

Титул VI

§ 1. Якщо хто вкраде або вб'є мисливську вчену собаку, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул VIII

§ 1. Якщо хто вкраде один вулик з-під замка і буде викритий, — присуджується до сплати 1800 денаріїв, що становить 45 солідів.

Титул X

§ 1. Якщо хто вкраде раба, коня або запряжену тварину, — присуджується до сплати 1200 денаріїв, що становить 30 солідів.

Титул XIV

§ 1. Якщо хто пограбує вільну людину, напавши на неї несподівано, і буде викритий, — присуджується до сплати 2500 денаріїв, що становить 63 соліди.

Титул XXVII

§ 7. Якщо хто, щоб украсти, зайде в поле, засаджене ріпою, бобами, горохом або сочевицею, — присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

§ 8. Якщо хто вкраде з чужого поля льон і вивезе його на коні або возом, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів, не рахуючи вартості вкраденого і відшкодування збитків.

§ 9. Але якщо злодій візьме стільки, скільки зможе донести на своїй спині, — присуджується до сплати 120 денаріїв, що становить 3 соліди.

§ 13. Якщо хто залізе в чужий виноградник красти виноград і буде захоплений, — присуджується до сплати 600 денаріїв, що становить 15 солідів.

Титул XXX

§ 1. Якщо хто назве іншого виродком, — присуджується до сплати 3 солідів.

Титул XLI

§ 1. Якщо хто позбавить життя вільного франка або варвара, що живе за Салічним законом, і буде викритий, — присуджується до сплати 8000 денаріїв, що становить 200 солідів.

¹Солід — золота римська монета, прийнята у Франкській державі; ділився на срібні денарії. Один солід дорівнював 40 денаріям.

РУСЬКА ПРАВДА

...Бійтеся, хто не судив справедливо, не охороняв Закону Божого, не був під його повелінням.

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж чи княжий *тіун**. Якщо вбитим буде горожанин, чи *гридень*** , чи купець, чи боярський тіун, або мечник, або ізгой, або новгородець — то 40 гривень сплатити за нього.

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воєводи їхні — Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство *кунами**** відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

Якщо ударити мечем

14. Якщо хтось вдарить мечем, вийнявши його, або руків'ям, тоді сплачує 12 гривень збитків за кривду.

15. Якщо вийняв меч, але не вдарив, то гривня кун.

16. Якщо хто кого вдарить батоном чи чашею, чи рогом, чи *тилеснією*****, то 12 гривень. Хто не стерпить цього і супроти цьому вдарить у відповідь мечем, то вини його в тому нема.

17. Коли вдарить руку і вона відпаде чи усохне, то платить половину *віри****** 20 гривень [князівському суду], а тому, хто постраждав, — 10 гривень.

18. Коли будь-хто вдарить мечем (але не вб'є), платить 3 гривні *продажі******, а потерпілому — гривню.

Про крадіжки

31. Коли злодія уб'ють в домі під час крадіжки, то уб'ють його як пса, а коли виживе до ранку, то мають привести на княжий двір. Коли ж буде вбитий і будуть люди, що бачили його зв'язаним, то платити за нього 12 гривень.

32. Коли краде в хліві чи в домі, то якщо буде один — платити йому 3 гривні і 30 кун, а буде злодіїв багато, то всім платити по 3 гривні і 30 кун.

*Тіун — посадова особа, управитель.

**Гридень — охоронець княжого помешкання.

***Куна — у гривні було 25 кун, гроші взагалі.

****Тилеснія — обух, тильна сторона предмета.

*****Віра — штраф.

*****Продажа — плата князеві за вчинену провину.

**Грамота польського короля Казимира III
про надання місту Львову магдебурзького права (витяг)**

1356 р., червня 17

...Ми, Казімір, з Божої ласки король Польщі, володар і спадкоємець земель Краківської, Сандомирської, Серадзької, Куявської, Поморської та Руської, доводимо до відома усіх, що ... відвертаючи численні клопоти і труднощі нашого знищеного жорстокими ворогами міста Львова, прагнемо, щоб це місто процвітало і збільшувало свої вигоди, доходи, користі і добробут.

Для втіхи згаданого міста і збільшення кількості його вірних мешканців надаємо і встановлюємо цьому місту на вічні часи німецьке право, яке звичайно називається магдебурзьким, усуваючи там усі руські права і всі руські звичаї, будь-ким ухвалені, які можуть якимсь чином стояти на перешкоді цьому німецькому праву.

Також ми звільняємо вказане місто і його мешканців від усіх юрисдикцій каштелянів, воєвод, суддів, підсудків, возних, і від влади будь-кого, яким би титулом він не користувався, так, щоб перед ними або перед будь-ким з них у великих і малих справах не відповідали, а лише міщани перед своїм війтом, а війт перед нами або нашим старостою, якому це ми доручимо...

А в кримінальних справах чи будь-яких, що виникають, війтові вказаного міста надається повне і беззастережне повноваження судити, виносити вирок, надати, визначити, як передбачає і вимагає німецьке право.

Згадане вище магдебурзьке право належить тим, що проживають у цілому вказаному місті.

Іншим народам, що живуть у цьому місті, а саме: вірменам, євреям, сарацинам, русинам та іншим будь-якого стану чи становища з особливої нашої ласки дозволяємо користуватися відповідно до їх звичаїв, зберігати необмеженими їхні права, надаючи одночасно їм можливість, щоб будь-які кримінальні справи, які виникнуть між ними самими або між ними і іншими, вирішувати за магдебурзьким правом і при війті відповідно до їхніх прохань. А якщо відмовлятимуться судитися за магдебурзьким правом, яким вказане вище місто повинно користуватися, тоді вказані нації — вірмени, євреї, сарацини, татари, русини і всі інші нації, які є в цьому місті, мають можливість поставити і вирішувати будь-яке питання на суді своєї нації, але під головуванням міського війта.

...
А для більшого покращення згадуваного вище міста з нашої спеціальної ласки і прихильності наказуємо, щоб жоден із землян, духовних, міських або будь-яких інших осіб не розташовував і не будував корчем у межах однієї милі від міста. На свідчення цього всього, для повнішого доказу на вічну дійсність акта наказуємо підвісити нашу печатку.

Діялося в Сандомирі, у шостий день після октави свята п'ятидесятниці року божого 1356 у присутності ... свідків ... а також шляхтичів Руської землі...

Від Середньовіччя

Якщо навчання було сумлінним,
то виконати вправи-ігри буде легко!

«Події Середньовіччя». Стрічка часу
<https://learningapps.org/display?v=proovv6sk20>

«Хто звідки у Середньовіччі?» Пари
<https://learningapps.org/display?v=pczgo4naa20>

«Хто є хто? Історичні постаті Середньовіччя». Пари
<https://learningapps.org/display?v=pg4uujn3j20>

«Поняття та періоди Середньовіччя».
Зіставлення.
<https://learningapps.org/display?v=p62k16b3320>

«Терміни, поняття, історизми
Середньовіччя». Класифікація
<https://learningapps.org/display?v=pybz6yqjj20>

до 8 класу, в Новий час